

М. НОРМАТОВ
Ш. РАШИДОВ

**ОМУЗИШИ
ҶУМЛАҲОИ
СОДДАИ
ЯКТАРКИБА**

М. НОРМАТОВ, Ш. РАШИДОВ

ОМУЗИШИ ҶУМЛАҲОИ СОДДАИ ЯКТАРКИБА

(Дастур барои муаллимони мактабҳо ва студентони
донишкадаҳои олий)

*Вазорати маорифи халқи РСС Тоҷикистон
тавсия намудааст*

ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
1988

ББК 74.261.4

Норматов М., Рашидов Ш.

Омӯзиши ҷумлаҳои соддаи яктаркиба: Дастур барои муаллимон ва студентони мактабҳои олии.— Душанбе: Маориф, 1988. 152 с.

Норматов М., Рашидов Ш.

Изучение однородных простых предложений.

ББК 74. 261. 4

Муҳаррир *И. Мирзоева*

Н $\frac{4306010000-143}{504(12)-88}$ 103-88

© Нашриёти «Маориф», 1988

МУҚАДДИМА

Забони тоҷикӣ яке аз забонҳои қадимтарини мамлакатамон бошад ҳам, омӯзиши илмӣ ва методии он баъди ғалабаи Революцияи Кабири Социалистии Октябр сар шудааст.

Ҷумлаҳои соддаи яктаркиба як намуди маъмули ҷумлаҳои содда мебошанд, зеро 25-30 фоизи ҷумлаҳои соддаи забони тоҷикиро ҷумлаҳои яктаркиба ташкил медиҳанд. Ҷумлаҳои яктаркибаро ҳам дар назму наср ва ҳам дар забони хаттиву гуфтугӯӣ мушоҳида қардан мумкин аст.

То солҳои шастум дар китобҳои дарсии мактабӣ (муаллифон Ниёзмуҳаммадов ва Ниёзӣ Ш.) танҳо доир ба се намуди ҷумлаҳои яктаркиба — *умумишахс*, *бешахс* ва *унвонӣ* маълумот дода мешуду халос. Баъдтар боз ду навъи он — *номуайянишахс* ва *муайянишахс* маълум гардид.

Ҳоло тамоми навъҳои ҷумлаи соддаи яктаркиба дар синфи VII таълим дода мешавад.

Маълумоте, ки дар нашрҳои гуногуни китоби дарсӣ доир ба намудҳои ҷумлаҳои яктаркиба дода мешавад, ба ҳам монанд мебошад: одатан таърифи ҷумла, ягон навъи ифодаи хабар ва инчунин чанд мисол оварда мешаваду халос.

Масъалаҳои фарқи ҷумлаҳои яктаркиба аз ҳамдигар, ифодаи пурра ва мукаммали хабарии ин ҷумлаҳо, ифодаи марому мақсад бо ёрии ҷумлаҳои мазкур, ҷумлаҳои яктаркиба аз рӯи таркиб ва ғайра номаълум мондаанд. Бояд қайд кард, ки ин масъалаҳо надоништа, доир ба ҷумлаҳои яктаркиба маълумоти мукамал гирифтани имкон надорад.

Дар китоби дарсӣ барои мактабҳои олии ҳам ба масъалаҳои номбурда дахл карда намешавад.

Албатта, дар забоншиносии тоҷик доир ба ҷумлаҳои яктаркиба маълумоти нисбатан муфассалтар¹ пайдо қардан мумкин аст. Вале ин гуна материал на ба ҳамаи омӯзгорон дастрас аст. Онро ҳатто студентоне, ки дар маркази республика таҳсил мекунанду имконияти аз китобхонаҳои калони он истифода бурдан доранд, дастрас карда наметавонанд.

Дар ин гуна вазъият доир ба ҷумлаҳои соддаи яктаркиба

¹ Тоҷиев Д. Оид ба ҷумлаи яктаркибаи муайянишахс. «Маориф ва маданият», 1966, № 49; Рашидов Ш. Ҷумлаҳои соддаи яктаркиба дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Дастхати диссертация, Душанбе, 1969.

ба талабагон маълумоти нисбатан муфассал додани муаллим имконнопазир мебошад, зеро дар дасти ӯ на маълумоти назариявӣ ва на амалӣ ҳаст.

Дастури мазкур ба муалимон имкон медиҳад, ки доир ба як қатор масъалаҳо — хусусиятҳои хоси ҳар як навъи ҷумлаҳои яктаркиба, фарқи умумияти онҳо аз ҳамдигар, ифодаи пурраи хабари ин ҷумлаҳо, ҷумлаҳои яктаркиба аз рӯи ифодаи марому мақсад, роли онҳо дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби гуногун, сохту таркиби ҷумлаҳои мазкур ва тарзи ҷой гирифтани аъзоҳо дар ин гурӯҳ ҷумлаҳо маълумоти муфассал гиранд.

ЧУМЛАИ СОДДАИ ЯКТАРКИБА ВА ХЕЛҲОИ ОН

Чумлаҳои содда чунин тасниф мешаванд: аз рӯи ифодаи марому мақсад, таркиб, иштироки сараъзоҳо, иштирок доштан ва ё надоштани аъзоҳои пайрав, пурра ва ё нопурра ифода гардидани фикр ва тасдиқ ё инкор гардидани фикр.

Ҳар яке аз ин таснифотҳо хусусиятҳои худро дошта, дар омузиши синтаксиси чумлаҳои содда мавқеи муайян доранд.

Яке аз ин таснифотҳо ба иштироки сараъзоҳои чумла — мубтадову хабар вобаста мебошад.

Мубтадову хабар ядрои чумлаҳои содда мебошанд. Аъзоҳои пайрав бевосита ё бавосита бар эзоҳи онҳо меоянд ва дар ифодаи фикр хизмат мекунанд.

Вазифаи чумла ифодаи фикр аст. Фикр ба воситаи чумла амалӣ мегардад, аз ин рӯ, чумла бо муҳокима, ки яке аз воҳидҳои фикр аст, алоқаи зич дорад. Онҳо аксар ба якдигар мувофиқат мекунанд. Яке мундариҷа бошад, дигаре шакл аст. Пас, онҳо дар ягонагии диалектикӣ вучуд доранд. Ягонагӣ маънои як будани онҳоро намефаҳмонад. Онҳо қонуну қоидаҳо ва категорияҳои хоси худро доранд. Пас, дар таснифи чумлаҳо баробари ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои грамматикӣ чихати семантикии онҳо низ бояд ба назар гирифта шавад.

Чумлаҳое, ки дар онҳо ҳам мубтадо ва ҳам хабар иштирок доранд, дутаркиба номида мешаванд. Ин гуна чумлаҳо дар ягонагӣ бо аъзоҳои пайрав ҳама гуна фикрро ифода карда метавонанд. Чумлаҳои соддаи дутаркибаи тафсилӣ қисмати асосии чумлаҳои соддаи забони тоҷикиро ташкил медиҳанд. Дар ин гурӯҳ чумлаҳо аксар мубтадо бо субъект ва хабар бо предикати мантикӣ мувофиқат мекунанд:— Ҳамида ханӯз чузъиёти ин воқеаро намедонист (М. Х. Нанг, 53). Он вақтҳо колхозҳои район хурд-хурд ва хеле камқувват буданд (Ю. А., *Водии...* 20)

Чумлаҳои соддаи яктаркиба танҳо аз як таркиби грамматикӣ — аз як сараъзо, ки гоҳ танҳо ва гоҳ бо аъзоҳои пайрав меояд, иборат буда, барои ифодаи фикр ва ҳиссиёт чун воҳиди томи аз чихати грамматикӣ ташаккулефтаи нутқ ба таври васеъ истифода бурда мешаванд. Сараъзои онҳо ҳамчун маркази муттаҳидкунандаи аъзоҳои пайрав ва ташкилкунандаи чумла аз чихати грамматикӣ мустақил мебошад. Ҳатто дар

мавриде, ки чун хабар амалу ҳолат ва аломати предметро ифода мекунад, онро сараъзои тобеъ шуморидан мумкин нест.

Дар чумлаҳои яктаркиба муносибати мазмун ба ҳастӣ, ба ҳақиқати объективӣ ба воситаи як сараъзо барқарор мегардад. Он бо ин хислати худ аз ҳар ҳел таркибҳо, номҳо ва ибораҳо, ки фикр ва ҳиссиётро ифода намекунанд, фарқ дорад, чун воситаи ифодаи фикр дар қатори дигар ҳели чумлаҳо ба қор бурда мешавад:— Пагоҳӣ ба тамошои шахр рафтам (С. Айни, *Кул. ҷ. 1*). Ростгӯиро ба тифл омӯхтем,— Дидагонро бар ҳақиқат дӯхтем (Шарқи сурх, № 5, 1962). Одами бадавлат будаед, падар,— гуфтам ба вай (Шарқи сурх, № 5, 1962).

Чумлаҳои яктаркиба дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба эътибори таркиб ва вазифаи грамматикӣ сараъзоҳояш ба ду гурӯҳ чудо карда мешаванд:

а) чумлаҳои соддаи яктаркибаи *бемубтадо*;

б) чумлаҳои соддаи яктаркибаи *беҳабар*.

Гуруҳи якум, дар навбати худ, ба эътибори ба иҷрокунандаи амал ё предмети дорои аломат муносибат доштан ё надоштани хабарашон ба ҳелҳои чумлаи соддаи яктаркибаи шахсдор ва чумлаи соддаи яктаркибаи бешахс чудо карда мешаванд. Хабарҳои чумлаҳои яктаркибаи шахсдор амалу ҳолат ва аломатро ифода мекунанд, ки ё ба шахси муайян, ё ба шахси номуайян, ё ки ба ҳамаи шахсҳо ба як дараҷаи баробар тааллуқ дорад. Вобаста ба ҳамин хусусиятҳои онҳо ба се ҳел: ба ҳелҳои муайяншахс, номуайяншахс ва умумшахс чудо карда мешаванд.

Дар илми забоншиносӣ тоҷик чумлаҳои соддаи яктаркибаи беҳабар, ки дар боло номбар карда шуд, ба сифати як ҳели чумлаҳои яктаркибаи чумлаи унвонӣ номида мешавад.

Ба ҳамин тарик, дар забони адабии ҳозираи тоҷик чумлаҳои соддаи яктаркибаи панҷ ҳел мешаванд: муайяншахс, номуайяншахс, умумишахс, бешахс ва унвонӣ.

ЧУМЛАИ МУАЙЯНШАХС

Чумлаҳои яктаркиба типӣ махсуси чумлаҳои содда буда, бо хусусиятҳои семантикӣю грамматикӣ, бо мӯҷазбаёнии фикр ва бо таркиби худ аз чумлаҳои соддаи дугаркиба фарқ мекунад. Хусусияти барҷастаи ҳамаи навъҳои чумлаҳои яктаркиба он аст, ки дар онҳо яке аз сараъзоҳо иштирок мекунад ва ҳочат ба зикри сараъзои дуюм нест. Набудани сараъзои дуюм ба ифодаи маънои умумии чумла халал намерасонад. Чумлаҳои яктаркиба дар забон ба таври мустақил ва ҷудогона ва инчунин дар таркиби чумлаҳои мураккаб дида мешаванд.

Чумлаҳои соддаи яктаркибаи муайяншаҳс як навъи чумлаҳои яктаркибаи феълӣ мебошад. То охириҳои солҳои шастум чумлаи соддаи муайяншаҳс на дар китобҳои дарсӣ ва на дар асарҳои ҷудогонаву мақолаҳои алоҳида ишора шудааст.

Проф. Тоҷиев Д. Т. дар мақолаи худ «Оид ба чумлаи яктаркибаи муайяншаҳс» бори аввал дар забоншиносии тоҷик доир ба чумлаи яктаркибаи муайяншаҳс маълумоти нисбатан пурра дода, тарзи ифодаи хабари онро нишон медиҳад. Рашидов Ш. дар мақолаи худ то андозае аломату хусусиятҳои чумлаи муайяншаҳсро нишон медиҳад, вале дар хусуси таркибу структура, ифодаи пурраи хабари он ва ҷои аъзоҳои маълумот намедиҳад. Дар китоби дарсии «Забони тоҷикӣ»-и соли 1970 доир ба чумлаи муайяншаҳс чунин маълумот дода мешавад: «Чумлаи бемубтадо, ки кунандаи кор — мубтадо аз хабари он муайян мегардад, чумлаи яктаркибаи муайяншаҳс ном дорад. Дирӯз ба китобхонаи ба номи Фирдавсӣ рафта будам» (сах. 74).

Дар китоби дарсии мактабҳои олии соли 1984 «ба воситаи хабарҳои феълӣи шахси яқум ва дуюм» ва инчунин бо сифаҳои амриву хабарӣ ифода гардидани хабари чумлаи соддаи муайяншаҳс таъкид гардидааст. Вале материалҳои забони тоҷикӣ нишон медиҳанд, ки ифодаи хабари чумлаи муайяншаҳс васеътар аст.

Маълум мешавад, ки чумлаи соддаи яктаркибаи муайяншаҳс баъди навъҳои дигари чумлаҳои яктаркиба шинохта шудааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки дар фаҳмиш ва шиноختани чумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс гуногунфикрӣ нест.

Ба фикри ҳам забоншиносони рус ва ҳам тоҷик хабари ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс фақат дар шахси яқум ва дуоми танҳову ҷамъ ифода мегардаду ҳалос. Ин дуруст аст. Вале дар ифодаи хабар ягонагии фикр нест. Мувофиқи маълумоти китоби дарсӣ барои мактабҳои олии соли 1970 «амал ба воситаи хабарҳои феълӣ» ифода мешавад. Муаллифони «Маҷмуаи машқҳо аз синтаксиси забони тоҷикӣ» (Қосимова М. Н. ва Қамолитдинов Б.) таъкид мекунанд, ки «аз хабари ҷумла соҳиби аломат маълум аст» ва ғӯе «воситаи ифодаи шахс дар ҷунин ҷумлаҳо бандаки феълӣ» будаасту ҳалос. Рашидов Ш. (дар диссертацияи худ) бо тамоми сифаҳо (саҳ 31) ва ҳиссаҳои номии нутқу феълҳои ёридиҳандаи «шудан» ва «будан» дар шахси I ва II танҳову ҷамъ ифода гардидани хабари ҷумлаҳои муайяншаҳсро қайд мекунанд.

Материалҳои забони адабии ҳозираи тоҷик ба он далолат мекунанд, ки хабари ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс на танҳо феълӣ, балки номӣ ҳам мешавад. Ғайр аз ин хабари интипу ҷумлаҳо на танҳо аломат, балки амалу ҳаракат ва ҳолатро низ ифода мекунанд ва инчунин ба иҷрокунандаи амалу ҳолат на фақат бандакҳои феълӣ, балки бандакҳои хабарӣ далолат карда метавонанд.

Ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи муайяншаҳс ба гурӯҳи ҷумлаҳои яктаркибаи бемуфтадо дохил мешаванд. Ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс муфтадо надошта бошад ҳам, иҷрокунандаи амалу ҳолатро аз рӯи бандакҳои шахсии хабари ҷумлааниқ нишон додан мумкин аст. Ҷумлаи яктаркибаи муайяншаҳс ҳаракат ва амалиёти иштирокчиёни бевоситаи нутқ — ғӯянда ва шунавандаро ифода мекунанд. Бинобар он хабари иннавӣ ҷумлаҳо танҳо дар шахси яқум ва дуоми танҳову ҷамъ ифода мешавад. Иҷрокунандаи амал фақат шахсҳои ғӯяндаю шунаванда шуда метавонанд. (Агар ба вазифаи иҷрокунанда ҷонишини ном оянд: ман ва бародарам, мо ва деҳқонон муфтадо ихтисор намешавад, яъне ҷумла хатман дутаркиба мешавад). Ягон калимаи дигарро муфтадои ҷумлаи соддаи муайяншаҳс тасаввур кардан мумкин нест. Азбаски ҷонишинҳо мафҳумро ифода карда наметавонанд, танҳо ба он ишора мекунанд, ҳоҷат ба зикри муфтадо — ҷонишини наметавонанд. Бар замми ин бандакҳои феълӣ ва хабарӣ бе душворӣ ба ин гуна иҷрокунандаи амал ишора карда метавонанд. Пас, бо роҳи лексикӣ, яъне бо калимаи ҷудоғона зикр нагардидани иҷрокунандаи амал — муфтадо ба ифодаи маънои умумии ҷумла зараре намерасонад. Ин аст, ки ҷумлаҳои соддаи муайяншаҳс бо ҷумлаҳои соддаи дутаркиба хеле наздиканд, ба мисли онҳо тафсил меёбанд. Хабарҳои ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс ба худ ҳол ва пуркунандаҳои гуногунро тобеъ намуда, таркиби худро хеле тафсил медиҳад: — Барои ҳамин баробари орденро супоридани Михаил Иванович Калинин зуд роҳи Сталинободро пеш гирифтаам, ғӯй (Ф. Н. Ҳар. 33). Соати дуи рӯз дар

ҳамон меҳмонхонаи ЦДКА, дар ӯтоқи худ туро мунтазир мешавам (Ф. Н., Ҳар, 123).

Чумлаи соддаи яктаркибаи муайяншаҳс нисбат ба чумлаҳои дигари яктаркиба дар забон бештар дучор мешавад. Онро дар асарҳои бадеӣ ва махсусан диалог зиёдтар мушоҳида кардан мумкин аст.

Яке аз умумиятҳои чумлаҳои яктаркибаи феълӣ мавҷуд будани яке аз сараъзоҳо — хабари чумла мебошад. Ҳама гуна хабарро хабари чумлаи яктаркибаи муайяншаҳс гуфтан нашоёд.

Хабари чумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс, чи тавре ки қайд кардем, танҳо дар шахси *якум* ва *дуюми танҳову ҷамъ* ифода мегардад.

1. ИФОДАИ ХАБАРИ ЧУМЛАИ СОДДАИ МУАЙЯНШАҲС БО ШАКЛҲОИ ЗАМОНИИ СИҒАИ ХАБАРИ.

Хабари чумлаи муайяншаҳс аз ҳама зиёдтар бо шаклҳои гуногуни сиғаи хабарӣ ифода ёфтааст. Қариб ҳамаи шаклҳои ин сиға ба вазифаи хабар омадааст. Вале истемол ва басомади онҳо як хел нест.

1. Замони гузаштаи сиғаи хабарӣ.

а). *Шаҳси якуми танҳо ва ҷамъи замони гузашта.*

Хабари чумлаи соддаи муайяншаҳс аз ҳама зиёдтар бо ҳамин шакли сиғаи хабарӣ ифода гардидааст. Ин шакл ба гуянда далолат мекунад. Вай барои баён намудани воқеаву ҳодисаҳои ба вукӯъомада шакли қулайтарин мебошад. Ин гуна чумлаҳо ба амалҳои дадолат мекунанд, ки аллақай рӯй додасту гуянда иштирокчиҳои бевоситаи он мебошад ё ки он амалиётро ҳуди гуянда иҷро намудааст:— Устод Содирхонро дидаму ҳайрон шудам. (А. Л. ва А. Р. Рӯз., 223). Бо нишондоди падарам дар замин пору ва хокҳои пӯсида рехтам ва боз як бори дигар каландгардон карда порухоро ба хок омехтам (С. А., Кул., ҷ. 1, 16). Аспаро дар пушти дарвоза баста даромадам (С. У. Восеъ, 22). Аз навозишу меҳрубонии вай сағиру ятим буданамро ҳам қариб фаромуш кардам (Ф. Н., Ҳар, 63).

Хабари чумлаи муайяншаҳс бо шакли хикоягии замони гузашта низ ифода гардидааст, вале камтар: Аз синф ба хона нарафта ҳамаи вазифаҳои хонагиро ҳал карда мемондам. (Ҷ. И., Ҳат., 106).— Дар ҳар қадам аз он саёҳатҳо, албатта, якду бор Ҳочиро ёфта, навои дутор ва овози обдори ӯро мешигунадам (А. Л. ва А. Р., Рӯз., 93). Дирӯз аз назди дӯкони вай мегузаштам (Р. Ҷ., Маъ., 16).

Ин гуна хабарҳо дар шакли инкорӣ ҳам дучор мешаванд: То ба миён даромадани калонсолон ва басанда шудани мо-

чаро намерафтам. Ҳозир бошад, ба ҳеч ҷо рафта дил намекардам (*Р. Ҷ., Маъ.*, 250).

Хабари ҷумлаи муайяншаҳс бо шакли нақлӣ ҳам ифода мешавад. Дар ин ҳол иҷрокунанда амал худи ғӯянда мебошад. Ин ҷумлаҳо воқеаву ҳодисаҳои гузаштаре мефаҳмонанд:— Ана холо як сол ин тараф кор карда гаштаам (*Ҷ. И., Зог.*, 217). Бӯрихонро ёд кардаам (*Ҳамон ҷо*, 56).— Ҳамааш шуда як соат хоб кардаам (*Ф. Н., Ҳар.*, 215).

Ҳодисаву воқеаи гузаштаре ба хотир овардани шаванд, низ ин шаклро истифода мебаранд:— Ба хаёлам, ўро чанд бор дар кучоҳи дидаам (*Р. Ҷ., Маъ.*, 167).— Як моҳ ҷанг карда, рӯзе дар майдони ҷанг аз поям тир хӯрда беҳуш афтада мондаам.— Чаро пештар шуморо намедонистаам? (*Ф. Н., Ҳар.*, 456-497).

Шакли замони гузаштаи дур низ хабари ҷумлаи муайяншаҳс шуда меояд. Дар ин ҳолат ғӯянда амали нисбатан пештар иҷро кардаашро баён мекунад:— Таърифу тавсифи ўро (дар Бухоро истода) аз дӯстдорони мусиқӣ шунида будам (*А. Л. ва А. Р., Рӯз.*, 68).— Ба ҳар эҳтимол руст карда будам.— Аз Қаротегин бо як кор ба Данғара рафта будам (*Ф. Н., Ҳар.*, 414. 44).

Дар ин мисолҳо ҳам феъли ёридиҳанда (будам) ва ҳам феълҳои асосӣ ба замони гузашта далолат мекунанд. Агар феъли асосӣ замони ояндаре ифода кунад, бо вучуди дар шакли замони гузаштаи дур омадани феъли ёридиҳанда (будам), амали ба вукӯъ наомада ифода мегардад:— Ҳозир аз пасатон одам фиристодани будам (*Ф. Н., Ҳар.*, 169).

Бо шахси якуми ҷамъ ифода шудани хабари ҷумлаҳои муайяншаҳс низ зиёд ба ҷашм мерасад, вале ба дараҷаи шахси якуми танҳо нест.

Дар ин тип ҷумлаҳо ҳам аз рӯи бандакҳои шахсии феъл иҷрокунанда амалро бе душворӣ муайян кардан мумкин аст. Вале ҳоҷат ба барқарор намудани мубтадо нест, зеро бандакҳои шахсии феъл мантиқан ба иҷрокунанда амал далолат мекунад. Мубтадои ин ҷумлаҳо танҳо ҷонишини шахсии «мо» шуда метавонад. Ҷумлаҳои мазкур дар хусуси иҷрои амал хабар медиҳанд:— Пас аз хеле боло баромадан занак нафаси чуқуре кашиду гуфт:— Имрӯз беҳуда ба ин сӯ омадем (*Ҷ. И., Ҳат.* 5). Дар он ҷо, дар самоворхона нишастем (*А. А. ва А. Р., Рӯз.*, 91). Ду танки овозадори фашистҳоро сӯзондем (*Ф. Н., Ҳар.*, 487). Баъди таом гилемро аз нав кушодем (*Р. Ҷ.*, 116).

Ин хабарҳо дар шакли ҳикоягӣ ҳам омада метавонанд:— Газетамонро ба ҷойҳои намоёни шаҳр, ба девор мезадем. Ҳар шаб ба соҳили Сир мебаромадем (*Р. Ҷ., Маъ.*, 171, 395).

Феълҳои шаклан замони гузаштаанд ва ба амали иҷрошуда далолат мекунанд. вале мисолҳои дучор мешаванд, ки амал ба вукӯъ наомадааст:— Боз як ним соат тамошо мекардем

(*Ч. И., Хат., 209*).— Қош бо ҳамин Зингер баринхо як бор рӯ ба рӯ мешудем (*Ф. Н., Ҳар 440*). Гайр аз ин чумлаҳои мазкур то андозае маъноӣ шартро ҳам ифода карда истодаанд.

Маъноӣ инкор бо ёрии ҳиссаҳои «на» ифода гардидааст:— Валекин рӯзе ба зерӣ борони тирӣ миномети уллоқашандаи онҳо монда, дигар аз ҷоямон хеста натавонистем (*Ф. Н., Ҳар 487*). Уро «шитоб кунед» гуфта ҳам саросема намекардем (*А. Л. ва А. Р. Рӯз., 124*). Хунамонро дарег надоштем (*Ч. И., Зог., 102*).

Шаҳси якуми ҷамъ низ дар шакли замони гузаштаи дур ба вазифаи хабари ҷумлаи муайяншаҳс омадааст:— Қариб се моҳи тамоми якдигарро надида будем (*Р. Ҷ., Маъ., 178*).— Ҳа, дар батальону ротаамон ҳам чанд бор рӯ ба рӯ шуда будем (*Ф. Н. Ҳар., 241*).

б). *Шаҳси дуҷуми танҳо ва ҷамъи замони гузашта.*

Ҷумлаҳои муайяншаҳсе, ки хабарашон бо шаҳси дуҷуми танҳои сиғаи хабарӣ ифода гардидаанд, асосан дар диалог мушоҳида мешаванд. Аз рӯи бандаки шахсии феъл иҷрокунандаи амалро бо осонӣ барқарор кардан мумкин аст. Вай шунавандааст, аз ин рӯ, танҳо ҷонишини шахсии «ту» мубтадои ин ҷумлаҳо шуданаш мумкин аст. Хусусияти ин ҷумлаҳо ин аст, ки онҳо аксар дар шакли саволи дучор мешаванд ва ин бори дигар нишон медиҳад, ки иҷрокунандаи амал шахси конкретӣ дар диалог иштироккунанда аст:— Ин гапи дурӯғ ва бӯхтонро аз кӣ шунидӣ? (*Ч. И. Хат., 46*). Аз духтурхона баромадӣ? (*Ч. И., Д. д. Бух., 254*) Орденхоҷро дидӣ? (*Ф. Н., Ҳар., 69*). Офарин Содир! Барака ёбӣ! Ба ҷамъомад нур боронда (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 173*). Барои чӣ аз омаданат моро хабардор накардӣ?! (*Ч. И., Зог., 112*). Ба гирьяҳои бачаи нонгадоям раҳм накардӣ (*Ч. И., Хат., 127*).

Ҳангоми дар шакли ҳикоягӣ омадан ҳам аксар ин ҷумлаҳо саволи мешаванд:— Соли бисту ҳафтум дар кучо мехондӣ? (*Р. Ҷ., Маъ., 172*).— Дар синфи чандум мехондӣ (*Ф. Н., Ҳар., 37*).

Шаҳси дуҷум танҳо дар шакли нақлӣ ва ҳам дар шакли замони ҳозираи муайян хабари ин тип ҷумлаҳо шуда омадааст. Дар ин ҳол ҳам аксар ҷумлаи саволи мебошад:— Набошад, чӣ гуфта дар ин ҷо нишастай? (*Ч. И. Д. д. Бух., 307*).— Хайр, аз кучо омада истодаӣ? (*Ч. И. ва Ҳ. Н., Сар., 223*).— Набошад барои чӣ пакар шуда истодаӣ? (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 205*). Ҷаро хӯрокро нахӯрдаӣ? (*С. У., Восеъ, 20*).

Ба вазифаи хабари ҷумлаҳои муайяншаҳс шакли замони гузаштаи дур нисбатан кам омадааст:— Қай ба армия рафта будӣ? (*Ч. И., Зог., 235*).

Бояд қайд кард, ки мавҷудияти муҳотаб иҷрокунандаи амалро боз ҳам конкрет мегардонад:— Ҳа, укаҷон, чиба хафа шудӣ. Таппончаашро аз кучо дидӣ, маҳмадоно? (*Ч. И., Д. д. Бух.,*

100, 10). Дугона, барои чӣ ин қадар зуд хестӣ (Ҷ. И., Хат., 209).

Бо шахси дуҷуми чамъ ифода гардидани хабари ҷумлаи муайяншаҳс низ маъмул аст. Вале мисолҳо нишон медиҳанд, ки иҷроқунандаи амал як шахс буда, бо мақсади эҳтиром хабар дар шумораи чамъ оварда шудааст:—Чаро ба ман хабар надодед? (Ҷ. И., Хат., 38).—Магар аз паи писари бедарак шудаатон ҷустуҷӯ ва ба ин ҷою он ҷо арзу шикоят накардед? (Ф. Н., Ҳар., 502).—Хуш омадед, кани ба хавли марҳамат (Р. Ҷ., Маъ., 53).—Фирӯза?!—гуфт беихтиёр ва ба ӯ наздиктар рафта сар ҷунбонид.—Барои чӣ омадед? (Ҷ. И., Д. ҷ; Бух. 333).—Чаро аз ҳисоби он ҷо баромадед? (Р. Ҷ., Маъ., 234).—Ин қадар сол ёфтагетона ба ҳама тақсим карда додед (А. Л. ва А. Р., Рӯз., 237).—Ба кучо парвоз мекардед? (Ф. Н., Ҳар., 414).

Шакли нақлии шахси дуҷуми шумораи чамъ низ бо мақсади иззату ҳурмат истифода шудааст, яъне иҷроқунандаи амал як кас аст: :—Ба забони мо хеле хуб ҳарф мезадаед (Ф. Н., Ҳар., 446). Аввал пушту пеши корро хуб насанҷидаед (Р. Ҷ., Маъ., 207). «Тошканд шаҳри нон» ном китобро хондаед? (Ф. Н., Ҳар., 88). Пас аз ду рӯз ба Москва, ба сессияи Совети Олӣ мерафтаед (Ҷ. И., Хат., 224).

Бо замони гузаштаи дур ифода гардидани хабар нисбатан камтар мушоҳида мешавад: Гахвораашро ҷунбонда будед? (Ҷ. И., Зоғ., 155).

Таҳлили мисолҳо (бо шахси дуҷуми танҳо ва чамъ) нишон медиҳад, ки ин ҷумлаҳо аксар дар диалог истифода мешаванд ва шунаванда шахси конкрет буда, иштирокчии бевоситаи мусоҳиба аст. Бо ин хусусияти худ онҳо аз ҷумлаҳои яктаркибаи умумишаҳс, ки хабарашон бо шахси дуҷум ифода шудааст, фарқ мекунанд. Дар ҷумлаҳои яктаркибаи умумишаҳс фикри баёнгардида ба умум нигаронида шудааст, дар он ҷо шахси конкрет нест. Масалан,—Дарвозаи шаҳро баста метавонӣ, лекин даҳони бадгӯро не!—гуфт кампир. Ё ки:—Раис медонад, ки Зулфия он хел духтари сабук не. Уро дар байни сад мард партофта монед, ҳалолу покиза мебарояд (Ҷ. И., Хат., 47, 34).

Маълум мешавад, ки шахси яқум ва дуҷуми танҳою чамъи сиғаи хабарӣ яке аз воситаҳои муҳимтарини ифодаи хабари ҷумлаи муайяншаҳс мебошад. Шумораҳои танҳо бештар истифода шудаанд. Шаҳси яқуми танҳо дар ташаккули ҷумлаи хабарӣ ва шахси дуҷуми танҳо дар ташаккули ҷумлаи соддаи совоӣ бештар хизмат кардаанд.

2. Замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ.

Хабари ҷумлаи соддаи яктаркибаи муайяншаҳс бо замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ низ хеле зиёд ифода гардидааст.

а) *Шахси якуми танҳо ва ҷамъ.*

Бо шахси якуми танҳои замони гузашта ифода гардидани хабари ҷумлаи муайяншахс нисбат ба шахсу шумораҳои дигар бештар мушоҳида шуда бошад, бо замони ҳозира — оянда ифода ёфтани назар ба онҳо камтар мушоҳида шуд. Дар аксари ин ҷумлаҳо амал иҷро нашудааст ва гуянда дар оянда иҷро кардани онро ба зима мегирад. Сухан дар бораи ходисаву воқеаи ба вукӯёянда меравад:— Пасфардо омада пьесаро гирифта мебарам (*Ҷ. И., Маъ., 250*).— Бори дигар рӯзона меоям (*Ҷ. И. Д. д. Бух., 319*).— Концертро дар Сталинобод тамошо мекунам (*Ҷ. И., Зоғ., 167*).— Саришта карда метавонам, амак (*Ф. Н., Ҳар., 340*). Ба ватанам меравам (*С. У., Восеъ. 127*).

Ин шакл амали воқеъшуда ва воқеъ шудаистодаро ҳам ифода карда метавонад:— Тоҳироваро дере боз мешиносам (*Р. Ҷ., Маъ., 181*). Ин ҷойхоро мисли панҷ ангушти худ нағз медонам (*Ф. Н., Ҳар., 335*).— Дар курси охири меконам (*Ҷ. И., Зоғ., 82*).

Шахси якуми ҷамъ нисбатан зиёдтар ба вазифаи хабари ҷумлаи муайяншахс омадааст. Аксари ҷумлаҳо ба амали иҷрошуда, ба амале, ки минбаъд ба вукӯё меояд, далолат мекунад:— Киштро барвақт тамо мекунем (*Р. Ҷ. Маъ., 187*).— Писарам, пагоҳ ба Сароикамар кӯчида меравем (*Ф. Н., Ҳар., 31*). Нақшаю плони моро дида мебароем (*Ҷ. И., Ҳат., 231*).— Набошад, туро мудирӣ китобхонаи ҷамоаи худамон таъин мекунем (*Ҷ. И. Ҳат., 194*).— Биёед, ба он ҷо меравем (*А. Л. ва А. В., Рӯз., 124*). Ҳоло дар баъзе бригадаҳо 45-60 центнерӣ пахта меруёнем (*Ҷ. И., Ҳат., 266*). Мисоли охир амали воқеъгардидаро ифода намудааст. Ин ба тифаъи ҳоли замон (ҳоло) ифода гардидааст, агар онро аз ҷумла берун кунем, маънои замони гузашта ва ё ҳозира барҳам меҳӯрад.

б). *Шахси дуҷуми танҳо ва ҷамъ.*

Ин шумораҳо, гуфтан мумкин аст, қариб баробар ба вазифаи хабари ҷумлаи муайяншахс омадаанд. Шумораи танҳо асосан дар ҷумлаи саволи ва қисман хабария хитобӣ ба ин вазифа омадааст. Иҷрокунандаи амал шахси дуҷуми танҳо аст, ки бандакхон шахсии феъл ба он далолат мекунад. Мубтадор барқарор кардан лозим ояд, барои ин тип ҷумлаҳо танҳо ҷонишини шахсии «ту» мубтадо мешавад:— Танбӯр навохта метавонӣ? Ҳо (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 233*).— Дар Боғи Зоғон ҷӣ кор мекунӣ? (*С. У., Восеъ, 22*). Дар кадом мактаб меконӣ? (*Ҷ. И., Д. д. Бух., 327*).— Хоксорию шикастнафсии ўро магар намедонӣ?— Инро баъди ҷанг мефаҳмӣ (*Ф. Н., Ҳар., 184, 420*).— Университетро ғойбона хондан мегириӣ.— Худи пагоҳ корро ба каси дигар месупорӣ! (*Ҷ. И. Ҳат., 108, 111*).

Бо шумораи ҷамъ ифода гардидани хабари ҷумлаи муайян-

шахс низ зиёд мушоҳида мешавад: Ба ҳамаи хешу таборон ва ёру дӯстон аз ман салом мерасонед (Ч. И., Зор., 56). Магар радио намешунавед, хонум, газета намехонед? (Ф. Н., Ҳар., 160). Поятонро ба рӯи ана ҳамин қоғаз мемонед (Р. Ч., Маъ., 30).— Ҳа, дар ин ҷо ҷӣ кор мекунад? (Ч. И., Д. д. Бух., 251). Ҷӣ, ба ягон ҷо меравед? (Ч. И. ва Х. Н., Сар., 85).

Бандакҳои феълӣ ба шумораи ҷамъ далолат кунанд ҳам, дар аксари ин ҷумлаҳо иҷроқунандаи амал шахси ҷудоғона аст, бо мақсади эҳтиром хабар дар шумораи ҷамъ оварда шу- дааст.

Адибон баъзан барои равшантар баён кардани ин маънӣ бандакҳои феълӣро, ки зоҳиран ба бандакҷонишинҳо монандӣ доранд, кор мефармоянд: Дар ин ҷо истода ҷӣ кор мекуне- тон? (Ч. И., Д. д. Бух., 470).— Ин қадар Ҳоҷӣ-Ҳоҷӣ мегӯетон (А. Л. ва А. Р., Рӯз., 76).— Чандрӯза мераветон?— пурсид Билолов (Ч. И., Хат., 22).

II. ИФОДАИ ХАБАРИ ҶУМЛАИ СОДДАИ МУАЙЯНШАХС БО СИҒАИ АМРӢ.

Сиғаи амрӣ яке аз воситаҳои хеле маъмули ифодаи хабар- ҳои ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс мебошад, чунки ин сиға танҳо шахси дуҷуми танҳову ҷамъ дорад. Ҷумлаҳое, ки хаба- рашон бо сиғаи амр ифода меёбад, аксар яктаркиба мешаванд. Одатан мубтадо зикр намеёбад, вале аз рӯи бандакҳои феълӣ иҷроқунандаи амалро бо осонӣ нишон додан мумкин аст. Дар ин тип ҷумлаҳо мақсади асосӣ ба воситаи хабар ва таркиби он ифода мегардад. Азбаски иҷроқунандаи амал ҳамсӯхбати гуянд- да мебошад, вай шахси конкрету муайян аст, бинобар он хо- ҷат ба зикри он нест. Шумораи танҳои ин сиға ба вазифаи хабар зиёдтар омадааст. Ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи муайян- шахсе, ки хабарашон бо сиғаи амрӣ ифода гардидааст, маъ- ноҳои гуногуноро ифода мекунанд:

а) Амру фармон.

Ин маъно нисбатан зиёд мушоҳида мешавад:— Маро тан- ҳо гузored. Дар бораи худсарии лейтенант фармони сахт тай- ёр кунед. (Ф. Н., Ҳар. 141, 13.— Гирьяро бас кун. Чомаамро биёр (С. У. Восеъ, 81, 80).— Тарафи ҷойхонаи роҳи оҳан ҳай кун!— гуфт вай ба аробакаш (А. Л. ва А. Р., Рӯз., 206).— Зуд рафта Саидахмадро гирифта биёр!— гуфт раис ба Азиз (Ч. И. Хат. 223.— Бояд худи пагоҳ баромада равед (Ч. И., Зор., 8).

б). Орзуву хоҳиш.

— Илоҳӣ кӯшапиру аёлманд шаветон! Азизу Зулфияро аз ин бӯхтон халос кунед!— Ҷон, раис-бобо, маро озор нади-

ҳед, ба корам халал нарасонед (*Ч. И., Хат., 204, 42, 87*).— Ҳамеша дар ҳама чо марди диловар бош, Давлат! (*Ф. Н. Ҳар., 28*).— Қанӣ, марҳамат карда ба ин хона дароед (*Р. Ч. Маъ., 423*).— Барои чӣ месӯхтаааст? Дуруст фаҳмон! (*Ч. И. Д. д. Бух., 134*).— Холо ягон чиз навоз. писарам, ягон чиз хон.— Ин чизхоро ба амакат — Айнӣ расон, бачем (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 103, 10*).

в). Таъкид.

То омадани ман баногоҳ рафта намон (*Р. Ч. Маъ. 84*). До-ниста қадам монед, аз душман дар ҳазар бошед! (*Ч. И. Зоғ., 314*).— Худи ҳозир ин гапро ба ҳеҷ кас нагӯй (*С. У., Восеъ, 40*).— Бо ин нағмаҳо худро тасалло надихед, обер — лейтенант (*Ф. Н., Ҳар., 325*). Тӯтиро ба худатон саҳт душман накунед! (*Ч. И., Хат., 179*).

г). Мувоҷиат.

— Хӯш, акнун чӣ ният доретон?— Ин касро ба клуб нави-сед-чӣ?— пурсид нобоварона Фирӯза (*Ч. И., Д. д. Бух., 164, 166*).— Аз камуқости мо ғам нахӯред (*Ф. А., Ҳар., 12*).— Ҳақ будани худро исбот кунед (*Ч. И., Зоғ., 329*).

д). Водоркунӣ.

— Баъд аз ин бисмилло катӣ виҷдони коммунистиро якҷоя нақун! Баъд оҳиста-оҳиста ба Тӯтихон хушомад кардан гир (*Ч. И. Хат., 135, 186*).— Аз нӯги ин карзатро қан, боқимонда-ашро ба рӯзгорат харҷ намо (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 261*).

Маълум шуд, ки хабари ҷумлаи муайяншаҳс бо ҳар ду шу-мораи сиғаи амрӣ фаровон ифода мегардад. Дар ин тип ҷум-лаҳо иҷроқунандаи амал шахси конкрету муайян мебошад.

Ин сиға дар шакли инкорӣ ҳам ба вазифаи хабари ҷумлаи соддаи муайяншаҳс меояд:— Аз гапҳои вай наранҷед (*Ч. И., Зоғ., 159*).— Лекин бинои идора ва клубро барои вай ба қа-фо напарто (*Ч. И., Хат., 248*).

Дар ҳолати қабул кардани префикси би-маънои таъкид пур-қувваттар мешавад:— Дар ин чо дасту рӯят, поятро бишӯй (*С. У., Восеъ, 37*).

Дар ҷумлаҳои соддаи муайяншаҳсе, ки хабарашон бо си-ғаҳои амрӣ ифода гардидаанд, иҷроқунандаи амалро муҳотаб-ҳои дохили ҷумла боз ҳам конкрет мегардонанд:— Ҳой Бол-та! Ин чо биё, то омадани инҳо аз обу алоби самовар бохабар шуда ист! (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 206*). Нияти бад нақун, Зул-фӣ!— гуфт мард ба таври чиддӣ (*Ч. И. Хат., 5*).— Бибиғул Сафарова, ба қабули духтур дароед! (*Ф. Н., Ҳар., 493*).

III. ИФОДАИ ХАБАРИ ЧУМЛАИ СОДДАИ МУАЙЯНШАХС БО СИҒАИ ШАРТӢ — ХОҲИШМАНДӢ

Сиғаи мазкур тобишҳои маъноии гуногунро ифода мекунад. ки бештаринашон хусусияти услубӣ доранд. Ҳамаи он тобишҳо дар атрофи ду маъноии асосии ин сиға — шарт ва майлу хоҳиш муттаҳид мешавад.

Чумлаи соддаи яктаркибаи муайяншахсе, ки хабараш бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода гардидааст, асосан маъноии майлу хоҳишро ифода мекунад. Хабарии чумлаи муайяншахс бо шаклҳои гуногуни ин сиға ифода мегардад:

а). *Аорист.*

Асосан шахси якуми танҳои аорист ба вазифаи хабарии чумлаи муайяншахс омадааст:— Ғами ин дунёро фаромӯш кунам? (*Ф. Н., Ҳар., 78*).— Боз номи киро нависам? (*Ч. И. Д. д. Бух., 167*).— Акнун чӣ кор кунам? (*Ч. И., Ҳат., 11*).

Тобиши маъноии ин чумлаҳо бо ёрии калимаҳои ёридиҳанда, пайвандаҳо, ҳиссачаҳо ва муҳотабу калимаҳои туфайлӣ боз ҳам конкреттар мешавад:— Магар ин ки туро ба Балҷувон, ба ихтиёри ҳоким фиристонам (*С. У., Восеъ, 17*).— Хӯш, хӯш, гардам, боз чӣ кор кунам? (*Ч. И., Д. д. Бух., 269*). Хостам ба қабристон дароям чазояшро диҳам (*А. Л. ва А. Р. Рӯз., 105*). Намедонам бо чӣ роҳ аз ҳар гектар лоақал 40-центнерӣ пахта рӯёнам (*Ч. И., Ҳат., 88*). Ҳар ҳафта як мақола ташкил карда фиристонам-мӣ? (*Р. Ч. Маъ., 166*).— Пагоҳ ба хонаи Ҳалима-холат лаълӣ бардошта барам-чӣ? (*Ч. И., ва Ҳ. А., Сар., 152*).

Хабарии чумлаҳои муайяншахс нисбатан камтар бо шахси якуми чамъии аорист ифода ёфтааст: Барои шикастурехти мактаби отун ду-се ароба коҳ кашонем! (*Ф. Н., Вафо. қ. 2, 330*). Биёед, вақтро нагузаронида ба сари кор равам, онҳоро дошта гирем (*Ч. И., Ҳат., 10*).— Ҳисоби ин чизхоро баробар кунем (*Ч. И., Зоғ., 55*).

Бо шахси дуюми танҳову чамъии аорист ифода гардидани хабарии чумлаҳои муайяншахс боз ҳам камтар мушоҳида мешавад:— Ба вай чӣ кор дорӣ? Бояд барои хайрияти ҷурет ёри расонӣ (*Ч. И., Зоғ., 55, 33*).— Хӯш, акнун чӣ хаёл доред? (*Ч. И., Д. д. Бух., 168*).— Имшаб вақт доред? (*Р. Ч., Маъ., 322*) Дар мисоли охир меёри фарқкунандаи кадом сиға будани хабарии чумла оҳанг мебошад Агар чумла хитобан талаффуз мешуд, сиғаи амрӣ шуморидан лозим меомад.

б) *Замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ.*

Хабарии чумлаи муайяншахс бо ин шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ниҳоят кам ифода гардидааст:— Чиба шарик набошам? Шарик, шарик!— гуфт Тӯхтача. Аз кӯча, аз ин кӯчаю гузаргоҳи навбатдор ҳам сиҳат — саломат дур шуда метаво-

ниста бошем?! (Ч. И., Д. д. Бух., 290. 223).— Хайр дар Янги-бозор надошта бошӣ. дар Душанбе ё Хисор ҳам надорӣ? (С. У., Восеъ, 69).

IV. ИФОДАИ ХАБАРИ ЧУМЛАИ СОДДАИ МУАЙЯНШАХС БО СИГАИ ЭХТИМОЛИ

Хабари чумлаи соддаи муайяншахс бо сигаи эҳтимолӣ низ ифода шуда метавонад. Ин гуна чумлаҳо зиёд нестанд:— Соли оянда ба Сталинобод, ба ягон мактаби олии мерафтагистед? Албатта, то ба Сталинобод мерафтагистед? (Ч. И., Зоғ.) — Пешаки ягон номи аҷоибро ҳам ёфта мондагистӣ? (Ф. Н. Ҳар)

V. ИФОДАИ ХАБАРИ ЧУМЛАИ СОДДАИ МУАЙЯНШАХС БО ҲИССАҶОИ НОМИИ НУТҚ

Хабари чумлаи яктаркибаи муайяншахс номӣ ҳам шуданаш мумкин аст. Ин гуна хабарҳо бо исм ва ё сифат ифода мешаванд. Шахсу шумораи хабар бо ёрии бандакҳои хабарӣ ва ё феълҳои ёридиханда ифода мегардад:— Аз Андиҷон, инженер будам, ҳоло командири батальон (Ч. И., Зоғ.). Аз афташ, аз дидори хешу таборат беҳад шоду мамнунӣ? (Ф. Н. Ҳар). Зеро аз пай корҳои заруртарини худ ва ташвиши рӯзгор оворам (А. Л. ва А. Р., Рӯз., 150).

Чумлаи соддаи яктаркибаи муайяншахс шаклан ва мантиқан ба зикри иҷрокунандаи амал эҳтиёҷ надорад, чунки соҳиби амал дар ин тип чумлаҳо бевосита иштирок надошта бошад ҳам, онро хеле аниқ аз хабари чумла фаҳмидан мумкин аст. Дар ин ҳол хабар на танҳо маркази семантикии чумла, балки маркази структурии он ҳам мегардад. Агар дар ин тип чумлаҳо мубтадоро зикр кунем (масалан. Ман дар университет мехонам), он гоҳ мантиқан ду маротиба иҷрокунандаро ном мебароем: худи мубтадо (ман) ва бандакӣ феълӣ (-ам), Ҳар ду як чиз аст, бинобар он хоҷат ба зикри мубтадо нест.

Чумлаи яктаркибаи муайяншахс ба мисли чумлаҳои дигари яктаркибаи феълӣ шакли хеле мӯъҷазӣ ифодаи фикр мебошад. Дар ин навъ чумлаҳо аксар чунин калимаҳои ҷой дода мешаванд, ки мафҳуми навро ифода намуда, аз рӯи таҷзияи ақтуалӣ ба қисмати рема дохил мешаванд.

Дар забоншиносии чумлаҳо аз ду ҷиҳат таҳлил мекунам: аз рӯи шакл ва аз ҷиҳати ифодаи мақсад.

Ҳангоми таҳлили шакли мубтадову хабар ва аъзоҳои пайрав—муайянкунанда, пуркунанда ва ҳолшарҳкунандаро нишон медиҳанд.

Мувофиқи таҳлили маъноӣ чумла аксар ба ду қисмат ҷудо карда мешавад: тема ва рема.

Дар қисмати тема он калимаҳои ҷой мегиранд, ки маъно

онҳо ба хонанда аз ҷумлаҳои пешомада маълум аст:— Ҳамроҳ ба гардиш баромадем. Гардиши мо зоҳиран ба саёҳати сайёҳони ҳақиқӣ шабоҳат дошт. Яъне ҳар ду паҳлӯ ба паҳлӯ қадам мезадем (Ф. М., Ас. ҷ. 1,431).

Дар ин мисол мафҳуми мубтадои ҷумлаи дуҷум (гардиши мо) ба хонанда аз ҷумлаи якум маълум аст. Вай барои ифодаи таркиби хабари ҷумла (зоҳиран ба саёҳати сайёҳони ҳақиқӣ шабоҳат дошт) ёрӣ расонидааст.

Дар қисмати рема калимаҳои ҷой мегиранд, ки мафҳумҳои навро ифода мекунанд ва мақсади ҷумла ҳам ифодаи онҳост. Дар мисоли овардаамон таркиби хабари ҷумлаи дуҷум (зоҳиран ба саёҳати сайёҳони ҳақиқӣ шабоҳат дошт) чизи нав аст. Маънии он дар ҷумлаи сеюм конкрет гардидааст.

Дар забони тоҷикӣ одатан тема дар аввалу рема дар охири ҷумла ҷой мегирад. Вале ҷумлаҳои низ ҳастанд, ки пурра тема ва ё ремаро ифода мекунанд.

Дар мисолҳои зерин тамоми калимаҳои ҷумла барои хонанда чизи нав буда, ремаро ташкил медиҳад:— Порахурҳо, дуздҳо ва торочгаронро фош менамудам (Ҷ. И.). Ба Самарқанд, Хучанд ва тарафҳои Фарғона рафтам (С. А.).

Ҷумлаи соддаи яктаркибаи муайяншаҳс аз ҷиҳати ифодаи марому мақсад ҳикоягӣ, саволи, ва хитобӣ мешавад.

Ҷумлаи ҳикоягӣ яке аз ҷумлаҳои маъмултарини забони тоҷикӣ буда, дар хусуси ягон чиз маълумот медиҳад ё ки нақл мекунанд, фикр тасдиқ ва ё инкор мешавад. Воситаи асосии ифодаи ҷумлаи ҳикоягӣ интонация мебошад. Ин ҷумлаҳо интонацияи мўътадил доранд. Калимаи задаи мантиқӣ гирифта баландтар талаффуз карда мешавад.

Хабари ҷумлаҳои ҳикоягии муайяншаҳс пеш аз ҳама бо шаклҳои гуногуни замони сифаи хабарӣ ифода мегардад:— Дар ҳамин райони Пахтакор мактаби миёнаро ба таври аъло хонда тамом кардам. Хӯрок хӯрдем, ҳолу ахволпурсӣ кардем:— Қаҳрамонӣ кардӣ, фидокорӣ кардӣ, замини колхозро аз шуста бурдани об раҳондӣ (Ҷ. И. Ҳат., 107, 108, 131).— Баъди бемор шуда афтоданам бисъёр фикр кардам. Дафтарро маҳз ба шумо мефиристам (А. Л. ва А. Р. Рӯз., 102, 11).— Ба лаби дарёи Сир баромадам (Р. Ҷ., Маъ., 203).— Дари хурсандиро бастед, кулф кардед (Ҷ. И., (Зоғ., 9).— Барои худам аз ҳама пештар гирифта будам (Ф. Н., Ҳар., 195).— Хайр, ин гапхоро монему ба сари мақсад биёем (С. У., Восеъ, 68).

Хабари ҷумлаҳои соддаи муайяншаҳси ҳикоягӣ бо шаклҳои дигари феъл ва инчунин ҳиссаҳои номии нутқ ҳам ифода мешавад:— канд ҳам дорем (Ҷ. И. Зоғ.). Барои ҳамин қариб ду сол аз паси ӯ кофтуков дорем.— Баъд аз сари падарам ва баъди ҷудой аз модарам дар тарбияю парастории Оксана Алексеевна ва Максим Макарович Мочаловҳо будам (Ф. Н., Ҳар., 59, 87). Холо онро ба ту нақл карданиям (А. Л. ва А. Р. Рӯз., 269).

Чумлаҳои саволи фикр ва мақсади гуяндаро ба тариқи пурсиш ифода мекунад. Ин чумлаҳо бештар дар диалог мушоҳида мешаванд. Аксар гуянда шунавандаро ба ҷавоб додан водор мекунад, ки ин гуруҳ чумлаҳои саволиро чумлаҳои саволи асли меноманд. Азбаски чумлаҳои саволи байни гуяндаву шунаванда бештар мушоҳида мешавад, онҳо чун чумлаи муайяншаҳс зиёдтар ба назар мерасанд. Аз ин рӯ, назар ба навъҳои дигари чумлаҳои яктаркиба чумлаи саволи муайншаҳс бештар дучор мешавад. Ҳамаи чумлаҳои саволи як хел вазифа надоранд. Мақсад аз истифодаи қисми асосии онҳо доништан ва аниқ қардани чизи номаълум аст. Ин гуруҳ чумлаҳо ҷавоби ҳатмӣ талаб мекунад, онҳоро чумлаи саволи хосса низ мегӯянд:— Инҳоро аз кучо пайдо кардед? (Ф. Н., Ҳар., 258). Дар ҳаққи вай овозаҳои бадро ҳам шуниди?— Хайр, заминҳоро аз ғӯзапо тоза кардед? (Ҷ. И., Ҳат., 152, 41). Дар сари осие рӯзро гузаронидед?— Ҳо, дар ҳамон ҷо (Р. Ҷ., Маъ., 218).

Чумлаҳои саволи хосса тобишҳои маъноии тааҷҷуб, хайрат, шубҳа, тахмину гумон, қатъияту боварӣ ва ғайра-ро ифода карда метавонанд:— Ҳар чӣ гуфта механдед?— пурсид вай. Барои чӣ бадбахт мешудаед? (Ҷ. И., Д. д. Бух., 401, 41). О, ба театр бо ҳамин сарулибос меравем? Набераю абераҳои маро намегӯӣ? Тоҷикиро аҷаб хуб гап мезанӣ-ку? (Ф. Н. Ҳар., 92, 111). Набошад, чаро ҳаммом намесозем? (Ҷ. И., Ҳат., 37). Ҳар рӯз ба навад кас дарс медиҳӣ? (Р. Ҷ., Маъ. 250).

Чумлаи саволи риторикӣ ҷавоб талаб намекунад. Худи ҳамин чумлаҳои саволи ба тасдиқ ва ё инқори фикр далолат мекунад. Одатан савол ба тариқи рамз ё ки рӯпӯш ифода мегардад. Ин чумлаҳо бештар бо мақсади услубӣ истифода мешаванд:— Ба забони мо хеле хуб ҳарф мезадаед?— Чаро пештар шуморо намедонистаам?— Наистода кучо мерафтед? (Ф. Н., Ҳар., 466, 497, 253). Лекин, баҳимат ва саҳӣ будани моро аз афтамон донистед, вализода барин метобед? Чи кор кунем, аз шарри ин гурбаи хунхор ба кучо равем?— Аз кирдорат беҳабар барин аз ман мепурсӣ (Ҷ. И. ва Ҳ. А., Сар., 25, 90, 98).

Чумлаҳои саволи муайяншаҳс ғайр аз интонацияи саволи бо ёрии калима, таркиб ва ҳиссаҳои саволи, ҷонишинҳои саволи ва зарфҳои ҷонишинӣ низ ифода мегарданд:— Магар ҳислатҳои немисҳоро намедонед? (Ф. Н., Ҳар., 200).— Чаро механдед, ягон гап шуд-мӣ?— тақрор кард ҳамсоя (Ҷ. И. ва Ҳ. Н., Сар., 196).— Хуш, кани гап занед, дар кучо будед, чӣ кардед?— Қистӣ? Ба кучо меравӣ?— гуфта пурсид (Ҷ. И., Д. д. Бух., 13, 137).

Дар ташаккули савол ифодаи хабари чумла низ роли калон мебозад. Хабар бо шахси дуҷуми танҳо ва ҷамъи сигаи хабарӣ ифода шуда бошад, аксар пурсишро мефаҳмонад:— Алаф даравида шудӣ?— Хайр заминҳоро аз ғӯзапо тоза кар-

дед? (*Ч. И., Хат., 7, 41*).— Акнун боз ба кори худат бармегардӣ?— пурсид Саидпахлавон (*Ч. И., Д. д. Бух., 393*).— Ба ягон хавфу хатар дучор нашудед? (*Ф. Н., Ҳар., 284*).

Ҳамин ифодаи хабари ҷумлаи муайяншаҳс сабаб шудааст, ки басомади ҷумлаҳои соддаи муайяншаҳси саволи нисбат ба навъҳои дағари ҷумлаҳои яктаркибаи саволи зиёд мебошанд.

Ҷумлаҳои соддаи муайяншаҳси амрӣ низ серистеъмоманд, чунки онҳо бештар дар диалог мушоҳида мешаванд ва одатан амру фармон бештар ба шаҳси конкрет ё ки муайян дода мешавад. Хабарӣ ҷумлаҳои амрӣ бо ёрии сифати амрӣ ифода меёбад. Ин тип ҷумлаҳо маъноҳои гуногунро ба монанди амру фармон, супориш, таъкид, даъват, маслиҳату насихат, илтимос, таскину тасалло, узр, навозиш, таклиф ва ғайраро ифода мекунанд:— Чизу чораи меодагиро ҳам ҳозир кунед. Ба хонаи мо ҳам меҳмон шавед.— Сазовори номи неки падари фидокорат ба камол рас (*Ф. Н., Ҳар., 317, 509, 28*). Аз гапҳои вай наранҷед (*Ч. И., Зоғ., 159*). Аз рӯи сӯфа гузаретон, гардам. То омадани ман баногоҳ рафта намон (*Р. Ч., Маъ., 324 84*).

Хабарӣ ҷумлаҳои соддаи муайяншаҳси амрӣ бо баъзе сифатҳои дигар низ ифода мегардад:— Бо ту маслиҳати муҳим дорем. Аз Мулло Хокироҳ бохабар бошед (*Ч. И., Зоғ., 142, 90*). Аз ҳамин рӯз, аниқтараш аз ҳозир ба кор сар мекунӣ. Пагоҳ соати нӯҳ ягон дақиқа бе пешу ақиб ҳозир мешавед (*Р. Ч., Маъ., 83, 136*).— Ҳа, дигарашро аз қорвонсаро пурсида аниқ мекунед. (*А. Л. ва А. Р., 208*).— Ҳозир ба хонаи 107 мебароед (*Ф. Н., Ҳар., 122*). Мӯлаш баъди бист рӯз як концертӣ оличаноб тайёр карда нишон медиҳед (*Р. Ч., Маъ. 255*). Ҳамин кори селекционаторо дар шароити хуби колхоз давом додан мегири (*Ч. И., Хат., 87*).

Ҷумлаи соддаи муайяншаҳс хитобӣ ҳам мешавад. Дар ин тип ҷумлаҳо фикр бо ҳиссиёти баланд ва ҳаяҷони махсус ифода мегардад. Дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои хоси хитобӣ дар шиору даъватҳо мушоҳида мешаванд. Аксари ҷумлаҳои хитобӣ аз ҷумлаҳои ҳикоятӣ, саволи ва амрӣ ҳангоми хитобан талаффуз шудани онҳо ба вучуд меоянд: Ана акнун корро аз ман бинед!— Хуб, тамошо мекунем! (*Ч. И., Хат., 7*).— Навоз, писарам! Хон! Рафта аз ягон ҷо як-ду самовор ёфта биё! (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 103, 205*). Маро ба пеши меҳмон баред! (*Р. Ч., Маъ., 118*).— Хӯрчинро ёфта деҳ! (*С. У., Восеъ, 84*).— Нагӯяму насӯзам, ҳамсоҷон! (*Ф. Н., Ҳар., 7*).

Як гурӯҳ ҷумлаҳои соддаи муайяншаҳсе ба назар расиданд, ки аслан саволи буда, бо оҳанги махсуси хитобӣ талаффуз шудаанд, бинобар он дар охири онҳо ду аломат— савол ва хитоб гузошта шудааст:— Магар ҷонро фаромӯш мекунем?! Қай тартибу қондор ёд мегиред? (*Ч. И., Хат., 266, 9*). Ҳоло ҳамин тавр гӯй?! Рафта намехохӣ?! (*Ч. И. Д. д. Бух., 464*).— Чой дуруст карда диҳам?! (*Ч. И., Зоғ., 71*).

Аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи муайяншаҳс дар забони тоҷикӣ серистеъмол буда, аз рӯи ифодаи марому мақсад ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ шуда метавонанд.

Ҷумлаи соддаи яктаркибаи муайяншаҳс ба мисли ҷумлаҳои соддаи дутаркиба дар ташкили ҷумлаҳои мураккаб низ серистеъмол аст. Ҷумлаи муайяншаҳс дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби пайваст ба вазифаи ҳар ду ҷумлаи мустақил омадааст;— Набошад баъди ду ҳафта биё, ягон кор мекунем (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 234*). Тобистони дароз кор кардаму ним халта ча-ви асп намехӯрдагиро додӣ (*Ҷ. И., Хат., 127*).

Ҷумлаи муайяншаҳс ба сифати яке аз ҷумлаҳои мустақили ҷумлаи мураккаби пайваст омадааст:— Аммо як кори муҳим баромаду сарф кардам (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 27*). Муш-кил буд, лекин ҷавон будем, хунамон мечӯшид, кӯхро зада талкон мекардем (*Ҷ. И., Хат., 78*).

Ҷумлаи муайяншаҳс дар дохили ҷумлаи мураккаби тобеш ба сифати сарҷумла омадааст:— Акнун хеста камтар кор кунем, ки бобо-раис омада заминро аз ғузая тоза дида хурсанд шаванд. Дар берун муовин — мудири музей Марҳамат бонуро дида мондам, ки бо ман шиноси кӯҳна буд (*Ҷ. И., Хат., 75, 157*). Ҳай, ҳай, Ҳочӣ! Ин хел пӯстканди гап назанед, ки пулдорҳо ба ҷонатон қасд мекунанд.— Агар ҳозир Ҳочӣ биёянд ва ин гапатро шунаванд, музлам намешавӣ? Аммо андеша кардам ки мумкин зӯрам нарасад (*А. Л. ва А. Д. Рӯз., 68, 76, 105*).

Ҷумлаи муайяншаҳс ба вазифаи ҷумлаҳои пайрави гуногун омадааст. Ба сифати ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, сабаб, шартӣ ва муайянқунанда зиёдтар омадани он мушоҳида шуд:— Доктор руҳсат дод, ки аз беморхона бароям. Оиладор шуда бахтата ёбӣ, ман хурсанд.— Хулоса ҳамин, ки беҳуда овора шуда, ин ҷо омадам, умрамро беҳуда барбод додам (*Ҷ. И., Рӯз., 138, 67, 102*). Гуфтанд ки бо кори таъҷили ба райком рафтед (*Ҷ. И., Зоғ., 98*).— Хайр, акнун кандем, ана алаф ҳам зер карда истодаем, гап фоида надорад (*Ҷ. И., Хат., 7*). Чӣ шуд, ки боз азми Бухоро кардед? (*Ҷ. И. ва Х. Н., Сар., 182*).

Ҷумлаҳои мураккаби тобеш, ки ба вазифаи ҳам сарҷумла ва ҳам ҷумлаи пайравашон ҷумлаи муайяншаҳс омадааст, хеле зиёд мебошанд. Дар ин гурӯҳ ҷумлаҳои низ ба сифати ҷумлаи эзоҳдиҳанда бештар ҷумлаҳои пайрави шартӣ, мақсад, сабаб, пурқунанда, замон ва муайянқунанда омадааст:— Агар ба Андиҷон биёед, қарзамро адо мекунам (*А. Л. ва А. Д., Рӯз., 312*).— Қаримҷон, агар ваъда дода бошӣ, ба ҷо биёр! (*Ҷ. И., Хат., 161*).— Чоятонро хӯрда бошетон, рафтем (*Ҷ. И., Зоғ., 102*).

Як рӯз пеш аз рафтанишон ба ман гӯӣ, як танӯр нони обаш аз ширу равған пазам (*Р. Ҷ., Маъ., 99*).— Кӯшиш мекунам,

ки очаю духтарро розӣ кунам. Барои он ба ин хонадон омадам, ки аз дониш ва химмати Асоҷон ёрӣ ҷӯям (*Ҷ. И., Хат., 183, 88*).

Маро бубахш, мактубро бо хамин хотима медиҳам (*Ф. Н. Ҳар., 142*).— Дигар ба ин кӯча қадаматро намон, ки зада мешиканам (*Ҷ. И., Зор., 138*). Ҳой Қаро! Аспро ба ароба банд, барои самовор меаравон! (*А. Л. ва А. Р. Рӯз., 206*). Бинобар он, писарам, ба ту маслиҳат намедиҳам, ки ба ин тавр модарару гирифта шавӣ (*Ҷ. И. Ҳат., 159*). Боқимондаи рӯз ҳам бо асои Умар Ҳофиз дар кӯчаи тангкӯчаҳои Исфараи қадама қадам монем, аммо ёрое намекунем, ки ба ҳавлии дигар дароем ва чизе биурсем (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 252*).

Аломатро, ки дидед, тайёр шавед (*С. У., Восеъ., 252*). Вақте ки дар кӯхистон, дар Мазори Султон зиндагӣ мекардем, пахтакориро дар хоби шабамон ҳам намедидем (*Ҷ. И., Хат., 80*).

Думбрае, ки аз зодагоҳат овардам, ҳамроҳам мебарам, падар (*А. Л. ва А. Р., Рӯз 57*). Ҳарчанд суроғ кардем, ягонгон оғро пайдо карда натавонистем. *А. Л. ва А. Р. Рӯз., 123*).

Ҷумлаи муайяншаҳс дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб ва ҷумлаҳои мураккаби омехта низ ёрӣ мерасонад:— Барои хамин ба сӯи шумо давидам, то хабар расонаму якҷоя ҷазои вайро диҳем. Донистем, ки хоҳиши падарро ба ҷо набиёрем, ба изтироб меафтанд. Ҳарчанд гапҳои баҷа дилпуруна набуд, ваъда додам, ки барои ӯ, албатта, танбӯр сохта медиҳам (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 105, 9, 26*).

Майлат сарағромиро нахоҳӣ, бо таҷрибаи худат, бо маслиҳати худат ба мо ёрӣ расон, ки хосили кишти пахтаро боло бардорем (*Ҷ. И., Хат., 88*).

Ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс аз ҷиҳати сохт ва таркиб гуногун шуда метавонанд. Вобаста ба талаби фикр ва ифодаи хабар ин навъ ҷумлаҳо аз як ва ё аз якчанд аъзо иборат мешаванд. Азбаски ҷумлаи соддаи муайяншаҳс ба гуяндаву шунаванда вобаста мебошад, онро бештар дар диалог ва ё монолог дучор мекунем. Дар вақти саволу ҷавоб бештар ба масъалаҳои муҳим ва асосӣ диққат дода, мафҳум ва фикрҳои тоза фаҳмида гирифта мешавад. Мақсад фаҳмидани танҳо иҷрон амал бошад, дар ин ҳол ҷумла фақат аз хабар иборат мешаваду халос. Ин гуна ҷумлаҳо зиёд нестанд:— Мерасӣ!— Намерасам!— Мерасӣ гуфтам, мерасӣ!— гуфт мӯйсафед (*Ҷ. И., Хат., 24*).— Нагуяму насӯзам ҳамсоҷон!— Саришта карда метавонам, амак (*Ф. Н., Ҳар., 340*).— Гап зада метавонед! Наметавонам (*Ҷ. И., Хат. 93*).

Дар ҳолати махсус таъкид намудани амал хабар такрор мешавад:— Бовар мекунам, Яким Яковлевич, бовар мекунам (*Ф. Н., Ҳар.,*).

Албатта, як худи хабар фикрро пурра ифода карда наметавонад, бинобар он вай ба худ эзоҳдиҳандаҳо гирифта таф-

сил меёбад. Аз ин рӯ чумлаҳои соддаи муайяншаҳс дуаъзо, сеаъзо, чораъзо, панчаъзо, ва бисёраъзо шуда метавонанд. Чумлаи нисбатан маъмул ва серистеъмоли муайяншаҳс дуаъзо ва сеаъзо мешавад.

Аъзоҳои чумла ва тарзи ҷой гирифтани онҳо дар чумлаҳои соддаи муайяншаҳс ба мисли чумлаҳои соддаи дутаркиба аст. Дар чумлаҳои соддаи муайяншаҳс ҳам хабар дар охир ва аъзоҳои пайрав пеш аз он ҷой мегиранд. Вале зикр нашудани мубтадо дар ин гуруҳ чумлаҳо то андозае ба тарзи ҷой гирифтани аъзоҳои пайрав таъсир мерасонад. Ҷои аъзоҳои пайрави гуногун пеш аз ҳама ба ифодаи грамматикӣ семантикӣ онҳо вобаста аст.

1. Агар аъзоҳои пайрав бо ҷонишинҳо, исмҳои ҳос ва ё исму ҷонишинҳо ифода гарданд, чун мафҳуми маълум ва конкрет ва ё ишора ба он ба қисмати тема дохил мешаванд, бинобар он аксар дар аввали чумла ҷой мегиранд.

2. Ҷои аъзоҳои пайрав ба ифодаи хабар ва семантикаи он ҳам вобаста мебошад. Ҳамаи аъзоҳои пайрав хабарро як хел шарҳу эзоҳ намедиҳанд. а). Мафҳуми баъзе хабарҳо — феълҳо бе ёригӣ ин ё он аъзои пайрав ба назар ноқис менамояд, аз ин рӯ, ҳамаи аъзои пайрав дар паҳлуи хабар ҷой мегирад ва аксар он дар яқҷоягӣ бо хабар ба қисмати рема дохил мешавад. б). Ҷои аъзоҳои пайрав ба задаи мантикӣ гирифтани ва нагирифтани он ҳам вобаста мебошад. Он аъзои пайраве, ки задаи мантикӣ гирифтааст, дар ҷои ғайримуқаррарӣ ҷой мегирад. в). Баъзе аъзоҳои пайрав (масалан, ҳоли замон) аз ҷиҳати грамматикӣ ба хабар тобеъ бошанд ҳам, мантиқан тамоми аъзоҳои чумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд. Ин гуна аъзоҳо одатан аз хабар дур, дар аввали чумла ҷой мегиранд.

3. Ҷои аъзоҳои пайрав ба намуди воситаи грамматикӣ онҳо ҳам вобаста мебошад. Масалан, пурқунандаи бевосита ва ё ҳоли макон бо ёригӣ алоқаи ҳамроҳӣ ба хабари чумла тобеъ гарданд, бевосита дар паҳлуи хабар ҷой мегиранд.

4. Агар аъзои пайрав ба чумла ва ё матн пеш аз он алоқаи мантикӣ дошта бошад, дар аввали чумла ҷой мегирад. Пурқунандаи бевоситаи суратефта чунин хусусият дорад.

Дар чумлаҳои дуаъзо фақат як аъзои пайрав иштирок мекунад, чунки хабар аъзои доимӣ ва асосӣ мебошад. Дар ташаккули чумлаи дуаъзогӣ аз аъзоҳои пайрав ҳоли макон, ҳоли замон, сабаб ва пурқунандаи бевосита нисбатан зиёдтар иштирок мекунад.

Ҳоли макону замон ва пурқунандаи бевоситаро дар чумлаҳои аз ҷиҳати ифодаи мақсад гуногуни дуаъзогӣ дучор кардан мумкин аст:— Дар Боғи Зоғон ҷи кор мекунӣ (*С. У., Восеъ*, 22). Ба дӯкони кафшдӯзии Устохайдар рафтам (*Р. Ҷ., Маъ.*, 10). Пас аз фардо мунтзир мешавем (*Ҷ. И., Зоғ.*, 166).— Магар имрӯз меҳмони мо намешавед? Орденҳояшро дидӣ?— Бобои Юзеф, фармонатонро иҷро кардам (*Ф. Н., Ҳар.*, 352, 67,

336).— Обро биёр (С. У., Восеъ, 19). Акнун чӣ кор кунам? (Ч. И., Хат., 11).

Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта низ зиёд ба назар мерасад:— Қанд ҳам дорем (Ч. И., Зоғ., 6).— Танбӯр навохта метавонӣ? Хо (А. Л. ва А. Р. Рӯз 233). Ҷуворӣ каланд мекунем (Ф. Н., Ҳар., 177).

Ҳоли сабаб аксар дар ҷумлаҳои саволи дучор мегардад:— Пас, чаро хомӯш мегардед? (Ч. И., Д. д. Бух., 272).

Аъзоҳои пайрави дигар — пуркунандаи бавосита, ҳолҳои тарзи амал, мақсад ва микдору дараҷа ҳам дар ташаккули ин ҷумла иштирок мекунад:— Ба вай чӣ кор дорӣ?— Оҳиста-оҳиста фаромуш мекуни? (Ч. И., Зоғ., 55, 127). Бо майор Колесников сӯхбат мекунед (Ф. Н., Ҳар., 122).— Ҳа, ҳолаҳо, бо чӣ маслиҳат қадам ранҷа мекунед? (Ч. И. ва Ҳ. Н., Сар., 151).— Аз борон тарсидӣ?— пурсид мард (Ч. И., Хат., 5).

Хусусияти ин ҷумлаҳо он аст, ки аъзоҳои пайрав ҳамеша пеш аз хабар ҷой мегиранд. Ҷумла аксар маънои навро ифода мекунад. Сабаби серистеъмол будани ҳоли сабаб ҳам ба хамин ҷиҳати масъала алоқаманд мебошад. Ҷумлаҳои ҳоли сабабдошта аксар саволи буда, мақсади савол фаҳмидани чизи номаълум, чизи нав аст.

Ҷумлаҳои сеъзо нисбат ба дуъзо каме зиёдтар дучор мешаванд. Дар ҷумлаҳои соддаи сеъзои муайяншаҳс ғайр аз хабар ду аъзои пайрав иштирок мекунад. Аксар онҳо пеш аз хабар ҷой гирифтаанд. Дар ин ҷо ҳам аъзоҳои пайрави серистеъмол ҳоли макон, пуркунандаи бевосита ва ҳоли замон мебошанд:— Ба театрҳои касбию ҳалқӣ, ба назди дастаҳои ҳаваскорон меҳмон мешавем. Ватанам, одамони онро ёд кардам (А. Л. ва А. Р., Рӯз., 8, 103). Дар хонаи Шарифино дарс тайёр кардем. Чӣ ҷазо доданро баъд маслиҳат мекунем. Ин хабари хушро аз кадом падарраҳмат шунидед? (Ф. Н., Ҳар., 8, 139, 516). Ба қишлоқ зудтар мерасем (Ч. И., Зоғ., 108).— Гуфтаҳои маро ба Азиз мефаҳмонӣ (Ч. И., Хат., 250).

Дар ташаккули ҷумлаҳои соддаи сеъзои муайяншаҳс ба ғайр аз аъзоҳои номборда пуркунандаи бевосита, ҳолҳои тарзи амал, сабаб, мақсад, микдору дараҷа ва монандӣ ҳам роли калон бозидаанд. Ҳамаи ин аъзоҳо дар паҳлуи ҳамдигар ҷой гирифта метавонанд.

Аъзоҳои пайравро вобаста ба мавқеашон ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Ба гурӯҳи аввал ҳоли замон сабаб ва пуркунандаи бевосита дохил мешаванд. Ин аъзоҳо дар ҷои якум ва дуюм омада бошанд ҳам, асосан дар аввали ҷумла ҷой гирифтаанд. Масалан, ҳоли замон дар 60 ҷумла дар ҷои якум омада, фақат дар 17 мисол дар ҷои дуюм омадааст. Пуркунандаи бевосита ҳоли сабаб мутаносибан дар 72 ва 19 ҷумла дар ҷои якум ва 56 ва 2 ҷумла дар ҷои дуюм ва дар якҷумлаги дар ҷои сеюм, баъди хабар омадааст.

Ҳоли замон бо пуркунандаҳои бевоситаи бавосита, ҳолҳои

макону тарзи амал ва миқдору дараҷа ҳампаҳлу омада, асосан пеш аз он аъзоҳо ҷой гирифтааст. Сабаби чунин ҷой гирифтани ба функцияи худ ҳоли замон вобаста мебошад. Ҳоли замон чун детерминант дар аввали ҷумла омада, ба ҳаман аъзоҳои баъди он ҷойгирифта алоқаи семантикӣ пайдо мекунад, бо вучуди он ки аз ҷиҳати грамматикӣ ба хабари ҷумла тобеъ мебошад. Дар ҳақиқат, ҳама гуна ҳодисаву воқеа, ҳама гуна маъниҳо дар замоне ба вуқӯъ меоянд. Инро ба асос гирем, аввали ҷумла ҷои нисбатан хос барои ҳоли замон мебошад. Чанд мисол:— Дар ҳамин қарибӣ аз армия озод шуда омадам (*Ҷ. И., Зоғ., 225*). Баъди ду рӯз ба назди Исроқӣ рағам. Ин дафъа ҳам чунин ният доштам (*Р. Ҷ., Маъ., 254, 126*).— Вақти рафтани дархоро баста рави! Пас аз ин тайёриҳо ба сохтани меҳмонхона, идора, почта, ҳаммом сар мекунем (*Ҷ. И., Хат., 144, 290*).— Ҳозир андакашро рехтам (*С. А., Кул., ҷ. 3, 29*).— Баъд мефаҳмӣ, бачем. Баъд.. Ҳозир гуфтаамро ба ҷо биёр (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 10*). Солҳои гушнагӣ бо модарам омада будам (*Ф. Н., Ҳар., 88*).

Баъди пурқунандаи бевосита ва ҳоли макон ҷой гирифтани ҳоли замон дучор шуд. Дар ин мисолҳо ҳоли замон таъкид гардидааст:— Пас, сӯхбатро ба пагоҳ мавқуф мемонем? (*Р. Ҷ., Маъ., 187*). Ин корро худ пагоҳ ҳал мекунем (*Ҷ. И., Хат., 21*). Лекин омадани ин комиссияро дар ин фурсати танг нафаҳмида мондам. Аз дашт кай бармегардед? (*Ҷ. И. Зоғ., 169, 241*).— Бо Султон пеш аз рафтани хайру хуш карда омадам (*Ф. А., Ҳар., 448*).

Пас, маълум мешавад, ки ҳоли замон бо кадом аъзои пайрав наояд, аксар пеш аз он ҷой мегирад ва ин ҷой барои он нисбатан табиӣ мебошад.

Ҳоли сабаб асосан дар аввали ҷумла омадааст. Ин ҳодиса бештар дар ҷумлаҳои саволӣ мушоҳида мешавад. Дар ин тип ҷумлаҳо ҳоли сабаб саволро ифода намуда, сабаби иҷро шудан ва ё нашудани воқеаву ҳодисаи дар ҷумла баён гардидааро аниқ мекунад. Савол ба тамоми ҷумла дахл дорад. Аз ин рӯ, аввали ҷумла барои ҳоли сабаб табиӣ аст. Бо ёрии савол ҷизи номаълум муайян карда мешавад. Дар ин гуна ҷумлаҳо ҳоли сабаб пеш аз ҳоли макон, пурқунандаи бевосита ва бевосита, ҳоли миқдору дараҷаву тарз ҷой гирифтааст:— Аббос, чаро ба қор намеравӣ?— Набошад, ҷӣ гуфта дар ин ҷо нишастай? (*Ҷ. И., Д. ҷ. Бух., 315, 307*). Чаро хӯрокатро нахӯрдаӣ? (*С. У., Восеъ, 20*).— Набошад, чаро ҳаммом намесозем? Чаро ба ман хабар надодед? (*Ҷ. И., Хат., 37, 38*).— Чаро ин қадар дер кардӣ (*Ҷ. И. ва Х. Н., Сар., 51*).

Дар ду ҳолат ҳоли сабаб баъди пурқунандаи бевосита ва бевосита ҷой гирифтааст. Вале ин ҷой ҳам барои ҳоли сабаб табиӣ мебошад, зеро объектҳо ба хабари ҷумла не, балки ба худ ҳоли сабаб тобеъ шудаанд ва норман забони адабӣ пеш аз эзоҳшаванда ҷой гирифтани эзоҳдиҳандаро (барои

холу пуркунанда) талаб мекунад:— Мақсади туро фаҳмида ҳайрон шудам (*Ч. И., Зоғ., 125*). Ба қор овора шуда фаромӯш қардем. (*Ч. И., Хат., 224*).

Сеюмин аъзои пайраве, ки зиёдтар дар аввали ҷумла омадааст, пуркунандаи бевосита мебошад. Ин аъзои пайрави серистеъмолтарин мебошад. Дар ҷумлаҳои содаи муайяншахс низ нисбат ба дигар аъзоҳои пайрав зиёдтар омадааст. Онро дар ҳамсоғии ҳолҳои замону макон, сабабу тарзи амал, миқдору дараҷаву пуркунандаи бавосита дучор қардан мумкин аст. Вай бештар бо ҳоли замону макон ҳампаҳлу омадааст. Пуркунандаи бевосита бо ҳоли замону сабаб ҳампаҳлу ояд, аксар баъди онҳо ҷой мегирад. Бо ҳоли макон ва тарзи амал ояд, бештар пеш аз онҳо ҷой мегирад:— Ин кулчаҳоро аз хона гирифтам. Вазифаамро бе камукост адо мекардам (*Ч. И., Зоғ., 6, 69*). Инро аз кучо медонам (*Ч. И. Д. д. Бух., 31*). Инҳоро аз кучо пайдо қардед? Роҳро ҷӣ хел ёфтед? Магар тӯйро бе мо мегузаронед? (*Ф. Н., Ҳар., 258, 284, 115*).

Маълум мешавад, ки пуркунандаи бевосита аксар дар аввали ҷумла меояд. Ин ба табиати ҳуди пуркунандаи мазкур вобаста аст. Пуркунандаи бевоситаи суратёфта ба предмети муайяну конкрет далолат ва ё ишора мекунад. Маънии он аллакай ба хонанда маълум аст, зеро вай дар ҷумлаҳои пешина зикр шуда буд:— Майлаш. бозӣ мекунем, лекин ҷӣ тавре ки меғуянд, меҳмон бо ризқаш меояд, ош тайёр шуда монд... Оши палави таърифии ҳавлии шуморо дербоз нахурдем (*Ч. И., Хат., 100*). Қаҳрамони қисса — Қаҳрамони Меҳнати Социалисти Ҳамроҳ Тоҳирова ҷун ба истиқболи хешовандони наздик меҳрубона ба пешвози мо пар-паррон баромад... Тоҳироваро дер боз мешиносам (*Р. Ҷ., Маъ., 181*). Зик шудӣ? Зарар надорад, имшаб концертро тамошо кун, баъд ихтиёрат.— Концертро дар Сталинобод тамошо мекунам (*Ч. И., Зоғ., 167*).

Дар як қисми ҷумлаҳо пуркунандаи бевосита баъди аъзоҳои дигар, дар ҷои дуум омадааст. Ин бештар дар ду ҳолат рӯй додааст; якум, бо пасояди-ро сурат наёфтани он. Ин тип пуркунандаҳо ҷои муқимӣ доранд, онҳо ҳамеша бевосита пеш аз эзоҳшавандаи худ ҷой мегиранд:— Бо ту маслиҳати муҳим дорем. Аз анбори матлубот шақар гирифтаем (*Ч. И., Зоғ., 142, 108*). Дар бораи худсарии лейтенант фармони саҳт тайёр кунед (*Ф. Н., Ҳар., 139*).— Офарин Содир! Барака ёбӣ! Ба ҷамъомад нур борондӣ (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 173*).

Дуум, дар ҳолати таъкид ёфтани пуркунандаи бевосита. Ҳиссаҳои таъкидӣ низ ёри расонида метавонанд:— Ба он туро ҳам таклиф намудам, Содир (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 186*). Дар ҳаққи вай овозаҳои бадро ҳам шунидӣ? (*Ч. И., Хат., 152*).— Пешакӣ ягон номи аҷоибро ҳам ёфта мондагистӣ? (*Ф. Н., Ҳар., 169*).

Аз аъзоҳои пайрав — ҳоли макон, пуркунандаи бевосита, ҳоли тарзи амал, мақсаду миқдору дараҷа дар ҷумлаҳои сод-

даи муайяншахси сеаъзо ҳам дар ҷои якум ва ҳам дар ҷои дуум омада бошанд ҳам, нисбатан зиёдтар дар ҷои дуум, баъди ягон аъзон пайраи дигар омадаанд. Инро дар зиёда аз се ду хиссаи мисолҳо мушоҳида кардан мумкин аст. Ин аъзоҳо бо хабари ҷумла як гурӯҳи семантикиро ташкил медиҳанд ва аксар мафҳуми нави ба хонанда зарурро ифода мекунанд, яъне ба қисмати **рема** дохил мешаванд. Дар ин тип ҷумлаҳо ин аъзоҳо барои хабар аъзoi заруртарин ба ҳисоб мераванд: Босмаҷӣ будани вайро аз кучо медонед (*Ҷ. И., Зоғ., 155*). Шуморо нағз мешиносам. Ба ту тамоман одат карда будам (*Ф. Н., Ҳар., 240, 74*).— Ин гапи дуруғ ва бӯхтонро аз кӣ шунидӣ? Охиста-охиста аз моҳонаатон нигоҳ медорем (*Ҷ. И., Ҳат., 46, 110*). Ба Шаҳрисабз барои ҷӣ меравӣ? (*С. У., Восеъ, 67*).

Ҳангоми дар як ҷумла бо ҳам омадани аъзоҳои пайраи гурӯҳи дуум аксар аъзoi мафҳуми навро ифодакунанда ва ё таъкидбанда дар ҷои дуум ва аъзoi ифодакунандаи мафҳуми маълум ва ё бо ҷумлаи пешина алокаи зичи маъноӣ дошта дар аввали ҷумла ҷой мегирад: — Ба Сталинобод аввалин бор меравед? Дар ин концерт ҳамроҳи бахшандаат мешинӣ (*Ҷ. И., Зоғ., 181, 167*).— Ҷӣ, магар ба ин ҷо барои иғворӣ омадӣ? — Барои худат як нусха гирифта намондӣ? (*Ф. Н., Ҳар., 338, 195*). Дар ҳамин орзуи андеша ба хок хуфтӣ (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 57*). Дар таркиби аъзоҳои дар аввали ҷумла омадаи мисолҳои овардаамон ҷонишин иштирок дорад. Ин нишоннаи ба мафҳуми конкрету маълум далолат кардану бо ҷумлаҳои пешина алокаи наздик доштани он аъзоҳо мебошад.

Ҳамин тарик, дар ҷумлаҳои соддаи муайяншахси сеаъзо: ҳолҳои замону сабаб ва пуркунандаи бевосита аксар дар аввали ҷумла, вале ҳолҳои макон, тарз, миқдору дараҷа ва мақсад дар ҷои дуум, яъне бевосита пеш аз хабар ҷой мегиранд ва ин ҷои нисбатан муқаррарии онҳо мебошад. Бо сабаб ва ё мақсадҳои гуногун ин ҷой тағйир меёбад.

Ҷумлаҳои соддаи муайяншахси чораъзо аз ҷиҳати истемол баъди ҷумлаҳои сеаъзову дуаъзо меистанд. Дар ташаккули ин ҷумлаҳо ҳолҳои замону макон, тарзу миқдору дараҷа, сабабу мақсад, монандӣ ва пуркунандаҳои бевоситаву бавосита дар якҷоягӣ бо хабар иштирок намудаанд. Аъзoi серистемолтарин пуркунандаи бевоситаву ҳолҳои замону макон мебошад. Пуркунандаи бавоситаву ҳоли тарзи амал ва андозаву ҳоли сабаб аз ҷиҳати истемол баъди гурӯҳи аввал меистанд, вале ҳолҳои миқдору дараҷа, мақсаду монандӣ хеле камистемоланд.

Дар ин тип ҷумлаҳо ҳолҳои замон, сабабу мақсад аксар дар аввали ҷумла ҷой гирифтаанд ва ин ҷойро барои онҳо нисбатан табиӣ шумордан мумкин аст, зеро зиёда аз 65% ҳоли замон, 80% ҳоли сабаб ва 100% ҳоли мақсад дар аввали ҷумла ҷой гирифтааст: — Пагоҳ рӯзона мошинро халос карда мегирем (*Ҷ. И., Ҳат., 14*). Соли оянда ба Сталинобод ба ягон мак-

таби олі мерафтагистед? — Бинобар он дар ҳар вохӯрдан баъзе корхоро пурсида мегирам. Хайр, барои сиҳат ва саломат аз ҷанг ва аз хизмати аксарӣ баргаштани ту менӯшем (*Ҷ. И., Зоғ., 174, 85, 51*). Пагоҳ аз кор барвақтар меоем (*Р. Ҷ., Маъ., 111*). Барои ҳамин ноилоҷ гуфтаашонро кардем. Барои ҳамин ҳар чизи медонистаамро ба ту ёд додам (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 9,75*).— Пас, чаро халки маҳаллиро ба аскарӣ даъват намекунед? (*Ҷ. И., Д. д. Бух., 174*).

Сабаби дар аввали ҷумла омадани ҳоли замон ва сабабро дар фасли гузашта гуфта будем, ки он ба ин ҷо ҳам мувофиқат мекунад. Ҳоли мақсад дар ин мавқеъ ё саволро ифода намудааст, ё дар таркибаш ҷонишин истифода шуда, ба конкретии он далолат кардааст.

Ҳоли замон дар ҷумлаҳое, ки бо ҳоли макон, тарз ва пурқунандаи бавосита сар шудааст, мушоҳида нашуд.

Ҳоли замон дар чанд ҷумлае, ки бо пурқунандаи бевосита ву ҳоли сабаб сар шудааст, дучор шуду халос: — Ин розро аввал ба модарам гуфтам (*Ҷ. И., Зоғ., 163*).— Чаро пештар шуморо намедонистаам (*Ф. Н., Ҳар., 497*).

Чанд ҳоли сабабе, ки дар ҷои дуҷум омадааст, ифодақунандаи савол нест; — Аз Қаротегин бо як кор ба Данғара рафта будам (*Ф. Н., Ҳар., 44*). Дафтарро маҳз ба шумо мефиристам (*А. Л. ва А. Р. Рӯз., 11*).

Ҳоли макон дар ҳар се мавқеъ — **аввал, ҷои дуҷум ва сеҷум** қариб баробар, вале нисбатан зиёдтар дар ҷои дуҷум истифода шудааст. Вай бештар баъди ҳоли замон пурқунандаи бевосита ҷой гирифтааст: — Ана баъд ба даруни боғатон кушку айвонхо андозед (*С. У., Восеъ, 27*). Дирӯз дар дами дар ҳардуяшонро дида мондам. Пилларо ба бозор, ба пиллагир мебардем (*Р. Ҷ., Маъ., 35,5*). Ва онхоро аз кучо ва ҷи тавр интиҳоб мекунед? — пурсид раис (*Ҷ. И., Д. д. Бух., 349*).

Пурқунандаҳои бевосита ву бавосита ва ҳоли тарзи амал дар ҳар се мавқеъ омадаанд: Ин аъзоҳо дар аввал, хусусан пурқунандаи бевосита, камтар ҷой гирифтаанд: — Дарро кушода ба остонаи хона баромадам (*Ф. Н., Ҳар., 222*). Пулашро ба фондаш баргардондаму гирифтам (*Ҷ. И., Зоғ., 342*). Тахмин карда, рост ба ин ҷо омадам (*Ҷ. И., Ҳат., 93*). Саф ораста аз шаҳр берун ба тали Рухак мебаромадем. Ба касалии варами шуш гирифтор шуда, дар хона мехуфтам (*Р. Ҷ. Маъ., 258, 22*).

Ин аъзоҳо аз ин камтар дар ҷои дуҷум ҷой гирифтаанд: — Рӯзи дигар моҳонаи Валиевро аз рӯи конун гузаронида мондам (*Ҷ. И., Ҳат., 111*). Сонитар воқеаро ба худи Саид Ризоевич ҳам гуфтам (*Ф. М., Пал., 286*). Чаро ба падари вай ин қадар хислатҳои ғайриинсониро додӣ? (*Ҷ. И., ва Ҳ. Н., Сар., 46*). Беғоҳӣ бевақт ба база рафтам (*Ҷ. И., Зоғ., 198*).

Пурқунандаҳои бевосита ву бавосита ва ҳоли тарзи амал дар ин тип ҷумлаҳо дар ҷои сеҷум, яъне бевосита пеш аз хабар ҷой гирифта, мафҳуми навро ифода кардаанд: — Ана сонӣ аз бозор

майда-чуйда харида меоем (Ф. Н., Хар., 161). Худи ҳозир ин гапро ба ҳеч кас нагӯй (С. У., Восеъ, 40). Рӯзе ба ин газета шеъре фиристодам. Аввал пушту пеши корро хуб наандешидед (Р. Ч., Маъ., 154, 207).— Дугона, барои чӣ ин қадар зуд хестӣ (Ч. И., Хат., 209). Ин розро аввал ба модарам гуфтам (Ч. И., Зоғ., 163).

Пуркунандаи бевоситаи суратъефта дар ин мавқеъ таъкид меёбад:— Аммо баъди вафоти он кас аз байни китобхояшон асарро наёфтем (Р. Ч., Маъ., 237). Акнун фақат бо ҳосили баланд мусобиқаро бурда метавонем (Ч. И., Хат., 91). Барои чӣ даромада пой пошшобибиро намолидӣ (Ч. И., Д. д. Бух., 158).

Доир ба ҷумлаҳои соддаи муайяншаҳси се ва чораъзодор ҳаминро гуфтаи лозим аст, ки аъзоҳои пайрав қариб як хел истифода шудаанд, яъне басомадашон ба ҳам ҷунон монанд аст, ки гумон мекунад, ки аз рӯи як қонуният истифода мешаванд.

Ҷумлаҳои соддаи панҷаъзои муайяншаҳс нисбатан камтар дучор мешаванд. Дар таркиби онҳо низ қариб ҳамаи аъзоҳои пайравро дучор қардан мумкин аст. Пуркунандаҳои бевоситаву бавосита, ҳолҳои замону макон нисбатан серистеъмоланд. Ҳоли тарзи амал нисбат ба инҳо камтар дучор мешавад. Ҳолҳои сабабу мақсад ва монандиву миқдору дараҷа хеле камистеъмоланд. Пуркунандаҳои бевоситаву бавосита ва ҳолҳои макону тарзи амалро дар тамоми мавқеъҳо дучор қардан мумкин аст.

Ҳоли макон асосан дар ҷои ҷорум, яъне бевосита пеши аз хабар ва ҷои дуҷум омадааст. Дар ҷои дуҷум ҳам бештар дар паҳлуи хабар ҷой гирифтааст, зеро хабар дар ин тип ҷумлаҳо ҷида шудааст. Пас, ҷои нисбатан муқаррарии ҳоли макон паҳлуи хабар аст:— Ҳозир локу пари даркориатро бигиру ба хонаи мо бирав (С. У., Восеъ, 233).— Дар хангоми кофтуков натарсад гуфта Августинаро ба даҳлез бароварда будам (Ф. Н., Хар., 223). Зуд ба хона даромада ба милиция телефон қардам (Ч. И., Зоғ., 217). Дар шаҳр, дар пеши ман меистед ё ки ба Ғичдувон рафта хабар мегирид? (Ч. И., Д. д. Бух., 164).

Ҳоли тарзи амал низ ба хабар наздик ҷой гирифтааст. Онро дар ҷои сеюм ва ҷорум бештар мушоҳида қардан мумкин аст:— Аввал бо тамоми қонуну қоида, похоро низомиёна шарт ба ҳам зада саломии низомӣ меодам (Ф. Н., Хар., 386). Дар баробари ба ин зал ворид шудани мо хурсандона чапак задани аҳли маҷлисро фаҳмидам (Ч. И., Хат., 95).

Дар мисоли охир ҳоли тарзи амал (хурсандона) ба пуркунандаи бевоситаи (чапак задан) бо **ибораи масдарӣ** ифодагарида тобеъ шудааст ва аз ин рӯ, ҷояш табиӣ.

Пуркунандаи бевосита дар ҷойҳои яқум, дуҷум ва сеюм қариб баробар истифода шудааст: Себ, гелос, зардолу, нок мешинонем. Ба ман пушту паноҳ шавед, маро аз балои одамони беҳаё халос кунед (Ч. И., Хат., 231, 193).— Лекин гапҳои Шокаримро шунида боз аз ҳоли оҷаам ғамгин шудам (Ф. Н., Хар., 48).

Пуркунандаи бевосита бештар дар ҷои чорум, дар пахлуи хабар ҷой гирифтааст: Ба хона рафта, аз русткардагиҳои кампир ҳамин як пудро ёфта гирифтаам (*Ҷ. И., Зоғ., 25*). Ҳоло дар баъзе бригадаҳо 45—50 — центнерӣ пахта мерӯёнам (*Ҷ. И., Хат., 266*). Баъд дар бешаҳо замбурӯғ ва земляника мечинем (*Ф. Н., Ҳар., 66*).

Маълум мешавад, ки сабаби зиёдтар дар ҷои чорум омадани пуркунандаи бевосита ба воситаи пасоянд суръат нагиритани он мебошад. Ин гуна пуркунандаҳо аз хабар дур ҷой гирифта наметавонанд.

Пуркунандаи бевосита аъзоест, ки дар ҳамаи мавқеҳо баробар истифода шудааст: Аз Машрикзамин омадам, аз болои миру ҳокимони золим арз дорам (*С. У., Восеъ, 134*).— Дар вақти қор бо ҷавони бӯзбалаи бегона дар ин ҷо, дар ин пасти ҳамӣ ҷӣ қор мекуни? (*Ҷ. И., Хат., 117*). Ягон рӯз вақт ёфта, дар бораи онҳо ҳам ба ту ҳикоя мекунам (*Ф. Н., Ҳар., 56*). Аз маиб шудан, ҳатто аз барбод додани сари худ натарсида, бо ин бозии бефоида машғул мешавед (*Ҷ. И., Зоғ., 204*).

Ҳолҳои замону сабаб ба монанди ҷумлаҳои сеаъзову чораъзо дар ин гурӯҳ ҷумлаҳо ҳам асосан дар аввали ҷумла омаданд. Пас, аввали ҷумла ҷои нисбатан муқаррарии онҳо мебошад: — Соати дуи рӯз дар ҳамон меҳмонхонаи ЦДКА, дар ӯтоқи худ туро мунтазир мешавам. Барои вайрон кардани қоидаи бонги хатар ба шумо ду шабонарӯз наряди ғайринавбатӣ эълон мекунам. Аз навозишу меҳрубонии вай сағиру ятим буданамро ҳам қариб фаромӯш кардам (*Ф. Н., Ҳар., 123, 84, 63*). Акнун Асоҷонро аз қораш қанда гирифта сарагроном қардан меҷӯед (*Ҷ. И., Хат., 87*). Се рӯз баъд бо руҳсати директор боз ба хонаи Вера рафтаам (*Ҷ. И., Зоғ., 197*).

Ҳолҳои монандиву мақсад ва миқдору дараҷа дар ин гурӯҳ ҷумлаҳо хеле кам дучор мешаванд, аз ин рӯ, ҷои нисбатан муқаррарии онҳоро муайян қардан душвор аст: — Мактабро тамом қардам, акнун барои гирифтани диплом рафта истодаам (*Ҷ. И., Зоғ., 181*). Лекин баҳиммат ва сахӣ будани моро аз афтамон донишдод, вализода барин менамояд (*Ҷ. И. ва Ҳ. Н., Сап. 25*).

Хусусияти ҷумлаҳои соддаи муайяншахси панҷаъзо он аст, ки ҷида шуда омадани хабар зиёдтар ба ҷашм мерасад ва ин ба тарзи ҷой гирифтани аъзоҳои пайрав то андозае таъсир мерасонад. Ин буд, ки аъзоҳои пайрав, ба истиснои ҳоли замон, дар тамоми мавқеҳо қариб баробар ҷой гирифтаанд.

Ҷумлаи соддаи муайяншахс ҷӣ андоза тафсил ёбад, ҳамон дараҷа истеъмолаш қамтар ва муайян намудани ҷои аъзоҳои душвортар мешавад, зеро қамии мисол имқоният намедихад, ки ба як ҳулоса оед. Ҷумлаҳои шаш, ҳафт, ҳашт, нӯх, даҳ ва бисёраъзои муайяншахс мушоҳида мешаванд.

Дар ҷумлаҳои соддаи муайяншахси шашаъзо ҳамаи аъзоҳои пайрав иштирок қардааст. Аъзои пайрави маъмултарин

пуркунандаи бевоситаву ҳоли макон мебошад. Онҳо дар мавкӯҳои гуногун қариб баробар омадаанд: — Дар ин ҷо нозукдилиро як сӯ ғундошта мемонию як қадар пӯстғафс мешавӣ. Ханӯз бӯи шири модар аз даҳонатон нарафта бӯи борутро ба димоғ кашидед (*Ф. Н., Ҳар., 82, 476*). Дар шаҳр ба як тангкӯча даромада, ба назди иморати хусусии навбунёд шиферҳоро фурувардем. Мавизу коку бодом барин меваҳои хушкро оварда дар Регар, Сталинобод, Кӯргонтеппа барин шаҳрҳо мефурӯшам (*Ҷ. И., Зоғ., 197, 183*).

Пуркунандаи бавоситаву ҳолҳои замону тарзи амал аз ҷиҳати истеъмол дар ҷои дуҷум меистанд. Онҳо низ дар ҷойҳои гуногун омадаанд. Пуркунанда нисбатан бештар дар ҷои панҷум, ҳоли замон дар аввал, ҳоли тарзи амал дар ҷои сеюму чорум ҷой гирифтааст: — Ҳой Болта! Ин ҷо биё, то омадани инҳо аз обу алоби самовор бохабар шуда ист! Дар рӯзи сеюми вурӯдам ба Самарқанд саҳт бемор шуда, дар клуб афтадам (*А. Л. ва А. Р., Рӯз., 206, 135*). Акнун дар пеши котиби райком хушомад зада ҳамаи гуноҳро ба гардани ман мепартоед! (*Ҷ. И., Ҳат., 251*).

Ҳолҳои микдор, дараҷа, мақсад, сабаб ва монандӣ хеле кам дучор шуданд: — Намедонам, бо чӣ роҳ аз ҳар гектар лоақал чилцентнерӣ пахта рӯёнам. Дар ними роҳ, дар райони Ғаллаарал барои хӯрок хӯрдан ва дам гирифтани ба ошхона даромадам (*Ҷ. И., Ҳат., 88, 108*).

Дар ҷумлаҳои сараъзон дигар низ аъзоҳои серистеъмол пуркунандаи бевосита, ҳолҳои замону макон мебошанд: — Ҳамеша аз пасаш мегаштам, ҳар гапашро мешунидам ва ҳар хоҳишашро ба ҷо меовардам. Супоришҳои хонагиро дар вақтҳои танаффус дар ҳуди мактаб ҳал карда мемондам ва аз дарсҳо низ пешқадам будам, рӯзгорамонро ҳам таъмин мекардам. Ҳар рӯз пас аз дарс аз найзор най зада меовардам ва бо нишондоди устодам найҳоро ҷок карда, бурида ба буръёбофӣ сар мекардам (*Ҷ. И., Ҳат., 83, 107*). — Не, пеш аз ҷанг қариб чор сол дар Сталинобод хонда будам, аз ҳамаи ҷо ба ҷанг рафтам (*Ҷ. И., Зоғ., 181*).

Ҳоли тарзи амал, пуркунандаи бавосита ва ҳоли микдору дараҷа нисбатан камтар ба назар мерасанд: — Бо ҳам дар айни иштиҳо тановул кунему баъд ҷой нӯшида истода ба сари тахта шинем. Ҳамин тавр як сӯм — як сӯм, сад сӯм — сад сӯм ҳароҷоти зиёдро кӯтоҳ карда, дар андак муддат ба колхоз хеле даромад кардам (*Ҷ. И., Ҳат., 100, 112*). Як моҳ ҷанг карда, рӯзе дар майдони ҷанг аз поям тир хӯрда беҳуш афтада мондам (*Ф. Н., Ҳар., 456*).

Аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки сабаби дар мавкӯҳои гуногун қариб баробар ҷой гирифтани аъзоҳои пайрав дар ҷумлаҳои бисёрҷабҳа чид шуда омадани хабар мебошад. Қариб дар ҳамаи ҷумлаҳои бисёрҷабҳа хабар чид шуда ома-

дааст. Хусусияти дигари ин чумлаҳо он аст, ки дар онҳо ҳолҳои сабаб, мақсад ва монандӣ дучор нашуданд.

Ҳамин тариқ, чумлаи соддаи яктаркибаи муайяншаҳс яке аз навъҳои маъмултарини чумлаҳои соддаи яктаркибаи феълӣ буда, дар онҳо иҷрокунандаи амалу ҳолат зикр намешавад, вале онро бо осонӣ аз рӯи бандакҳои шахсии феъл барқарор кардан мумкин аст. Хабарии ин тип чумлаҳо танҳо бо шахсҳои яқум ва дуҷуми танҳову чамъ ифода мешавад. Ин чумлаҳо ҳам ба таври ҷудоғона ва ҳам дар таркиби чумлаҳои мураккаби гуногун дучор мешаванд. Ин чумлаҳо аз ҷиҳати ифодаи марому мақсад ҳикоятӣ, саволий, амрӣ ва хитобӣ мешаванд. Назар ба чумлаҳои яктаркибаи феълӣ дигар дар ин намуд чумлаи саволий бештар ба назар расид. Ин ба ифодаи хабар вобаста мебошад. Хабарии чумлаҳои муайяншаҳс бо шахси дуҷуми танҳову чамъ ифода гардад, аксар пурсиширо ифода намулдааст.

Тафовути байни чумлаҳои соддаи яктаркибаи муайяншаҳс ва умумишаҳс асосан дар мавриди онҳоро алоҳида-алоҳида синҷидан муайян шуда менамояд. Бо вучуди ин онҳоро ба якдигар муқоиса карда, бо ин восита хислати махсус доштанишонро нишон додан аз ғоида ҳолий нест.

Маълум аст, ки хабарии чумлаҳои муайяншаҳс ва умумишаҳс дар аксар вақт ба воситаи як хел феълӣ шахси ифода мешавад. Бо як калима ифодаи ёфтани сараъзои ин ду хели чумлаи яктаркиба фарқияти байни онҳоро барҳам дода наметавонад ва нишонаи ба ҳамдигар хеле наздик буданишон ҳам намебошад.

Барои исботи ин даъво чумлаҳои яктаркибаи муайяншаҳс ва умумишаҳсро ба якдигар муқоиса менамоем, ки хабарашон ба воситаи шахси дуҷуми танҳои сиғаи амр ифода гардидааст: Барвақт **қору** барвақт **бардор** (*Зарбул. ва мақ.*).

Даррав сатили калонро **бару** аз ҷох об **каш** (*Р. Ҷ., Од.*).

Хабарии ин ду чумла бо як хел воситаи ифода гардида, амали ба шахс вобастаро мефаҳмонад. Ҳар ду чумлаи яктаркибаи бемубтадо мебошанд. Аз ин ҷиҳат дар байни онҳо тафовути дида намешавад. Фарқ дар он аст, ки хабарии онҳо як хел амалро ифода намеkunанд.

Хабарии чумлаи муайяншаҳс амал, ҳолат ва ҳаракатеро ифода мекунад, ки фақат ба як шахси муайян вобаста буда, дар доираи амалиёти ин шахс иҷро мегардад ё иҷро хоҳад шуд:

Лашкари тоҷик, **бикшо** бозуи **мардонро**.

Зан, ба худ **афкан**, **фано** кун лашкари бегонро.

Овозатро набарор (*С. Айни. Марги судхӯр*).

Хабарии чумлаи умумишаҳс амал ва ҳолатеро мефаҳмонад, ки ба ягон шахси конкрет ҳаргиз вобаста нест, балки ба ҳар се шахс, ба ҳар як инсон баробар тааллуқ дорад:

Суҳан бисъёр **дону** андаке **гӯй**.

Якero сад **мағу**, садро яке **гӯй** (*Зарбулмасал ва мақолҳо*).

Аз порахӯр некӣ маҷӯӣ! (С. Айни. *Табассум*).

Дар ҷумлаҳои муайяншаҳс байни субъект ва флексияи ҳабар умумият ва мувофиқат ҳаст (Дар университет мехонам), вале ин чизро дар байни субъекту флексияи ҷумлаи умумишаҳс Ангура хӯру боғаша напурс. Шутурро бо кафлез об намедиханд) мушоҳида намекунем. Хабарӣ яке дар шахси дуҷуми танҳо, вале дигаре дар шахси III ҷамъ ифода шудааст, вале ба ҳамаи шахсҳо (I, II ва III) баробар дахл дорад. Пас, фарқияти асосии ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи муайяншаҳсу умумишаҳс пеш аз ҳама дар ифодаи маъно мебошад. Дар ифодаи ҳабар фарқ дар он аст, ки ҷумлаи умумишаҳс бештар бо шахси дуҷуми танҳову ҷамъи сиғаҳои амрӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ва нисбатан камтар бо шахсҳои дигар ифода гардад, хабарӣ ҷумлаи муайяншаҳс бештар бо шахсҳои яқум ва дуҷуми сиғаи хабарӣ ва инчунин бо ҳамин шахсҳои сиғаҳои дигар ҳам ифода шуда метавонад.

Ҷумлаҳои умумишаҳсу номуайяншаҳс бошанд, аз ҳамдигар бештар фарқ доранд. Хабарӣ ҷумлаҳои номуайяншаҳс танҳо бо шахси сеҷуми ҷамъ ифода мешаваду ҳалос. Умумияти ин ҷумлаҳо ҳам дар ифодаи ҳабар аст, зеро баъзе ҷумлаҳо, ки хабаршон бо шахси сеҷуми ҷамъ ифода гардидаанд, аз рӯи ифодаи мақсад бо ҷумлаҳои умумишаҳс айният доранд: Оҳанро дар гармӣ мекӯбанд (*Ҷ. И. Зоғ. 210*).

ҶУМЛАИ УМУМИШАҲС

Ҷумлаи соддаи умумишаҳс як навъи ҷумлаи соддаи яктаркибаи феълӣ буда, дар забони ҳозираи тоҷик ба таври мустақил ва ҳам дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб дучор мешавад. Ҷумлаи соддаи яктаркибаи умумишаҳс аз рӯи ифодаи маъно, тарзи ифодаи сараъзои ягонаи худ — ҳабар ва инчунин структура на танҳо аз ҷумлаҳои соддаи дутаркиба, балки яктаркибаи бемуфтадо ҳам фарқ мекунад.

Доир ба ҷумлаи соддаи яктаркибаи умумишаҳс ҳам дар китобҳои дарсӣ ва ҳам асарҳои ҷудогона маълумоти умумӣ ва мухтасар мушоҳида мешавад. Маълумоти мавҷуда аз як ҷиҳат умумият дошта бошад, аз ҷиҳати дигар фарқ мекунад. Дар ҳамаи асарҳо қайд карда мешавад, ки иҷрокунандаи амал дар ин тип ҷумлаҳо ба таври умумӣ ифода меёбад. Аксарият шахси дуҷуми танҳо ва ҷамъи сиғаҳои амрӣ ва шартӣ-хоҳишмандиро воситаи асосии ифодаи хабарӣ ин ҷумла шуморидаанд. Як гурӯҳи дигар баробари ин бо шахсҳои яқуми ҷамъи сиғаи хоҳишмандӣ, сеҷуми танҳои замони ҳозира ва оянда, шахси сеҷуми ҷамъ ва шахси яқуми танҳо ва ҷамъ омадани хабарӣ ин тип ҷумлаҳоро таъкид мекунанд. Мутаассифона, аксар ба қадом сиға нисбат доштани ин шахсҳоро нишон намедиханд.

Ифодаи хабарӣ ҷумлаи соддаи яктаркибаи умумишаҳс нис-

батан пурра дар диссертацияи номзадии Рашидов Ш. дода шудааст¹.

Дар боран сохти чумлаи умумишахс фақат дар яке аз асарҳои номбаршуда каме маълумот дода шудаасту бас.

Чумлаи яктаркибаи умумишахс бо навъҳои дигари чумлаҳои яктаркиба умумият ҳам дораду фарқият ҳам. Умумияти он бо чумлаҳои яктаркибаи дигар дар он аст, ки дар ин тип чумлаҳо танҳо як сараъзо мавҷуд аст. Аз рӯи мавҷудияти хабар вай бо чумлаҳои яктаркибаи бемубтадо умумият дорад. Вале аз рӯи маъно ва ифодаи сараъзои ягона — хабар, аз онҳо фарқ мекунад. Ин фарқият бештар дар семантика мушоҳида мешавад, зеро хабари чумлаи умумишахс ифодаи ягона ва конкрет надорад. Хабарӣ вай асосан бо шахсҳои дуҷумла танҳо ва ҷамъии сифаҳои амриву шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мегардад. Вале мисолҳо нишон медиҳанд, ки хабари чумлаи яктаркибаи умумишахс бо шахсу шумораҳои гуногуни сифаҳои хабариву шартӣ-хоҳишмандӣ низ ифодаи шуда метавонад. Пас, пеш аз ҳама фарқи чумлаи умумишахсро аз навъҳои дигари чумлаҳои яктаркиба, ки ифодаи хабарашон ба ҳам монанд аст, нишон додан шарт ва зарур аст.

Маълум аст, ки хабари чумлаи соддаи яктаркибаи умумишахс бо шахсҳои якҷумла ва дуҷумла танҳо ҷамъии сифаҳои хабарӣ, шартӣ-хоҳишмандӣ ва эҳтимолӣ, инчунин сифаи амрӣ ифода мегардад. Хабарӣ чумлаи соддаи умумишахс асосан бо шахси дуҷумла танҳо ҷамъии сифаҳои амрӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад. Баробари ин бо шахси якҷумла ва дуҷумла танҳо ҷамъии сифаи хабарӣ ифодаи шудани он ҳам ба назар мерасад. Дар ин ҳол ин навъи чумлаҳоро чӣ тавр бояд фарқ кард?

Меъёри асосӣ ва ҳалкунанда дар муайян намудани онҳо ҷиҳати семантикии чумла мебошад.

Чумлаҳои соддаи умумишахс ба амале далолат мекунад, ки он ба шахси конкрети муайян нигаронида нашуда, ба умум дахл дорад. Оғро ҳар як шахс қабул карда метавонад, ба он мувофиқ меояд. Зеро амалии ин тип чумлаҳо дар зиндагӣ санҷида шудааст, одамон оғро аз сар гузаронида, манфиату зарари оғро дар амалиёту зисту зиндагонии худ аз таҷриба гузаронидаанд. Ба дурустии он шаку шубҳа нест. Пас, он маъние, ки ин тип чумлаҳо ифода мекунад, чун меъёр хизмат карда аз зиндагӣ гирифта шудаанд. Гандум корӣ — гандум медаравӣ, ҷав корӣ — ҷав медаравӣ (Тадж., 55). Бирав, зи таҷрибаи рӯзгор баҳра бигир, ки баҳри дафъи хаводис туро ба кор ояд (*Рӯдакӣ*). Ҳоло бошад, боз ба мадади онҳо омадааст. Пас ўро чӣ хел ҳурмат намекуни?! (*Ю. А., Нор., 115*). Аз ёр гилае дораму аз худ надорам.

¹ Рашидов Ш. Чумлаҳои соддаи яктаркиба дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Диссертацияи номзадӣ. Душанбе, 1969.

Хабари ин чумлаҳо бо шахсҳои гуногун ифода ёфта бошад ҳам, фикр ба ҳама баробар тааллуқ дорад, онро ҳар як шахс барои худ қабул карда метавонад. Ин аст, ки аз тамоми матн барои ин гуна чумлаҳо мубтадо — иҷрокунандаи амалро пайдо карда наметавонед. Вале дар чумлаи яктаркибаи муайяншахс ин кор душвор нест, зеро маъние, ки он чумлаҳо ифода мекунанд, ба шахси конкрет тааллуқ дорад ва фоилро аз матн бо осонӣ пайдо кардан мумкин аст: — Ман ба шумо гуфта будам, ки рафта ёро мебинаму бармегардам. Аммо вақте ки ба Тошканд рафта ёро дидам, фаҳмидам, ки аз вай ҷудо шуда, вайро партофта омада наметавонам (С. У., Мун., ҷ. 3, 42). Ҷурабек торафт оташинтар мешуд. Дили Зайнаб хавотир кашида, сулҳҷӯёна гуфт: — Ман ин тавр гуфтани набудам. Агар нахоҳед, майлаш, гап наметавонам, қаҳр накунед. Ё ки: — Ман сабаби шавҳар карданатро наметавонам, — дод зад вай, — ман метавонам, барои ҷӣ маро гирифта овардӣ? Барои он ки бо шавҳарат маро масхара кунӣ? Ман масхара шудан намехоҳам. Ҳозир рафта одам ҷег зан, маро ба ягон госпитали ин ҷо, ё ба инвалидхона бурда монед! (С. У., Мун., ҷ. 3, 39).

Хабари чумлаҳои мисолҳои овардаамон низ бо шахси яқум ва дуёми танҳову ҷамъи сифаҳои хабарӣ, амрӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода гардидааст. Ин чумлаҳо низ мубтадо надоранд, вале иҷрокунандаи амалро бо тезӣ аз матн пайдо кардан мумкин аст. Дар ин чумлаҳо фикр конкрет буда, ба шахсони ҷудогона нигаронида шудааст, бинобар ин онҳоро чумлаҳои яктаркибаи муайяншахс меноманд. Маъние, ки дар чумлаҳо ифода шудааст, ба умум дахл надорад, хусусияти ҷамъбаस्तкунӣ низ дар онҳо дида намешавад.

Дар чумлаҳои муайяншахс байни субъект ва флексияи хабар умумият ва мувофиқат ҳаст. (Дар университет мехонам), вале ин чизро дар байни субъекту флексияи чумлаи умумишахс (Ангура хӯру боғаша напурс. Шутурро бо кафлез об намедиҳанд) мушоҳида намекунем. Хабарӣ яке дар шахси дуёми танҳо, вале дигаре дар шахси III ҷамъ ифода шудааст, вале ба ҳамаи шахсҳо (I, II ва III) баробар дахл дорад.

Пас, фарқияти асосии чумлаҳои соддаи яктаркибаи муайяншахсу умумишахс пеш аз ҳама дар ифодаи маъно мебошад. Дар ифодаи хабар фарқ дар он аст, ки чумлаи умумишахс бештар бо шахси дуёми танҳову ҷамъи сифаҳои амрӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ва нисбатан камтар бо шахсҳои дигар ифода гардад, хабари чумлаи муайяншахс бештар бо шахсҳои яқум ва дуёми сифаи хабарӣ ва инчунин бо ҳамин шахсҳои сифаҳои дигар ҳам ифод шуда метавонад.

Чумлаҳои умумишахсу номуайяншахс бошанд, аз ҳамдигар бештар фарқ доранд. Хабарӣ чумлаҳои номуайяншахс танҳо бо шахси сеюми ҷамъ ифода мешавад. Умумияти ин чумлаҳо ҳам дар ифодаи хабар аст, зеро баъзе чумлаҳо, ки хабарашон бо шахси сеюми ҷамъ ифода гардидааст, аз рӯи ифодаи

мақсад бо чумлаҳои умумишаҳс айният доранд: — Оҳанро дар гармӣ мекубанд (Ч. И., Зоғ., 210). Афтодаро намезананд (К., Тадж., 97).

Албатта, ҳамаи чумлаҳои, ки хабарашон дар шахси сеюми чамъ омадааст, чумлаи яктаркибаи умумишаҳс шуда намета-вонанд. Дар чумлаҳои умумишаҳс дар иҷрои амал гӯянда худро бо шахсҳои дигар омехта намуда, шарик мекунад. Гӯё дар иҷрои амал баробари дигарон гӯянда ҳам иштирок карда бошад. Ҳамин гуна маъниро шахси сеюми чамъе, ки бо замони ҳозира-ояндаи сифаи хабарӣ ифода гардидааст, мефаҳмонад. Дар чумлаҳои умумишаҳс гӯянда шунавандаро ба яқҷоя мушоҳида кардан ва муттаассир шудан даъват мекунад. Ин аст, ки мундариҷаи чумлаҳои умумишаҳс ҳамчун натиҷаи ҷустуҷӯҳо ва мулоҳизаҳои яқҷояи гӯяндаву шунаванда ба назар мерасад. Ҳама гуна хабарҳои, ки бо шахси сеюми чамъ ифода шудаанд, ин гуна хусусият надоранд. Масалан дар чумлаи «Давлатдорӣ — салатдорӣ гуфтаанд» ин ҳодисаро мушоҳида намекунем. Ин чумлаи муқаррарии номуайяншаҳс аст.

Чумлаи соддаи яктаркибаи умумишаҳс бо чумлаҳои яктаркибаи бешаҳс на аз рӯи маъно ва на аз рӯи ифодаи сараъзо — хабар умумият дорад.

Баъзан хабари чумлаи умумишаҳс дар шахси сеюми танҳо ифода меёбад, дар ин ҳол вай бо чумлаҳои соддаи дутаркибаи нопурра (чумлаҳои, ки мубтадо ифода нагардидааст) умумият пайдо мекунад, чунки хабари чумлаҳои дутаркибаи нопурра бо шахси сеюми танҳо ифода мешавад. Албатта, ин умумияту монандӣ танҳо аз рӯи ифодаи хабар аст. Аз ҷиҳати ифодаи маъно онҳо ба кулӣ аз ҳам фарқ мекунанд, ин гуна чумлаҳои дутаркибаи нопурра ба матн, ки дар он иҷрокунандаи амал зикр шудааст, вучуд надоранд. Масалан, Мирзо модараш, хоҳаронаш, додаронашро ёд мекард. Боғу мевазорони Уротепларо ба пеши назараш меовард (С. У., Мун., ҷ. 3, 82). Ё ки: — Бадриддинхӯча он рӯз баъди бо Мирзо Нусрат хайрухӯш кардан аз таваккал дар пай ёфтани муҳлиси дигари Ҳайрат, писари даллоли бозори пӯст Абдучалил афтод. Уро худи ҳамон беғоҳ аз гузари Писташиканон, аз хавлиаш ёфт (Ю. А., Дун., 263).

Чумлаҳои дуҷумии мисолҳо мубтадо надоранд, вале онҳоро ба ягон навъи чумлаҳои яктаркиба нисбат додан мумкин нест. Чумлаи муайяншаҳс намешаванд, зеро хабарҳо дар шахси сеюми танҳо омадаанд ва ҳамин шахси сеюми танҳо ба чумлаи номуайяншаҳс шудани онҳо монёе шудааст. Ҳоҷат ба чумлаи бешаҳс нест. Чумлаи умумишаҳс бошад, фикри ба шахси муайяну конкрет вобаста набударо мефаҳмонад, дар ин чумлаҳо бошад, амалро шахси конкрет иҷро кардааст. Иҷрокунандаи амалҳои ин чумлаҳо дар чумлаҳои яқҷоя мисолҳо (Мирзо ва Бадриддинхӯча) омадааст.

Чумлаҳои яктаркибаи умумишаҳсе, ки хабарашон бо шах-

си сеюми танҳо ифода шуда бошад, чунин фикр, чунин маъниро ифода мекунад, ки онро ба ягон шахси конкрет нисбат додан нашояд. Масалан: — Тоқати меҳмон надошт, хона ба меҳмон гузошт (*Р. Ҷ., Ҳик., 53*). Аз паи ину он шуд, дасти холӣ равон шуд (*К., Тадж., 75*). Фикре, ки дар ин чумлаҳо баён гардидааст, ба ҳамаи шахсҳо баробар тааллуқ дорад.

Аз ин обзори мухтасар маълум шуд, ки чумлаи соддаи умумишахс бо навъҳои дигари чумлаҳои дигари содда умумият дошта бошад ҳам, аз онҳо фарқ мекунад.

Маълум шуд, ки чумлаи яктаркибаи умумишахс аз навъҳои дигари ин тип чумлаҳо на танҳо аз рӯи маъно, балки аз рӯи ифодаи хабар ҳам фарқ мекунад. Доираи ифодаи хабари чумлаҳои умумишахс нисбатан васеъ аст, зеро вай қариб бо ҳамаи шахсҳо ифода шуда метавонад. Албатта, гуногунии ифодаи хабари чумлаи умумишахс фарқ кунонидани онро аз навъҳои дигари чумлаи яктаркиба то андозае душвор мегардонад ва ҷиҳати грамматикӣ он суст шуда, вазии асосӣ дар муайян намудани он ба семантикаи чумла меафтад.

Чумлаи соддаи бемубтадо, ки иҷрокунандаи амал ба таври умумӣ ифода ёфта, хабар бо шакл ва шахсҳои гуногуни феъл ифода шуда, аз рӯи он иҷрокунандаро пайдо кардан душвор аст ва он маъниро ҳар шахс ба худ қабул карданаш мумкин аст, *чумлаи соддаи яктаркибаи умумишахс* номида мешавад. Чумлаҳои умумишахс чунин маъноро ифода мекунад, ки вай дар натиҷаи таҷрибаи ҷамъиятӣ, хулосабарорҳои одамон ба амал омадааст, бинобар он ҳамаи аъзоёни ҷамъият онро як хел қабул мекунад. Ҷиҳати хоси семантикӣ ин чумлаҳо он аст, ки гӯянда онҳоро танҳо дар ҳолати боварибахш буданашон ва ба ин боварӣ доштаниаш, истифода мебарад. Ин чумлаҳо ҳамон вақт истифода мешаванд, ки ба назари гӯянда амали онҳо ҳатмӣ ва бахснопазир буда, мушоҳидаҳои шахси гӯяндаву дигарон ҳам онро тасдиқ намудаанд. Ин аст, ки аксари чумлаҳои умумишахс хусусияти модалӣ дошта, маънову тобишҳои гуногуни зарурӣ, ногузирӣ, қатъият ва сабабнокиро ифода мекунад.

Чумлаи умумишахс барои ифодаи мушоҳидаҳои худ ва инчунин ҳолату вазъияти умумӣ, маслиҳату машварат ва тасвири ҳодисаҳои ба умум хос буда, қолиби хеле мувофиқ ба шумор меравад. Ба ҳамин вобаста чумлаи умумишахс маънову тобишҳои услубии гуногунро ҳам ифода мекунад. Азбаски маъноҳои ифода мекардагӣ чумлаҳои умумишахс хусусияти умумӣ доранд, ин гуна чумлаҳо бештар дар зарбулмасалу мақолҳо дучор мешаванд.

Ҳамаи он маъниҳое, ки чумлаи умумишахс ифода мекунад, дар як шахсу шумора ифода нашудаанд, аз ин рӯ, тарзи ифодашавии хабари ин тип чумлаҳо аз назар гузаронидан аҳамияти муҳим пайдо мекунад.

Хусусияти грамматикӣ чумлаи умумишахс дар ифодаи

хабари он зоҳир мегардад. Хабарӣ ҷумлаҳои умумишаҳс бо шахсҳои гуногуни сифаҳо ифода гардад ҳам, як ифодаи асосӣ дорад, ки он нишондиҳандаи грамматикӣ ин ҷумла мебошад. Ин шахси дуҷуми танҳои сифаҳои амрӣ ва шартӣ-хоҳишмандист.

Сабоби бештар бо шахси II танҳо ифода гардидани хабари ҷумлаҳои умумишаҳс, аз як тараф, ба шунаванда нигаронида шудани он бошад, аз тарафи дигар, мансубият доштани ҳамаи шахсҳо, аз ҷумла ҳуди гуянда ба амали ифодашаванда мебошад.

I. СИҒАИ АМРӢ ЯКЕ АЗ ВОСИТАҲОИ АСОСИИ ИФОДАИ ХАБАРҲОИ ҶУМЛАИ СОДДАИ ЯКТАРКИБАИ УМУМИШАҲС.

Дар ин вазифа аксар шакли танҳои сифаи мазкур истифода мешавад. Амали ин тип ҷумлаҳо бештар ба маънои водор кардан ва ё таъкид намудан истифода мешавад. Фикре, ки ин ҷумлаҳо ифода мекунанд, борҳо дар таҷрибаи зиндагии мардум санчида шудааст, ба дуруст ва ҳақиқат будани он шакку шубҳа нест. Хабарӣ ин ҷумлаҳо дар шакли шахси дуҷуми танҳо бошад ҳам, маъно ва фикре, ки онҳо ифода мекунанд, ба ҳамаи шахсҳо баробар тааллуқ дорад, ҳар кас ба худ қабул карда метавонад. Ин аст, ки ин тип ҷумлаҳо аксар дар зарбулмасалу мақолҳо дучор мешаванд: — Сухани рост аз бача шунав (*К., Тадж.*, 291). Адаба аз беадаб омӯз. Гуфтаҳои бузургонро ба амал ор (*зарб.*, 66).

Баъзан гуянда фикри ҳудро дар ҳамин шакл ифода намуда, ба гуфтааш шакли умумӣ доданӣ мешавад. Вале баъзе аъзоҳои дохили ҷумла ва ё мухотаб инро ошкор намуда, кӣ будани гуяндаро аниқ мекунанд: — Акнун марҳамат карда, каллаи худатро кор фармо. Антон Григорьевич бемор аст (*Ю. А., Нор.* 339). Ба кӯрпаат нигоҳ карда пой дароз кун, Ромиз—ҷӯра (*С., Актёр*, 14). Дар мисоли яқум муайянкунандаи пуркунанда (худатро) ва дар ҷумлаи дуҷум мухотаб (Ромиз—ҷӯра) нишон медиҳанд, ки фикр ба шахси конкрет равона шудааст.

Ғоҳ дар ин тип ҷумлаҳо мухотаб нишондиҳандаи ҷумлаи умумишаҳс ва ё муайяншаҳс шуда хизмат мекунад. Агар мухотаб ба таври умумӣ ифода шуда бошад (Белибос, кадри худ шинос — *К., Тадж.*, 45), ҷумла умумишаҳс, вале конкрет, ба шахси муайян нигаронида шуда бошад (Аёз, квадратро шинос — *В., Акс* 164), ҷумлаи муайяншаҳс мешавад.

Шакли танҳои сифаи амрӣ префикси **би** — (бу) — қабул кунанд ҳам, ба вазифаи хабари ҷумлаи умумишаҳс омада метавонад. Дар ин ҳол фармону хоҳиш ба тарзи таъкид ифода меёбад: — Аз тӯҳмати ногаҳону аз марги муфочот битарс. Дарди

хеш пеши дардмандҳо бигӯ (*зарб.*, 32, 72). Аз душмани дӯстрӯ Бунарҳез (*К., Тадж.*, 63).

Ин гуна хабарҳо дар шакли инкорӣ ҳам омада мегавонанд. Инкор ба воситаи префикси **на-** ва ё **ма-**, ки он ба хабар ҳамроҳ шуда меояд, ифода мегардад: — Бо ресмони кас ба чоҳ нафаро. Кори имрӯзаро ба фардо магузор (*К., Тадж.*, 140, 220). Аз шолিপоя шаб нагузар. Аз сӯхбати дӯстон машав гурезон (*зарб.*, 34, 31).

Дар шакли чида омадани ин гуна хабарҳо низ зиёд дучор мешавад. Хабарҳои чида аксар ба воситаи пайвандаки **ӯ** алоқаманд мешаванд: — Гап зану қандатро хӯр! (*Ю. А. Нор.*, 152). Неки куну дар об андоз (*зарб.*, 132).

Аксар ин гуна хабарҳо маънои хилоф доранд: — Пур дону кам бигӯй. Тавону дарнамон (*Зарб.*, 151, 167). — Гап зану муомила шунав, — писханд зад модар (*Р. Ҷ., Ҳик.*, 125).

Хабарҳои чида бо интонацияи пайваст ҳам алоқаманд мегарданд. Зарур ва муҳим будани ҳар ду амал таъкид карда мешавад: — Обро дида мӯза каш, хаворо дида ғӯза каш. Сад сухан бишнава, бо мулоҳиза як сухан бигӯ (*зарб.*, 138, 159). Аввал бубин ҷои худ, баъд бимон пойи худ (*К., Тадж.*, 35).

Баъзан гӯянда яке аз амалҳоро афзал медонад ва иҷрои он, дар зиндагӣ истифода кардани онро тавсия медиҳад. Ин маъно дар шакли инкори яке аз амалҳо ва тасдиқи дигаре ифода мегардад: Ганҷ магир, китоб гир. Аз шунидагӣ напурс, аз дидагӣ пурс. Аз оби дидаи сайёд эмин мабош, аз тири дасташ хушёр бош (*зарб.* 61, 34, 29). «Аз худат эҳтиёт бош, ҳамсояро дузд магир» — мегӯяд мақоли халқ (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 108).

Бо пайвандакҳои дигар алоқаманд гардидани ин хабарҳо ниҳоят кам ба назар мерасад. Ҳамагӣ дар ду-се ҷумла пайвандаки хилофии «валекин» ва пайвандаки ҷудоии **ё** дучор шуду халос: — Барои дӯстон ҷонро фидо кун, валекин дӯст аз душман ҷудо кун. Ё ба гапи калон даро, ё ба гапи хурд (*зарб.*, 45, 91).

Дар ин тип ҷумлаҳо баъзан мубтадои грамматикӣ оварда мешавад, вале ин ба маънии ҷумла халал намерасонад. Дар ин ҳол ҳам ҷумла ҷумлаи умумишаҳс шуморида мешавад, зеро фикри дар ҷумла баён гардида, ба умум дахл дорад. Ин ҷумлаҳо дар ду вариант дучор мешаванд. Дар яке мубтадои грамматикӣ дида шавад (Аз боди баҳор баҳра бардор, в-аз боди хазон ту худ нигоҳ дор — *зарб.*, 24), дар дигаре мубтадо нест. (Аз офтоби баҳор баҳра бардор, аз офтоби тирамоҳ худро дор — *ҳамон ҷо*). Ин ба он шаҳодат медиҳад, ки мубтадо дар варианти аввал ба таври шаклӣ вучуд дорад.

Шакли ҷамъи сиғаи амрӣ нисбатан камтар ба вазифаи хабарӣ ҷумлаи умумишаҳс омадааст. Ин шакли сиғаи амрӣ аз шакли шахси дуҷуми ҷамъи **аорист** фарқ намекунад. Қадоме аз ин сиғаҳо будани онҳоро матн ва ифодаи маъно фарқ ме-

кунонад. Сиғаи амрӣ аксар хабари чумлаи содда шуда ояд, сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ дар таркиби чумлаи мураккаб меояд. Масъалаи дигаре, ки ба ин шакл вобастагӣ дорад, он аст, ки шакли шахси дуҷуми чамъ хабари чумлаи соддаи муайяншахс ҳам мебошад. Дар ин ҳолат, вақте ки шакли грамматикӣ хусусияти муштарақвазифагӣ дорад, меъёри асосии фарқкунандаи ин чумлаҳо семантикаи худи чумла ва инчунин матн мебошад. Фикре, ки дар чумлаҳои умумишахс баён мегардад, характери умумӣ дошта, ба ҳамаи шахсҳо баробар тааллуқ дорад. Вале дар чумлаҳои муайяншахс ба шахси муайяну конкрет тааллуқ доштани фикрро аз матн ба зудӣ муайян кардан мумкин аст: — Бовар кунед, устод, ҳама барои ман дӯст, ба ягон кас рашку ҳасад надорам (*С., Актёр, 137*). Росташиро гӯед, барои дидани суратам кай ба кинотеатр тозам? — То тайёр шудани журнали хроника ним моҳ мегузарад, — **гуфт Иброҳимҷон**. — Саросема нашавед (*Ф. М., Ас., ч. 2, 229*). — Ҳой, ако, тезтар биёед! — ба забони тоҷикӣ чеғ зад касе (*Норак, 137*). Дар ин мисолҳо шахси дуҷуми чамъи сиғаи амрӣ ба вазифаи хабари чумла омадааст, чумла мубтадо надорад, вале иҷрокунандаи амалро аз матн бе душворӣ пайдо кардан мумкин аст. Амал ба шахси конкрет нигаронида шудааст.

Дар мисолҳои зер ҳам айнан ҳамин сиға ба вазифаи хабарӣ чумлаи бемубтадо омадааст, вале аз рӯи он иҷрокунандаи амалро пайдо кардан ва ё муайян кардан имкон надорад, зеро фикре, ки ин чумлаҳо баён кардаанд, ба шахси конкрет нигаронида нашуда, ба умум дахл дорад. **Фоишло аз матн ҳам** пайдо кардан мумкин нест: — Доништа кор кунеду андешида сухан (*зарб., 82*). Ин одамро ошу нон надихеду аз воқеаи ҷанг нақл кунед (*Ф. М., Ас., ч. 2, 358*). — Толстой бузург дедективро адабиёт намешуморад. — Вале, лекин бе милиция шаҳратонро саранҷом карда бинед (*С., Актёр, 14*). Ғайр аз ин ӯ беҳуда таъкид накардааст, ки «Хонед, хонед ва боз ҳам хонед!» (*Ю. А., Нор. 351*). Ана ба ягон баландие бароеду озмояд. Дарҳол мебинед, ки дар мағзатон ҳамин қабил фикрҳо пайдо мешаванд (*Ф. М., Ас., ч. 2, 333*). Дӯстон, соҳибдилонро эҳтиёт кунед, рӯҳи инсонро муқаддас доред (*Б. Н., Акс., 167*).

Чумлаҳои умумишахсе, ки хабарашон бо сиғаи амрӣ ифода шудааст, дар таркиби чумлаҳои мураккаб низ омада метавонанд. Маълум мешавад, ки аксар чумлаи умумишахс ба вазифаи сарчумла меояд, онро чумлаҳои пайрав аз ягон ҷихат шахру эзоҳ медиҳанд: — Ба сарат шамшер ояд ҳам, рост гӯй. Бисёр талаб нақун, ба кам зор мешавӣ (*К., Таҷж., 80, 136*). Бе пир марав дар амонӣ, гарчи Сикандари замонӣ (*Зарб., 52*).

Аз мисолҳои маълум мешавад, ки ба вазифаи хабарӣ чумлаи яктаркибаи умумишахс асосан шахси дуҷуми танҳои сиғаи амрӣ меояд ва он аксар дар зарбулмасалу мақолҳо дучор мешавад. Ин чумлаҳо бештар дар алоҳидагӣ ва ҳеле камтар дар таркиби чумлаи мураккаб ва он ҳам ба сифати сарчумла ме-

оянд. Шумораи ҷамъи ин сиға ҳам хабари ҷумлаи умумишахс шуда меояд, вале камтар. Онҳоро дар зарбулмасалу мақолҳо кам, аммо дар гуфтугӯи муқаррарӣ зиёдтар дучор мекунем.

II. ИФОДАИ ХАБАРИ ҶУМЛАҲОИ ЯҚТАРКИБАИ УМУМИШАХС БО СИҒАИ ШАРТӢ-ХОҶИШМАНДИ

Яке аз роҳҳои ифодаи хабари ҷумлаи яқтаркибаи умумишахс шахси дуҷуми танҳои аорист мебошад. Ҷиҳати хоси ҷумлаҳои яқтаркибаи умумишахсе, ки бо ин шакли феъл ифода мешаванд, он аст, ки онҳо қариб ҳамеша дар таркиби ҷумлаи мураккаб ва он ҳам бошад, ба сифати ҷумлаи пайрав дучор мешаванд. Ин ҷумлаҳо ҳамон вақт истифода мешаванд, ки ба назари гуянда ходисаву воқеаҳо ҳатмӣ ва бахснопазир буда, аз таҷрибаи зиндагӣ ва мушоҳидаҳои ҳаётӣ бармеоянд. Ҷумлаҳои мазкур маънои модалии зарурият, ногузирӣ ва вобастагиро ифода мекунанд. Ин гуна маъноро дар шакли ҷумлаи пайрав ифода намудан мувофиқтар аст, зеро иҷрои амал ба шарте вобаста карда мешавад ва он дар сарҷумла ифода мегардад. Тарзи ифодаи хабари ҷумлаи пайраву сарҷумла гунагон аст:

а). Хабарҳои ҷумлаи пайрав бо шахси дуҷуми танҳои аорист ифода шаванд, хабари сарҷумла бо сиғаи амрӣ ифода мегардад. Ҳам ҷумлаи пайрав ва ҳам сарҷумла дар шакли ҷумлаи яқтаркибаи умумишахс меояд: — Овезӣ, ба дори баланд овез (*С. Ақтёр*, 183). Аз гург тарсӣ, сахро нарав. Аз моҳӣ тарсӣ, ба об надаро (*К., Тадж.*, 58, 70). Хоҳӣ ки роҳи кӯҳнаро бандӣ, аввал роҳи наве бикушо (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 280). Аз гунчишк тарсӣ, арзан накор (*Б. Ф., Аз.*, 294). Деҳқон бошӣ, шудгор кун, олим бошӣ, такрор кун (*зарб.*, 80).

б). Ҳам хабари ҷумлаи пайрав ва ҳам хабари сарҷумла ба шахси дуҷуми аорист ифода шуда, ҳар ду ҷумла ҳам ҷумлаи яқтаркибаи умумишахс мебошад: — Меҳнат кунӣ, роҳат бинӣ, бекор шинӣ, алам бинӣ (*зарб.*, 121). То ба об надароӣ, шиновар нашавӣ (*К., Тад.*, 297). Мақол ҳаст, ки «то бад нагӯӣ, нек наояд!» (*Ю. А., Нор.*, 325). Бо моҳ шинӣ — моҳ шавӣ, бо дег шинӣ — сиёҳ шавӣ (*Садои Шарқ*, 1985, № 10, 38).

в). Хабарҳои ҷумлаи пайрав бо шахси дуҷуми аорист ифода шуда, хабар сарҷумла бо замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ ифода мегардад: — Кор кунӣ, нон мехӯрӣ (*зарб.*, 110). — Одамро, ҳатто бойро фиреб додан мумкин, насихат мекард саркор, — вале заминро не. Вайро фиреб додани шавӣ, худатро фиреб медиҳӣ (*Ш. А.*, 138)... агар дар дунё дили инсониятро ба даст оранд онро маёзорӣ, хотиру рӯзгори онро хуш дорӣ, ҳеч гуна ҷангу ҷадол намешавад (*С., Ақтёр*, 146). Ба ҳар тараф нигоҳ кунӣ, аз дуру наздик дуд мебарояд (*Ю. А., Нор.*, 44).

Дар ин гетӣ саросар гар бигардӣ, хирадманде намеёбӣ шодмона (С., Актёр, 140).

г). Хабарӣ чумлаи пайрав бо шахси дуҷоми танҳои аорис, вале хабарӣ сарҷумла бо шаклу замонҳои гуногун ифода мегардад. Чумлаи пайрав чумлаи умумишахс буда, сарҷумла чумлаи яктаркибаи бешахс ва ё чумлаҳои дигар шуданаш мумкин аст: — Ба илм агар амал накуни, шохи бегарӣ. Гар ба мансаб бирасӣ, маст нагардӣ, мардӣ (зарб. 42, 62). Танҳо хушёрӣ даркор буд, ки ба санге назанӣ, чолокӣ лозим буд, ки ҳамеша рӯи об бошӣ (М. Х., Об, 10). Ба изтироб овардани ӯ баробари қорест, ки кӯдакero ба бозию частухезхо дар лаби чарии бетаг иҷозат диҳӣ (Ф. М. Ас., ч. 2, 416). Пас, дар навбати аввал бо ҷаҳолат ҷанг бояд кард, то мардумро бедору хушёр кунӣ! (Ю. А., Дун., 274). Магар ин андешахо мегузорад, ки хоб равӣ (С. Каб., 20).

Дар ин тип чумлаҳо ба вазифаи хабарӣ чумлаи умумишахс омадани шахси дуҷоми ҷамъӣ аорист ниҳоят кам дучор шуд: Агар салларо бо калла ҳамроҳ кунед, вай ба сабатпилтаи бевазанон монанд мешуд (Р. Ҷ., Ҳик., 5.).

Чумлаи яктаркибаи умумишахсе, ки хабарашон бо шахси дуҷоми аорист ифода шуда, ба вазифаи сарҷумла омада бошад, ниҳоят кам дучор мешавад: Бо меҳнат гар қаринӣ, дарди бадан набинӣ (зарб., 55). Алалхусус донӣ, ки душманат мисли домулло Зухуриддин ҷохилтарин шахси Бухоро бошад (А. Ю., Дун., 147).

Хабарӣ чумлаи яктаркибаи умумишахс бо шахси якуми танҳои аорист ҳам ифода шуда метавонад. Дар ин ҳол амал ба гуянда нигаронида нашуда, ба умум гуфта мешавад. Ин гуна чумлаҳоро дар зарбулмасалу мақолҳо бештар дучор мекунем: — На бинаму на сӯзам.— Дар дил хавасҳо дорам, дастӣ норасо дорам. Бошад ҷиҳо кунам, набошад, ҷӣ қор кунам (зарб., 128, 72, 56). Аз бахти бадам дар болон зар биравам, зар хок мегардад (К. Тадж., 52).

Баъзан шахси сеҷоми ҷамъӣ аорист ҳам ба вазифаи хабарӣ чумлаи яктаркибаи умумишахс меояд. Ин феълҳо бештар маъноӣ маслиҳату пешниҳодно ифода мекунанд, зеро ин гуна амалҳо дар таҷрибаи ҳаётӣ аз имтиҳон гузаштаанд: — Мушқоро бо сир озмоянд. Дӯстро бо суду зиён имтиҳон кунанд (зарб., 126, 88). Дар лаҳҷае уштурро низ нор гуянд (Ф. М., Ас., ч. 1, 104).

III. БО СИҒАИ ХАБАРИ ИФОДА ЕҒТАНИ ХАБАРИ ЧУМЛАИ ЯКТАРКИБАИ УМУМИШАХС.

Хабарӣ чумлаи умумишахс бо шахсу замонҳои гуногунӣ сиғаи хабарӣ ҳам ифода мешавад. Албатта, ҳамаи шахсу шумора ва замонҳои сиғаи хабарӣ ин вазифаро як хел адо намекунанд.

а) Бо замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ ифода гарди-
дани хабари ҷумлаи яктаркибаи умумишахс.

1. Шахси дуюми танҳо.

Шахси дуум (шунаванда) чи хеле ки қайд кардем, яке аз шаклҳои хеле мувофиқ барои ифодаи хабари ҷумлаи умумишахс мебошад. Шахси дуюми танҳоро одатан дар диалог бештар мушоҳида мекунем ва аксар он ҷумлаҳо дутаркиба мешаванд. Вале хабари ҷумлаҳои яктаркибаи муайяншахс ва ё но-пурра ҳам бо ин шакл ифода меёбанд: — Ту гумон мекуни, ки дар як ҷо истем, ҳоламон беҳ мешавад? Агар аз боло сел ояду ба сари мо санги бисъёре ғурронад, чӣ мекуни? Магар намедонӣ, ки дар ин кӯҳҳо як санг ғелад, ҳазор сангро ғелонда меорад! (Ю. А., Нор., 121). Касе дарро кӯфта Ромизро бедор кард... — Назди келин намераӣ? — Меравам. Чӣ гап холамулло? — аз «ту» гуфтани ӯ ҳайрон шуда пурсид (С. Актёр, 148).

Ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахсе, ки хабарашон бо ин шакли феъл ифода гардидааст, бештар чунин маъноро ифода мекунад, ки гӯё гӯянда аз мусоҳиб маслиҳат мепурсида бошад. Дар ин тип ҷумлаҳо муаллиф фикру маслиҳати дигаронро зарур ва лозим мешуморад: — Баъди ин хел дастгирӣ ва ғамхорӣ Холида Ҷалилова, Қомитети Марказии комсомол ва мӯйсафед Карпов чӣ хел кор намекуни (Ю. А., Нор., 95). Боз дағалӣ ва носуфтагии онро намебинӣ? (Ҷ. И., Х. Н., Сар., 61). Ба қавли актёри номдор, «Монолог — ин диалогӣ дуру дароз». Охир чаро девона намешавӣ? Охир чӣ хел муросо мекуни? (С., Актёр, 25). Лекин чӣ тавр Додочонро раиси суд мекуни (Ҷ. И., Зоғ., 41).

Дар ин тип ҷумлаҳо амал аз тарафи гӯянда иҷро карда шавад ҳам, он дар шахси дуюми танҳо ифода меёбад. Бо ин роҳ муаллиф худро пинҳон карда, дигаронро ба амалиёт шарик мекунад ва ба умум нисбат медиҳад. Ин яке аз роҳи воситаҳои рӯпӯш намудани фикр ва рози худ мебошад. Неки мекунам гуфта гоҳо бегуноҳоро меранҷонӣ. Иброҳимҷон аз карда пушаймон гардид (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 360). Ҷавони хушфаҳм. Гирану гурезам мегӯӣ (Р. Ҷ., Од., 56). Аз соддагиат ба ҳар қасу ҳар гап ситеза мекуни, қаҳр мекуни ва дар натиҷа бурде надорӣ (С., Актёр, 17).

Фикре, ки дар ин тип ҷумлаҳо баён гардидааст, ба умум дахл дорад, ҳамаи шахсҳо онро ба худ нисбат дода метавонанд. Семантикаи ҷумла ҳам ба ин далолат мекунад. Ин гуна ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахс дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ҳам дучор мешаванд. Онҳо ҳам ба сифати ҷумлаи пайрав ва ҳам сарҷумла омада метавонанд:

1) **Чун ҷумлаи пайрав:** — Ҷора ҳамин, ки дандон ба дандон мемониву паҳлу ба паҳлуро рӯ ба рӯ шишта, таранг ба гап гӯш мекуни, вассалом (Р. Ҷ., Ҳик., 53). — Ин чизро доништан

кори осон: харитаи оламро мекушой, ишорачӯбро ба даст ме-
гирӣ ва сарҳадҳоро аз рӯи хатҳои ранга ҷудо мекуни (*С., Ак-
тёр*, 104). Онҳо дар ҳақиқат ҳам мисли каждум ба мӯйсафед
заҳр зада, ўро аз по афтониданду чунон номаълум ғайб за-
данд, ки дигар рӯзона бо чароғ ёфта наметавони (*Ю. А., Нор.*,
269). Вале Пушкине, ки ба руси мехони, дигар асту ба тар-
ҷума мехони, боз дигар (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 417).

2). Чун сарҷумла:—Кишт ки кардӣ, оқибат медаравӣ (*зарб.*
108). Ташна ки мондӣ, лаби ҷӯй меравӣ (*К., Тадж.*, 73). Корд
ба устухон ки расид, на фақат амлоқдорро, балки худро ҳам
фаромӯш мекуни (*С. У., Восеъ*, 106). Ин хел мард ба ту чашм
бидузад, мебинӣ, ки чашмонаш гӯё пармасон гирд мегарданд,
бадани туро сурух мекунанд, пайкари туро аз зери комбинзон,
аз таги пироханат ҳам диданист (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 334). Дар
натиҷа дар экран ҷӣ намоиш медиҳанд, фаҳмида намешавад:
баъд мебинӣ, ки қаҳрамон баъди дасташро шустан меафшо-
над, мебинӣ, ки дигараш пиёлаҳоро болоиҳам монда аз тепа-
аш ҷой мерезад, мебинӣ, ки фаши салларо аз бари рӯи рост
мондааст... ва ҳоказо (*С., Актёр*, 225).

Ин гуруҳ ҷумлаҳои умумишахсро дар таркиби ҷумлаҳои
мураккаби пайваст ҳам дучор кардан мумкин аст, вале хеле
кам: Қор гуфтанба мегурезӣ, нон гуфтанба медавӣ (*зарб.*,
108). Дар ҷанг мурдан душвор не, бачем. Осони осон. Мижа
назада мемури, лекин маро аҷал нарасида будааст (*С., Актёр*,
256).

2. Шахси дуҷуми ҷамъ.

Ин ҷумлаҳо нисбатан камтар дучор мешаванд. Дар иҷрои
амали аксари ин тип ҷумлаҳо гӯянда шарик ва иштирокчи бо-
шад ҳам, инро бо истифодаи шакли шахси дуҷуми ҷамъ рӯйфӯш
мекунад. Ба назар чунин мерасад, ки амалро шахси дуҷум
иҷро мекунад. Вале дурусттар диққат диҳед иҷрокунандани
амалро ҳатто аз матн ҳам пайдо карда наметавонед, зеро ин
амал ба умум нигаронида шудааст ва ҳар як шахс худро иҷ-
рокунандани он шуморида метавонад: — Ғам нахӯр, бачем, боз
ҳавои хуб мешавад, пахта нағз месабзад.— Ҷӣ хел ғам наме-
хӯред? Иди Май гузашту дубора пунбадона киштан лозим,
амак (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 315). Дар замони босмачигарӣ корна-
моиҳои шавҳаронамонро намегӯед? (*Ф. Н., Ҳар.*, 512). Дар
синфҳои ҳашту нӯху даҳ якто-дуто духтарро базӯр меёбед
(*Ч. И., Зоғ.*, 23).

Ҳамин гуна ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахсро дар тарки-
би ҷумлаҳои мураккаб ҳам дучор кардан мумкин аст; Шод
бошед, ханда мекунед, месароед, аз ҳаяҷон кафкӯби мекунед,
бонги шодӣ мебардоред (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 382). Вақте ки нима-
шаб ё саҳариҳо бедор намешавед, вақте ки ба саратон гоҳ-гоҳе
ёди падару модар, ҳешу табор намеояд, даме ки рӯзи гузаш-

та, солҳои гузашта, корҳои кардаатонро ба хотир оварда маъ-
нос ё ин ки пушаймон намешавед, хушбёр бошед, ки шумо аз
вартаи одаи дур меравед (М. Х., Об., 250). Вақте ки теппа-
ҳои пасту баланди мисли зинаҳо ба тартибомадаро пай ҳам
мебароед, манзараи Бурснова фарохтар намудор мегардад (С.,
Санги., 51). Бо кӯчаи калоне, ки аз пеши масҷид, ба сӯи ши-
мол меравед, аз тарафи дасти ростатон паскӯчаи якум, дуҷум-
ро гузашта, ба паскӯчаи сеюм мебароед (Ҷ. И., Шодӣ, 45).

3. Шахси сеюми чамъ.

Ин шакл воситаи грамматикӣи ҷумлаи яктаркибаи номуай-
яншахс аст. Ба вазифаи хабари ҷумлаи яктаркибаи умуми-
шахс омадани он баҳснок буда фикри ягона нест.

Забоншиноси рус Е. С. Скобликова таъкид мекунад, ки дар
ҷумлаҳои типӣ (Циплят по осени считают. Обещанного три
года ждут) гӯяндаву шунавада берун мондаанд, иштирок на-
доранд, яъне умумият бегона шудааст, таҷрибаи худӣ нест,
бинобар ин онҳо ҷумлаи умумишахс шуда наметавонанд. Ва-
ле аксари забоншиносон баъзе ҷумлаҳои бемубтадо, ки хаба-
рашон бо шахси сеюми чамъ ифода гардидаанд, ба қатори
ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахс дохил мекунаанд.

Ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахсу номуайяншахс то андо-
зае ба ҳам наздиканд, вале ин ба мо ҳуқуқ намедихад, ки ҳа-
маи ҷумлаҳои хабарашон бо шахси III чамъ ифода гардидаро
умумишахс шуморем. Азбаски як шакли грамматикӣ ифодаку-
нандаи хабари ду навъ ҷумлаи яктаркиба мебошад ва яке аз
меъёрҳои фарқкунандаи онҳо семантикаи худи ҷумла ва матн
мебошад. Ғайр аз ин амали ҷумлаи яктаркибаи умумишахс ба
замону макон вобастагӣ надорад, вале инро доир ба амали
ҷумлаи номуайяншахс гуфтан мумкин нест. Агар ин ҷумлаҳо
бо ҳам муқоиса карда шаванд, фарқи онҳо дар семантикаи
амали ҷумла ба назар мерасад:

*Ҷумлаи яктаркибаи
умумишахс*

1. Оҳанро дар гармӣ меку-
банд (Ҷ. И., Зоғ., 210).

*Ҷумлаи яктаркибаи
номуайяншахс*

1. Чандин маротиба мусофи-
рони моро дуздида, дар ҷое
пинҳон дошта, маҷбур мекар-
даанд, ки аз ватанашон даст
бикашанд ва инро расман
эълон карда бигӯянд, ки их-
тиёрӣ ба хизмати фалон дав-
лат мемонанд (Ф. М., Ас., ҷ. 2,
36).

¹ Скобликова Е. С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. Москва, «Просвещение», 1979, с. 3.

2. Магар оташро ба оташ хо-
мӯш мекунанд? (Ю. А., Нор.,
103).

3. «Он чӣ гум накардаӣ, ма-
ҷӯй» мегӯянд (С., Актёр, 258).

4. Ин хел корхоро ба забони
халқ бо як калимаи оддӣ
«одамгарӣ» мегӯянд (Ю. А.,
Нор., 6).

2. Дар як дӯкон ашъҳои мак-
табӣ мефурӯшанд (Ҳамон
асар, 37).

3. Салларо тунук ва паҳн кар-
да мебастанд (Ҳамон асар,
37).

4. Анварро ба номзадии аъзон
КПСС қабул кардаанд (Ю.
А., Нор., 176).

5. Чаро ҷавононро наҳ меза-
нанд? Бетарбият мегӯянд, рӯй-
натан мегӯянд, хурду калон-
ро намедонанд мегӯянд, беис-
теъдод, вале сердаъво ҳам
мегӯянд? (С., Актёр, 176).

Аз муқоисаи мислҳо баръало ҳис кардан мумкин аст, ки амали ҷумлаҳои номуайншахсро одамони номаълум, вале шахси сеюм дар замони муайян иҷро кардаанд. Инро доир ба амали ҷумлаҳои умумишахс гуфтан мумкин нест. Он амалҳо ҳар як шахс ба худ нисбат доданаш мумкин аст. Албатта, ин ҷумлаҳо хусусияти номуайнӣ низ доранд, аз ин рӯ, баъзе забоншиносон (Бабайцева В. В.¹) ин тип ҷумлаҳоро умумишахси номуайн номидаанд, зеро ки онҳо аз рӯи шакл номуайншахс буда, аз рӯи маъно умумишахсанд.

Ба фикри забонишиноси рус Шмелев Д. Н.², хусусияти умумии ин ҷумлаҳо ҳангоми дар шакли инкорӣ омадан боз ҳам равшантар ифода мегардад: Шутурро бо кафлез об намениҳанд. Аз гунаҳкор саломатӣ намекурсанд. Ба думбураи ҳар кас бозӣ намекунад (зарб., 198, 25, 42).

Азбаски воқеаву ҳодисаҳои дар ҷумла зикргардида ғайритабӣ, бемавқеанд, иҷрои онҳо ба мақсад мувофиқ нест, аз ин рӯ, хабари ҷумла дар шакли инкорӣ меояд.

4. Шахси сеюми танҳо.

Ҷумлаҳое, ки хабарашон бо шахси сеюми танҳои замони ҳозира-ояндаи сифаи хабарӣ ифода мешавад, аксар мубтадои грамматикӣ доранд, яъне ҷумлаи дутаркибаанд. Баъзан ҳангоми пасихам омадани ҷумлаҳо ва як шахс будани иҷрокунандаи амал дар ҷумлаҳои баъдина ё ки ҷумлаҳои дуҷумла сеюм ва ё охири мубтадо зикр намешавад, вале иҷрокунандан амал аз ҷумлаи аввал маълум аст. Ин тип ҷумлаҳоро ҷумлаҳои ду-

¹ Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке. Изд-во «Просвещение». Москва, 1968, с. 50—51.

² Шмелев Д. Н. Стилистическое употребление форм лица в современном русском языке. «Вопросы культуры речи», вып. III, М., 1961, с. 57.

таркибаи нопурра мегӯянд, яъне мубтадоаш афтидааст. Дар ин гурӯҳ чумлаҳо амалро шахси сеюми танҳо иҷро мекунад. Мубтадо зикр нашуда бошад, чумлаҳои мазкур истифода намешаванд. Барои намуна чанд мисол меорем; — Нурбобоев аз аҳли ҳамин район, қариб панҷ сол мешавад, ки раис аст. Одамони районро як ба як мешиносад ва ба онҳо муомила карда метавонад (*Ч. И. Зоғ.*, 13). Аммо Назокат аз роҳаш намегардад. Ду-се моҳ дар хонаи як муаллимаи рус зиндагӣ мекунад (*С. Т., Кам.*, 141).

Калимаҳои «Нурбобоев» ва «Назокат» амалҳои чумлаҳои дуҷуми мисолҳоро ҳам иҷро кардаанд, бинобар он мубтадои он чумлаҳо ҳам шуморида мешаванд, бо вучуди он ки дар чумлаҳои дуҷум зикр нашудаанд.

Дар забони тоҷикӣ чумлаҳои дучор мешаванд, ки хабарашон бо шахси сеюми танҳои замони ҳозира-ояндаи сифаи хабарӣ ифода шудаанду мубтадо надоранд ва онро аз матн ҳам пайдо кардан мумкин нест. Маъно, ки чумлаҳои ифода мекунанд, танҳо ба шахси сеюм тааллуқ надорад, он ба ҳамаи шахсҳо баробар дахл дорад. Аз рӯи семантика ин чумлаҳои яктаркибаи умумишахс мебошанд. Онҳоро асосан дар зарбулмасалу мақолҳои дучор мекунем: — Панҷ ангуштро якбора ба даҳон меандозад. Дастро ба оби гарму хунук намезанад. Бо чормағзи пуч бағалро пур мекунад. Бе гов шабона ҷуфт мекунад. Ба гап чома мепӯшонад (*зарб.*, 147, 78, 56, 50, 40). Биниро ганда гуфта бурида намешавад. Бо дасти бегона ош мепазад (*К., Тадж.*, 135, 136).

5. Шахси якуми танҳо.

Хабари чумлаи яктаркибаи умумишахс шуда омадани шакли феълӣи шахси якуми танҳо хеле кам ба назар мерасад, зеро ин шакли феъл одатан ба гӯянда ишора мекунад ва онро аз матн бе душворӣ пайдо кардан мумкин аст. Аз ин рӯ, хабари чумлаҳои яктаркибаи муайяншахс бо ин гуна феълҳои ифода меёбад. Акнун ба ту боз як чизи ғалатиро ёд медиҳам (*С. А. Мактаби Қӯҳна*). Зи шаб то бомдодон мекунам фаръед, менам (*Лоҳутӣ*). Хар чӣ бодобод, ба хама кори худ ўро шарик мекунам ва то метавонам, ўро ҳам аз ин дом ба осонӣ халос шудан наменонам (*Ф. Н., Вафо*, 410).

Пас, меъёри асосӣ дар фарқ қуноидани онҳо семантикаи чумла ва матн мебошад. Агар хабар ба таври конкрет ба гӯянда ишора накунад, маълум мешавад, ки он чумлаи яктаркибаи умумишахс аст. Одатан зарбулмасалу мақолҳои соҳибаниқ надоранд ва он фикре, ки онҳо ифода мекунанд, ба умум нигаронида шудааст; — Пӯсташа дар чармгарӣ мешиносам. Ба меҳнатам намесӯзам, ба қадрам месӯзам. Шира сафед гӯй ҳам, бовар намекунам. Духтарам, ба ту мегӯям, келинам, ту шунав (*зарб.*, 152, 43, 197, 86).

б) *Бо замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода шудани хабари ҷумлаи яктаркибаи умумишахс.*

1. Шахси дуюми танҳо.

Ин гуна ҷумлаҳои умумишахсро асосан дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб дучор мекунем. Онҳо ба зарбулмасалу мақолҳо хосанд. Ҷихати хоси ин тип ҷумлаҳо он аст, ки хабар шахсу шумораи худро тағйир дода наметавонад. Албатта, ин хусусият ба ҷумлаҳои умумишахси дигар низ хос аст. Ҷихати дигари ба худ хоси ин ҷумлаҳо он аст, ки онҳо аксар ба сифати ҷумлаи пайрав меоянд ва сарҷумлаашон ҳам дар шакли ҷумлаи умумишахс меояд ва гӯё як навъ мувофиқати пурраи байни хабарҳо мушоҳида мешавад. Муаллиф иҷрои амалро зарур ва ҳатмӣ мешуморад, зеро ба дурустии он боварӣ дорад. Ин гуна амалҳо дар ҳаёт, зиндагӣ санҷида шудаанд. Муаллиф фикри қатъии худро дар қисмати дуҷум, дар сарҷумла баён мекунад; Аз замин ёфтӣ, шумурда гир. Гар шиновар нестӣ, по бар лаби даръё намон. Ранҷ бурдӣ, ганҷ бурдӣ. Он ҷо ки намак хӯрӣ, намакдон машикан. (*зарб.*, 27, 63, 153, 143, 103).

2. Шахси дуюми ҷамъ.

Бо шумораи ҷамъии ин феъл ифода гардидани хабари ҷумлаи яктаркибаи умумишахс камтар ба назар мерасад: — Собуни ман қатӣ чомашӯӣ накардед (*зарб.*, 164). Ҷӣ илоҷ ки табиат Анварро ҳамин хел «дағал» офаридааст. Дағал гуфтеду мондед! Дағал не, захр! Зақум, дард, бало! бо мушт ба пешона мезад у (*Ю. А., Нор.*, 8).

Дар мисоли дуҷум сухан дар бораи шахси конкрет, гӯянда меравад ва ин аз матн ҳам маълум аст. Вале истифодаи шакли шахси дуҷуми ҷамъ гӯяндаро пинҳон карда, ба амал шунавандаро ҳам шарик намудааст ва бо ҳамин амалро ба умум нисбат додааст.

Баъзан хабари ҷумлаи умумишахс бо шахси дуҷуми танҳо ва ё ҷамъии замони гузаштаи ҳикоягӣ ё нақлии сиғаи хабарӣ ифода мегардад. Дар ҳар ду ҳолат ҳам иҷрокунандаи амал худи гӯянда аст, вале он ба шакли шахси дуҷум ифода гардида, мусоҳиб ҳам ба он ҳамроҳ карда мешавад. Дар ин тип ҷумлаҳо фикр қатъӣ, ба таври фармон не, балки аз иҷрои амали ба вуқӯъомада норозӣ, пушаймон ва ё маслиҳатомез баён мегардад: — Мешиштӣ, одам барин наҳор мехӯрдӣ, ширчоӣ пухтаи завҷаатро одоб карда меошомидӣ (*С., Актёр*, 26). Ва ба тадриҷ ҳолате фаро мерасад, ки натавонӣ мардумро шинохтаед, балки худ хеле тағйир ёфтаед, хурсандед, ки оқибат барои эҷоди худ як порай тозаи зиндагиро даръёфтаед (*М. Х., Нанг*, 168).

3. Шахси сеюми чамъ.

Хабари як гурӯҳ чумлаҳои яктаркибаи умумишахс бо шакли нақли шахси сеюми чамъ ифода шудааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки ҳамаи феълҳои ин гуна хусусият надоранд. Мувофиқи материали мо феълҳои «гуфтан» дар ин вазифа серистеъмол аст. Феълҳои мазкур танҳо вобаста ба зарбулмасалу мақол истифода шудааст ва ба василаи онҳо ин феъл ҳам хусусияти умумӣ гирифтааст. Чӣхати он нисбат ба шаклҳои дигари шахси сеюм барҷастатар аст. Он маъно, ки ин чумлаҳои ифода мекунанд, ба ҳамаи шахсҳо хос мебошад: — Дар кори хайр хочати истихора нест» гуфтаанд. Дили раҳмгин пайваста ғамгин гуфтаанд (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 43, 221). Лекин аз гунчишк тарсӣ, арзан нақор гуфтаанд (Ҷ. И., Шодӣ, 53). «Обро бину мӯза каш, ҳаворо бину ғӯза каш» гуфтаанд (Р. Ҷ., Ҳик., 123). Фоноро бо фона кӯфтаанд (зарб., 179).

4. Шахси сеюми танҳо.

Бо ин шакли феъл ифода шудани хабари чумлаи яктаркибаи умумишахс маълум нест. Шахси сеюми танҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик одатан хабари чумлаҳои дутаркибаи нопурра шуда меояд. Мубтадои ин тип чумлаҳои дар матн зикр мешавад ва аз ин рӯ, онро бо осонӣ барқарор кардан мумкин аст. Аз ин ҷиҳат онҳо бо чумлаҳои яктаркибаи муайяншахс умумият доранд, чунки дар он чумлаҳои ҳам мубтадоро бо осонӣ нишон додан мумкин аст. Баробари ин ин чумлаҳои ба қулҳои фарқ мекунанд, зеро мубтадои чумлаи яктаркибаи муайяншахс танҳо ҷонишинҳои шахси яқум ва дуҷум шуда метавонад бас. Дар чумлаҳои яктаркибаи нопурра бошад, ба вазифаи мубтадо предметҳои гуногун омада метавонад ва онҳо одатан дар чумлаҳои пеш зикр мегарданд: — Акнун Иброҳимҷон бе ёрии касе, ҳатто бе асо оҳиста-оҳиста гашта метавонад. Фақат саросема нашудан лозим. Ҳоло камтар мегардаду рафта ба ҷояш мехобад (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 328). Ромиз бепарво мактубро рӯи миз партофт. Одатан ин хел рафтор намекард, балки мактубро рӯи миз мегузошт, андеша мекард, ки баъди ин ҷӣ қор қунад (С., Актёр, 334). Мӯйсафед дар ин хусус дар маҷлиси партиавӣ хеле оташин шуда ғап зад. Ба Анвар танбеҳи саҳт дод (Ю. А., Нор., 177). Аминҷон аз русҳо ва дигар халқҳои низ дӯстҳои рафиқҳои хуб дошт. Бо онҳо низ хурсандӣҳо ва сӯҳбатҳои шавқовар мекард (Ҷ. И., Зоғ., 6).

Дар чумлаҳои охири ин мисолҳо, ки хабарашон бо шахси сеюми танҳо ифода шудаанд, мубтадо зикр нашудааст, чунки ба он эҳтиёҷ нест. Иҷрокунандаи амал дар чумлаҳои яқуми мисолҳо (Иброҳимҷон, Ромиз, мӯйсафед ва Аминҷон) зикр шудааст. Ин тип чумлаҳои чумлаҳои дутаркибаи нопурра мегӯянд.

Хабари мисолҳои зерин: Лекин гуфтаанд, ки илоҷи воқеа

қабл аз вукӯъ бояд кард. Бояд ба кӯча баромад. Чӣ бояд кард? (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 475, 478, 435).

Аз рӯи шакл шахси сеюми танҳо, вале дар асл масдари кӯтоҳ мебошад. Бинобар он ин гуна ҷумлаҳо мубтадо надоранд ва онро барқарор ва ё пайдо кардан ҳам мумкин нест.

Вале дар ҳолати хабари ҷумлаи яктаркибаи умумишахс шуда омадани шахси сеюми танҳо ин ҳолатро мушоҳида намекунем, яъне фоил дар ҷумлаҳои пеш зикр намешавад. Хусусияти барҷастан ин ҷумлаҳо он аст, ки фикри ифодагардида ба шахси ҷудогона тааллуқ надорад, он маъноро ҳамаи шахсҳо ба худ қабул карда метавонанд: — Аз нӯҳ гузашт, аз кӯҳ гузашт. Барг доду абрешим гирифт. Бе ресмон баста монд. Тонисту донист (*зарб.*, 29, 35, 52, 173). Ба худ нест, ба олам нест (*К., Таҷ.*, 119). Тоқати меҳмон надошт, хона ба меҳмон гузошт (*Р. Ҷ., Ҳик.*, 53).

Шахси сеюми танҳо дар шакли нақлӣ ҳам ба вазифаи хабари ҷумлаи яктаркибаи умумишахс омада метавонад: — Гӯшти уштур хӯрдааст. Бо ароба харгӯшро гирифтааст. Чиллааш ба чароғ надидааст (*зарб.*, 68, 53, 192).

5. Шахси якуми танҳо.

Шахси якуми танҳои замони гузаштаи сағаи хабарӣ шакли грамматикӣ ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс мебошад. Иҷроқунандаи амал фақат ҷонишини шахсии «ман» шуда метавонад. Азбаски бандакҳои шахсии феълӣ бе душворӣ ба фоил ишора мекунанд, аксар дар ин тип ҷумлаҳо мубтадо зикр намегардад, вале онро бо осонӣ барқарор кардан мумкин аст: — Ман аз ҳамин метарсам. Ва маҳз аз ҳамин сабаб ба худ қавл додаам, ки барои хушбахтии ду фарзандам бахти худамро қурбон кунам (*Ю. А., Нор.* 285). Ман, модар, фақат ҳамон рӯз фаҳмидам, ки аз ту шашрӯза монда будаам. Он вақт дар синфи панҷум меҳондам (*С. Т., Кам.*, 18).

Ҳангоми ба вазифаи хабари ҷумлаи яктаркибаи умумишахс омадани шахси якуми танҳо ин ҳолро мушоҳида намекунем, яъне мубтадои онро аниқ барқарор кардан мумкин нест, зеро фикри ифодашуда ба ғӯянда тааллуқ надошта, балки ба ҳамаи шахсҳо баробар тааллуқ дорад. Ин аст, ки ин гуна ҷумлаҳо дар зарбулмасалу мақолаҳо бештар дучор мекунем: — Аз борон ғурехта, ба новадон дучор гардидам. Ба ганда салом додам, чил танга товод додам.

Бе дарди саре нишаста будам, пул додаму дарди сар харидам. (*К., Таҷ.*, 130, 64).

Ба ҳамаи шахсҳо баробар тааллуқ доштани фикри дар ин тип ҷумлаҳо баёнгардидаро аз рӯи муқоисаи мисолҳои зерин ҳам фаҳмидан мумкин аст: — Аз хӯрданат чӣ шудам, ки аз лесиданат шавам. Аз хӯрдан чӣ шудӣ, ки аз лесидан шавӣ? (*зарб.*, 33). Дар ҷумлаи аввал хабар дар шакли шахси якуми

танҳо, вале дар дуом дар шахси дуоми танҳо омадааст, аммо маъно таъбир наёфтааст.

6. Шахси якуми чамъ.

Ин шахсу шумора ҳам шакли грамматикии ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс мебошад. Мубтадояшро аз рӯи бандакҳои шахси феъл ва матн бе душворӣ аниқ кардан мумкин аст: — Не, ман Юсуф не, ман ҳамяроки ту. Ҳамроҳ ҷангида будем, дар хотир дорӣ? Дар кучо? Дар кучо ҳамроҳ ҷангидем? Ҳа, шуд, шуд... Дар назди Сталинград! (Ҷ. И., Зоғ., 9).

Ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахсе, ки хабарашон бо шахси якуми чамъ ифода шудааст, аксар дар зарбулмасалу мақолҳо дучор мешаванд. Аз ноилоҷӣ бузро амак гуфтем (К., Тадж., 71). Пой гардондем, шикам гардондем. Қабоба нахӯрда бо дудаш кӯр шудем. Арзон нахаридем, ки арзон фурушем (зарб., 150, 103, 37).

IV. Хабарӣ ҷумлаи яктаркибаи умумишахс натавон ба сифатҳои феъл, балки ба ҳиссаҳои номии нутқ ҳам ифода мегардад. Дар ин ҳолат бандакҳои хабарӣ роли муҳим мебошанд. Ин гуна ҷумлаҳо ниҳоят кам дучор мешаванд:

а). *Бо исму бандаки хабарӣ ифода шудани хабар:* Як рӯзаму хурӯсам (зарб., 204). Гар бар сари нафси худ амири, марди. Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, марди (Рӯдакӣ). Вақте ки дар сари қору вазифаед, талошу тараддудҳои он ба андозае одамро гирифтори худ мекардааст, ки фурсати мулоҳиза, ба ёд овардани умри гузашта намешудааст (М. Х., Нанг 6).

б). *Бо сифату бандаки хабарӣ ифода шудани хабар:* Ростӣ-растӣ. Чавонию тавонӣ, парию нотавонӣ (зарб., 154, 224).

IV. ИФОДАИ ХАБАРИ ҶУМЛАИ ЯКТАРКИБАИ УМУМИШАХС БО СИФАТИ ФЕЪЛИ

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба ҷумлаҳои ҳам дучор мешавем, ки хабарашон ба ягон шахс далолат намекунанд, чунки ба сифати феълӣ ифода гардидааст. Лекин маъно, ки ин ҷумлаҳо ифода мекунанд, ба ҳамаи шахсҳо баробар тааллуқ дорад, он ҷумлаҳо ба ҳама нисбат додан мумкин аст. Ин ҷумлаҳо аз ҷиҳати семантика пурра хусусияти ҷумлаҳои умумишахсро доранд. Ҳаминро ба назар гирифта онҳо ба қатори ҷумлаҳои умумишахс дохил кардан ба мақсад мувофиқ аст. Ин гуна ҷумлаҳо низ дар зарбулмасалу мақолҳо бештар дучор мекунем: — Аз таги дор гурехтагӣ. Қина бо кайк карда кӯрпаро сӯхтагӣ. Сад гӯлаҳба олов мондагӣ. Шири модараша ҳафтҷӯш карда хӯрдагӣ (зарб., 32, 107, 159, 197).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои ҳам дучор мешаванд, ки аз ҷиҳати шаклу сохт дутаркибаанд, яъне мубта-

дову хабар доранд, вале аз чихати маъно онҳо ба чумлаҳои яктаркибаи умумишахс синоним мебошанд. Дар ин тип чумлаҳо мубтадо ба таври формалӣ вучуд дорад зеро амалро онҳо иҷро намекунанд. Ҳамин тип чумлаҳоро ба асос гирифта забоншиноси рус Юрченко В. С.¹ таъкид мекунад, ки чумлаҳои умумишахс ин чумлаҳои бе субъектанд, яъне иҷрокунандаи амал вучуд надорад. Ба вазифаи мубтадое, ки шаклан вучуд дорад, одатан қонишинҳо меоянд. Ин қонишинҳо ба шахси конкрет далолат намекунанд, бинобар он аз ҷумлаи афғанд ҳам, маънии ҷумла тағйир намеёбад: — Азбаски ту бевафой, ба қавлу аҳд напой. Аз хотири дӯст ман туро медорам дӯст (*зарб.*, 24, 32). Ин як вақт пайдо мешавад ҳамон вақте ки ту бисъёр китоб мехонӣ ва аз китобҳо одамони хубро пайдо карда, ба қору рафтори онҳо ихлос мебандӣ ва пайрав шудан мехоҳӣ (*С., Актёр*, 116)... пеши назарат аз уфук то уфук — доимо кушода. Ё осмони соф, ё абрпораҳои рангини парешон. Масоҳати бекарон! Олам гӯё ҳадду ҳудуде надорад ва ту дар фазои беохир, дар оғӯши баҳри лочвардгун мурғвор парвоз мекуни ё моҳисон шино (*Ф. М., Ас.*, қ. 2, 333).

Дар баъзе чумлаҳо бо вучуди мазмунан ҷумлаи умумишахс буданашон мубтадоро соқит кардан мумкин нест, зеро мубтадоҳо бо мақсади муқоиса оварда шудаанд: — Ман аз бозор омадам, нарху навро аз занам меурсанд. Ман овезон, ӯ гузрезон. Ту дидӣ, ман надидам (*зарб.*, 116, 174).

Дар баъзе чумлаҳо исмҳои хос ҳам ҳамин гуна хусусият доранд яъне онҳо ҳам шаклан вучуд доранд. Онҳо шахси конкрет нестанд, бе душворӣ бо номи дигар иваз кардан мумкин аст. Ин чумлаҳо ҳам хусусияти умумишахсӣ доранд; — Эшмат меравду Тошмат меояд (*зарб.*, 202).

Аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки шахси дуюм ва махсусан шумораи танҳои он воситаи грамматикӣ ифодаи хабари ҷумлаи яктаркибаи умумишахс мебошад. Дар ин вазифа ба ин шахс ва инчунин шахсҳои дигар семантикаи ҷумла ва матн низ ёрӣ мерасонанд, чунки ҷумлаи яктаркибаи умумишахс воситаи ягонаи ифодаи грамматикӣ надорад.

Ҷумлаи соддаи яктаркибаи умумишахс аз чихати ифодаи мақсад гуногун шуда метавонад. Қисми асосии онҳо чумлаҳои хабарӣ мебошанд. Дар ин тип чумлаҳо дар хусуси ҳодисаву воқеаҳои ҳақиқати объективӣ хабар дода мешавад. Сараъзои ягона — хабар бо шаклҳои гуногуни феъл ва, албатта, пеш аз ҳама бо шахсу шумора ва замонҳои гуногуни сифаи хабарӣ ифода мегардад: — Аз даҳон сақичро мезанад (*К., Тадж.*, 59). Дар миёни чор даръё тахтабандам кардаӣ (*Садои шарқ*, 1985, № 10, 18). Аз худ гилае дораму аз ёр надорам. Иззатро харида намегиранд. Дар вақти гули кавар яхро шикастем бо та-

¹ Юрченко В. С. Простые предложения в современном русском языке. Саратов, 1972.

вар. Пои худаши катӣ ба саллоҳхона омадагӣ (*зарб.*, 33, 99, 71, 150). Кӯзаи нав оби хунук гуфтаанд. Ё масъалаҳои ҳифзи техникаи зироатро бигиред (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 343). Ангура хӯру боғаша напурс (*К., Тадж.*, 87).

Чумлаи саволи умумишаҳс нисбатан кам дучор мешавад. Доираи ифодаи хабари он ҳам маҳдуд аст. Хабарӣ аксари онҳо дар шахси дуҷоми танҳову ҷамъ омадааст. Бо шахсу шумораҳои дигар ифода гардидани хабар ниҳоят кам ба назар мерасад. Воситаи асосии грамматикӣ чумлаи саволи ҳиссачаҳои саволи, зарфу ҷонишинҳои саволи мебошад. Бо ёрии интонацияи саволи ифода шудани пурсиш нисбатан кам мушоҳида мешавад; — Писараки дӯструяки сияҳчашмамонро намегӯед? (*Ф. Н., Ҳар* 187). Боз ҳамон гап, ки тамошобин ҳам бояд фикр кунад, фаҳмад, хулоса барорад. То кай ба даҳони онҳо ҳоида мемонӣ? (*С., Актёр*, 115). Лекин инро ба Зулфия чӣ хел мегӯӣ? (*Ю. А., Нор.*, 196). Пас чаро ҳоло пас аз ним асри ғалабаи сохти нав ҳам ҳамон ақидаҳои кӯхнаи яктарафаро тақрор мекунем? (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 402).

Чумлаҳои амриӣ умумишаҳс нисбатан зиёд ба назар мерасад. Ин вобаста ба ифодаи хабари ин чумлаҳо мебошад. Яке аз воситаҳои ифодаи хабари чумлаи умумишаҳс сиғаи амриӣ мебошад. Албатта, ин чумлаҳо баробари амру фармон, хоҳиш, илтимос, таъкид, водоркунӣ барин маъноҳоро ифода мекунанд: — Кишт кун, фаромӯш накун. Қач шину суханро рост гӯӣ. Дастӣ худро қор фармову миннати дигарон мақаш. Бисъёр дону кам гӯӣ. Бо одами тарсонҷак ба шикор нарав (*зарб.*, 108, 107, 77, 53, 56). Атои эшон ба лиқои дарбони эшон бахшид (*ҳамон* ҷо, 38).

Чумлаи хитобии умумишаҳс боз ҳам камтар дучор мешавад. Ин чумлаҳо бештар дар эҷодиёти адибон ва нисбатан камтар дар зарбулмасалу мақолҳо дучор мекунем: — Мана, акнун раведо тамошо кунед! (*Ю. А., Нор.*, 338). — Гап зану муомила шунав! — писханд зад модар (*Р. Ҷ. Ҳик.*, 125). Хусусан ҷавонҳоро аз ин ҷо барору қандата хӯр! (*Ю. А., Нор.*, 41). Гуфтаанд некӣ куну дар об андоз (*К., Тадж.*, 372).

Ҳодисаҳои хитобан талаффуз гардидани чумлаҳои соддаи яктаркибаи умумишаҳси саволи ба назар мерасад. Дар ин гуна маврид баъди аломати савол хитоб ҳам гузошта мешавад: Ҳоло бошад, ба мадади онҳо омадааст. Пас ўро чӣ хел ҳурмат намекунӣ?! (*Ю. А., Нор.*, 115). Лекин чӣ тавр Дадоҷонро раиси суд мекунӣ?! (*Ҷ. И., Зоғ.*, 41).

Чумлаи яктаркибаи умумишаҳс дар таркиби чумлаҳои мураккаб низ зиёд дучор мешавад. Вай асосан дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ ва бештар чун чумлаи пайрав истифода мешавад. Ин ба ифодаи хабари он вобаста аст. Азбаски хабари чумлаи яктаркибаи умумишаҳс аксар бо шахси дуҷоми танҳои аорист ифода мешавад ва ин шакл маънои шарт ва хоҳишро ифода мекунад, ба вазифаи чумлаи пайрави шартӣ ома-

дани он маъмул аст. Дар як гурӯҳ чумлаҳо ҳам чумлаи пайрави шарт ва ҳам сарчумла бо аорист ифода шудаанд ва ҳарду чумлаи яктаркибаи умумишахс мебошанд. Дар ин ҳол чумлаи пайрав қариб ҳамеша пеш аз сарчумла ҷой мегирад, бинобар он воситаи алоқаи байни чумлаҳо бештар тарзи ҷой гирифтани онҳо ва инчунин мутобиқати шаклҳои феълӣ мебошад: — Ҳаққи мардум хӯрӣ, хонавайрон шавӣ. Ҳурмат кунӣ, ҳурмат мебинӣ. (*зарб.*, 221, 223). Аз кор монда шавӣ, аз мехнати ҷисмонӣ монда шавӣ, андаке истироҳат карда ва хуроки дурусте хӯрда боз ба худ меоӣ (*Сорбон Актёр*, 177). Агар ба он расӣ, рост ба дӯзах меравӣ (*Ш. А., Печ.*, 49).

Дар як гурӯҳ чумлаҳо хабари чумлаи пайрав бо аорист ифода шуда бошад, хабари сарчумла бо сифаи амрӣ ифода гардидааст. Дар ин ҷо ҳам ба вазифаи чумлаи пайрав ва ҳам сарчумла чумлаи яктаркибаи умумишахс омадаасту чумлаи пайрав пеш аз сарчумла ҷой гирифтааст: — Худро мард донӣ, дигаронро шер дон. Мард бошӣ, суханатро дар замин нагузор. Бародари ман бошӣ, баробари ман кор кун. Аз акка тарсӣ, қурут нақун. Агар тарсӣ аз хатар, нақун орзуи сафар (*зарб.*, 187, 117, 45, 23, 21). Роҳат агар ҷӯӣ, аз ранҷ матарс (*К., Тадж.*, 73). Чист охир мӯд?» Хоҳӣ нашавӣ расво, ҳамранги ҷомоат шав (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 374).

Хабари гурӯҳи сеюми чумлаҳои пайрави шартӣ бо шахси шумораҳои гуногуни аорист ифода шавад, хабари сарчумла бо сифаҳои гуногун ва ҳатто ҳиссаҳои номии нутқи ифода мешаванд. Чумлаи пайрав чумлаи яктаркибаи умумишахс аст: — Бинад, бозӣ, набинар, дуздӣ. Дареро то нақӯбӣ, даратро нақӯбанд. Ба замин занӣ, ба осмон хез мекунад (*зарб.*, 53, 72, 42). То пой ба лаби ҷарии бетаг нагузорӣ, манзараи дилнишини дараро аз боло акс кунонидан амри маҳол аст (*Ф. М., Пал.*, 37). Тарбузи лалмӣ барин дарунатро хӯрдан гири, ҷӣ хел умри дароз шуданаш мумкин? (*С., Актёр*, 319).

Дар як гурӯҳ мисолҳо чумлаи яктаркибаи умумишахс ба вазифаи чумлаи пайрави замон омадааст. Хабарӣ чумлаи пайрав бо шахси дуюми танҳо ва ё ҷамъи сифаҳои хабарӣ ва ё шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мегардад. Аксар сарчумлаи ин тип чумлаҳо ҳам чумлаи умумишахс аст: — Дар гирди осӣ, гаштӣ, гардолуд мешавӣ. Аз ҷӯӣ ки гузаштӣ, биниатро боло нақун. Аз ман ки мондӣ, қадри маро медонӣ. Ҳар вақт ки ба роҳ барой, бе ҷома набаро (*зарб.*, 71, 35, 28, 215). Афбаро ки гузаштед, он тарафаш ғелида рафтаи мегиред (*С., Санг.*, 4).

Чумлаи яктаркибаи умумишахс ба вазифаи чумлаҳои пайрави зерин омадааст:

1. *Чумлаи пайрави сабаб*: — Бисъёр талаб нақун, ба кам зор мешавӣ. Ба хонаи дӯст бисъёр марав, ки хор мешавӣ. Тарам ки, тарсам (*зарб.*, 53, 47, 168).

2. *Чумлаи пайрави хилоф*: Ҳарчанд ки доно бошӣ, аз нодон бипурс. Аз асп фарояд ҳам, аз узангу намефарояд. Аз гӯ-

шаш гирифта ба тилло рӯтонед ҳам, ба мӯяш банд намечаспад (зарб., 220, 23).

3. *Чумлаи пайрави миқдору дараҷа*; — Ҳам дӯхташ, ҳам рангаш чунон боб, ки хоҳӣ тобистон мепӯши, хоҳӣ зимистон (Ф. М., Пал., 146). Онҳо дар ҳақиқат ҳам мисли қачдум ба мӯйсафед захр зада, ўро аз по афтонданду чунон номаълум ғайб заданд, ки дигар рӯзона бо чароғ ёфта наметавонӣ (Ю. А., Нор., 269).

4. *Чумлаи пайрави макон*; — Он ҷо ки намак хӯрдӣ, намакдон машикан (К., Тадж., 124).

5. *Чумлаи пайрави мақсад*; — Бирав зи таҷрибаи рӯзгор бахра бигир, ки баҳри дафъи ҳаводис туро ба кор ояд. Бодард бош, то ба дармон бирасӣ (зарб., 154 Театр барои он лозим будааст, ки ҳар касро дар чашмаш нишон диҳӣ (Сорбон., Актёр, 52).

6. *Чумлаи пайрави муайянкунанда*; — Чизе, ки дар вайрона дидӣ, дар ободӣ мағӯ (зарб., 191). Дил чизе нест, ки канию рӯи каф дошта ба касе пешниҳод кунӣ (С., Актёр, 307).

7. *Чумлаи пайрави пуркунанда*; — Ва меҳоҳӣ, ки калон шуда дар ҳаётат фақат некӣ бикунӣ (Ҳамон ҷо, 116). Медонам, ки шердил мекунад, ба ҳама ақл мешавӣ, рост мегӯӣ, низоӣ меандозӣ (Ҳамон ҷо, 10). Модаркалонаш беҳуда намегуфт, ки «ба замин занӣ, ба осмон меҷаҳад (Р. Ҷ., Ҳик., 136).

8. *Чумлаи пайрави мубтадо*; — Ин ҷӣ хуб аст, ки рӯзи дароз қанорҳои пахтаро ба китф бардошта монда шавию шаб мисли мурда хап хоб равӣ (Ю. А., Дун., 323).

9. *Чумлаи пайрави хабар*; — Чора ҳамин, ки дандон ба дандон мемонию паҳлу ба паҳлуро рӯ ба рӯ шишта, таранг ба гап гӯш мекунӣ, вассалом (Р. Ҷ. Ҳик., 53).

Чумлаи яктаркибаи умумишахс ба вазифаи сарчумла ҳам омада метавонад, вале нисбатан кам. Як гурӯҳ чумлаҳои мураккабе дучор мешаванд, ки ҳам сарчумла ва ҳам чумлаи пайрав бо чумлаи яктаркибаи умумишахс ифода гардидаанд. Ин ҳодиса ҳангоми бо аорист, сиғаи амрӣ ва ё аористу сиғаи амрӣ ифода шудани хабари сарчумлаву чумлаи пайрав мушоҳида мешавад; — Азизам! Ба кас ошноӣ макун, агар кунӣ, бевафой макун. Бардорад, зам кун, набардорад, кам кун. Агар хоҳӣ кадри ту баланд гардад, кадри мардум шинос (зарб., 27, 45, 221).

Дар гурӯҳи дигари чумлаҳо чумлаи яктаркибаи умумишахс ҳамон вақт сарчумла шудааст, ки хабараш бо шахси дуюми замони ҳозира ояндаи сиғаи хабарӣ ифода шудааст; — Аскар барин ё донишҷӯӣ барин вақти сархорӣ надошта бошӣ, фақат дидори занро орзу мекунӣ, ё дар хобат мебинӣ (Сорбон. Актёр, 30). Ин ҷонвари паҳлавон наъракашон сини азминро чок карда мепартояд, яке мебинӣ, ки хок сурма барин нарм шудааст (Б. Н., Акс., 175). Мард бошӣ, онро сазовори номи инсон мегузаронӣ (Ф. М., Ас. ҷ. 2, 122). Шод бошед, ханда ме-

кунед, месароед, аз ҳаяҷон кафкӯбӣ мекунед, бонги шодӣ мебароред (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 382).

Дар таркиби ҷумлаи мураккаби пайваст омадани ҷумлаи яктаркибаи умумишаҳс боз ҳам камтар ба назар мерасад. Ҳамагӣ чанд ҷумла пайдо кардему халос: — Аз поён назарногиру лекин баромадан мегири, ҳеҷ не ки ин зинаи морпеч ба охир расад (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 462). Дар ҷанг мурдан душвор не, баҷем. Осони осон. Мижа назада мемури, лекин маро аҷал нарасида будааст (Сорбон., Актёр, 256). Аз ҳафт даръё гузаштагӣ, пошнааш тар нашудагӣ. Ман омадам ба дилхушӣ, аз пешам баромад ғузакашӣ. Як гапа задам ба мастӣ, маҳкам гирифтӣ, бастӣ (зарб., 35, 117, 202).

Ҳамин тариқ, аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки ҷумлаи яктаркибаи умумишаҳс дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳам дар шакли содда ва ҳам дар таркиби ҷумлаи мураккаб дучор мешавад. Азбаси ин ҷумлаҳо бештар таҷрибаву хулосаҳои одамонро ифода мекунанд, ҳодисаву воқеаҳои дар онҳо ифода мешудагӣ ба ҳамаи одамон баробар дахл дорад, онҳоро бештар дар зарбулмасалу мақолҳо асосан феълӣ, вале баъзан номӣ ҳам шуда метавонад. Хабарӣ ҷумлаҳои яктаркибаи умумишаҳс воситаи ягонаи ифода надорад, вай бо ҳамаи шахсу шумораҳои ифода шуда метавонад. Баробари ин шахсҳои дуюми сифаи амрӣ, шакли аористӣ сифаи шартӣ-хоҳишмандиро воситаи нисбатан хоси ин хабар шуморидан мумкин аст, зеро аксари хабарҳо бо ҳамин шаклҳо ифода гардидаанд. Дар хабарӣ ҷумлаи яктаркибаи умумишаҳс гардидани шахсу шумораҳои дигар семантикаи ҷумлаҳо ва матн ёрии калон мерасонанд.

Ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи умумишаҳс аз ҷиҳати таркибӣ гуногунаъзо мешаванд. Дар ташаккули онҳо хабар чун сараъзои ягона роли бағоят калон мебозад, зеро бе иштироки он ҷумлаи умумишаҳс ба амал намеояд. Аъзоҳои пайрав дар ташаккули ин навъи ҷумла як хел хизмат накардаанд. **Вобаста** ба иштироку хизматашон онҳоро ба се гурӯҳ ҷудо кардан лозим меояд. Ба гурӯҳи аввал пуркунандаи бевоситаву бавосита мебарояд. Инҳо ва махсусан пуркунандаи бевосита серистеъмолтарин аъзои пайрав ба шумор мераванд. Онҳо дар ташаккули 22 ва 15 фоиизи мисолҳо иштирок кардаанд. Ба гурӯҳи дуюм ҳолҳои тарзи амал, макон ва замон дохил мешаванд. Инҳо дар ташаккули 7, 5, 4 фоиизи мисолҳо иштирок кардаанд. Ба гурӯҳи сеюм ҳолҳои сабаб, миқдору дараҷа, мақсад ва монандӣ мебароянд. Онҳо дар таркиби ним ва камтар аз ним фоиизи ҷумлаҳои яктаркибаи умумишаҳс дучор шуданд.

Ҷумлаҳои соддаи умумишаҳси яқъзо ниҳоят кам дучор мешаванд. Ҳатто дар забоншиносӣ ақидае ҳаст, ки ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи умумишаҳси яқъзо вучуд надоранд. Ин тип ҷумлаҳоро дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ва ё дар шакли

чида дучор кардан мумкин аст¹. Ин фикр ба он сабаб пайдо шудааст, ки чумлаҳои соддаи умумишаҳси яқаззо ахён-ахён во меҳуранд. Чумлаҳои мазкур, ки танҳо аз хабар таркиб меёбанд, фикри навро ифода мекунанд ва пурра ба қисмати рема дохил мешаванд. Маъно, ки онҳо ифода мекунанд, хонанда бори аввал ба туфайли ҳамин чумла мефаҳмад: — Қаф- тари думоба нашав (*зарб.*, 107). Хубаш кори деҳқонист. Арақи чабин мерезонӣ (*С.*, *Актёр*, 32).

Дар ташаккули чумлаҳои соддаи яктаркибаи умумишаҳси дуаъзо пурқунандаҳои бевоситаву бавосита, ҳоли макон ва ниҳоят кам ҳолҳои тарзи амал, монандӣ ва сабаб иштирок намудаанд.

Аъзои асосӣ, ки ба туфайли он чумлаҳои умумишаҳс вучуд доранд хабар мебошад. Дар як қатор чумлаҳо хабар дар шакли чида омада, маънои навро ифода намудааст: — Сӯзаду созад. Тею гир. Хӯру чӯш. Кач дору марез (*зарб.*, 165, 169, 188, 107). Хабарҳои чида байни худ алоқаи пайваст дошта бошанд ҳам, ҷои онҳоро тағйир додан на ҳамеша имконпазир аст, зеро маъно тағйир меёбад.

Дар чумлаҳои умумишаҳси дуаъзо пурқунандаи бевосита аъзои маъмултарин мебошад. Вай ҳам дар шакли суратъёфта ва ҳам суратнаёфта меояд ва ҳамеша пеш аз хабар ҷой мегирад. Пурқунанда дар се шакл ба ин вазифа омада метавонад;

а) *дар шакли содда*: — Афтодаро намезананд. Гургро ҷупонӣ андохтай (*зарб.*, 39, 66).

б) *дар шакли тафсилӣ*: — Гушти уштур хӯрдааст. Гуфтаҳои бузургонро ба амал ор (*зарб.*, 68, 66). Ё масъалаҳои хифзи техникаи зироатро бигиред (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 343). — Писараки дӯструяки сияҳчашмонро намегӯед? (*Ф. Н., Ҳар.*, 187).

в) *дар шакли чумла*: — Ҷаро мумкин набудааст? «Ҷӯянда ёбанда аст» мегӯянд (*Ш. ва А., Печ.*, 26). «Дар кори хайр хочати истихора нест» гуфтаанд (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 1, 43). Ҷавони хушфаҳм. Гираму хӯрам мегӯӣ (*Р. Ҷ., Од.*, 56).

Дар чумлаҳои умумишаҳс бештар ба объекти амалу ҳолат диққат дода мешавад ва аз ин рӯ, пурқунандаҳо, аз чумла пурқунандаи бевосита ҳам, зиёдтар ба назар мерасад. Одатан ин гуна чумлаҳо бо тартиби «пур, бавосита — хабар» сохта, мешаванд ва аксар маънои навро ифода мекунанд: — Аз нодонии худ шикоят макун. Аз душман ғофил мабош. Аз сояи худ метарсад (*зарб.*, 29, 26, 31). Охир, вай маҷлисӣ комсомолиро масҳара кард-ку? Ба ин гап ҷӣ мегӯӣ? — худ аз худ мепурсид. Анвар (*Ю. А., Нор*, 75). Ба кадоми онҳо бовар мекуни? (*Сор-бон.*, *Актёр*, 384).

Азбаски чумлаҳои умумишаҳсро дар зарбулмасалу мақол-

¹ Ниг.: Юрченко В. С. Простое предложение в современном русском языке. Саратов, 1972, сах. 115—116. Рашидов Ш. Чумлаҳои соддаи яктаркиба дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Диссер. номзадӣ. Душанбе, 1969, с. 35.

хо бештар дучор мекунем ва онҳо ба замону макон ва ё ҳолатҳои дигар кам тааллуқ доранд, дар ҷумлаҳои умумишаҳси дуаъзо ҳол камтар дучор мешавад ва ҳатто як қисми онҳо (масалан, ҳоли замону мақсад) тамоман дида намешаванд. Ҳолҳо низ пеш аз хабар ҷой мегиранд: — Аз пушти хонаи наврӯзгор нагузар. Ба гирди дари носипосон магард (*зарб.*, 31, 40). Дар миёни чор дарӣё тахтабандам кардаӣ (*Садои шарқ*, 1985, № 10, 18). Қаҳ барин сабук нашав. Бе ресмон баста монд (*зарб.* 107, 52). Ё ки: — Ғам нахӯр, бачем, боз ҳавои хуб мешавад пахта нағз месабзад, нағз мепазад. — Чӣ хел ғам намехӯред? Иди май гузашту дубора пунбадона киштан лозим, амак (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 2, 315). Ба қавли актёри номдор, «монолог — ин диалогӣ дуру дароз». Охир чаро девона намешавӣ? Охир чӣ хел муросо мекунӣ? (*С., Актёр*, 25).

Ҳамин тариқ, дар ҷумлаҳои соддаи умумишаҳси дуаъзо аъзоҳои пайрав ҳамеша пеш аз хабари ҷумла ҷой мегиранд ва дар яқҷоягӣ бо он аксар маънои навро ифода мекунанд.

Маъмул ва серистеъмолатарин ҷумлаи соддаи яктаркибаи умумишаҳс ҷумлаи сеаъзо мебошад. Сеяки тамоми ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи умумишаҳсро ҳамин ҷумлаҳо ташкил медиҳанд. Дар ташаккули ин ҷумлаҳо баробари хабар пуркунандаҳои бевоситаву бавосита ва ҳоли тарзи амал, ки аъзоҳои нисбатан серистеъмоланд, ҳолҳои замону макон, сабабу мақсад ва миқдору дараҷа низ иштирок кардаанд. Ин аъзоҳои пайрав асосан пеш аз хабар ҷой гирифтаанд. Аксари онҳоро дар ду мавқеъ — дар аввали ҷумла ва ё дар ҷои дуюм мушоҳида кардан мумкин аст. Танҳо ҳолҳои сабабу мақсад ва миқдору дараҷа дар як мавқеъ ҷой гирифтаанд. Ҳолҳои сабабу мақсад дар аввали ҷумлаву ҳоли миқдору дараҷа дар ҷои дуюм омадаанд. Сабаби дар аввали ҷумла омадани ҳоли мақсад аъзои ҳампахлуи он мебошад. Вай бо пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта яқҷоя омадааст. Ин гуна пуркунандаҳо ҷои қатъӣ доранд, ки он бевосита пеш аз хабар аст: — Барои сар хоридан нохун надорад (*зарб.*, 46). Ба умеди оши ҳамсоя турб натарош (*К., Тадж.*, 116).

Дар ин мисолҳо ҷои аъзоҳои пайравро иваз кардан мумкин нест, зеро объект бо хабари ҷумла гурӯҳи ягонаи синтаксисиро ташкил медиҳанд ва аксар мафҳуми навро ифода мекунанд.

Ҳоли сабаб ҳам бо пуркунандаи бевосита яқҷоя омада дар аввали ҷумла ҷой гирифтааст. Ба чунин ҷой гирифтани аъзоҳои пайрав хабари ҷумла сабаб шудааст. Барои равшан ва пурра баён гардидани амал аъзои заруртарин объекти бевосита аст, аз ин рӯ, хабар онро ба худ наздик ҷой додааст: — Ки-на бо кайқ карда кӯрпаро сӯхтагӣ (*зарб.*, 107). Аз ноилоҷӣ бузро амак гуфтем (*К., Тадж.*, 71).

Ҷои аъзоҳои пайравро иваз намудан мумкин, аз ин сохти ҷумла вайрон намешавад, вале услубан тағйир меёбад, зеро зада ба ҳоли сабаб меафтад.

Ҳоли микдору дараҷа бо ҳоли замон ҳампахлу омадааст, баъди он ҷой гирифтааст ва ин ҷои нисбатан муқаррарии он мебошад. Ҳоли замон аъзои пайрави ягонаест, ки ҳатто дар ҳолати дар ҷумла будани мубтадо аксар дар аввали ҷумла ҷой мегирад, зеро тамоми воқеаву ҳодисаҳо дар замоне ба вуқӯ меояд. Ҳоли замон дар аввал меояд ва ба тамоми аъзоҳои ҷумлаи баъдина тааллуқ дорад: — Баъд аз ош як лаҳза мабош (*зарб.*, 49).

Аъзои пайрави дигар — пурқунандаҳои бевоситаву бавосита, ҳоли замону макон ва тарзи амал пас ва ё пеш аз ҳамдигар омадаанд. Аксар ҷои ҳамдигарро иваз карда метавонанд. Аз ин соҳти ҷумла зарар намебинанд, мазмун ҳам дигар намешавад, вале ҷумла услубан тағйир меёбад: — Гапа аз доно ёд гир. Аз тухми пуч ҳосили баланд умед нақун. Ноларо чени даҳон бигир (*зарб.* 61, 32, 134). Аз одами гапҷӯй ду пой дигар қарз карда гурез (*К., Тадж.*, 71). Як хусусияти ин ҷумлаҳо он аст, ки пурқунандаи бевоситаи сурат наёфта ҷои муқаррарии худро тағйир дода, аз хабар дур ҷой гирифта метавонад. Ин, албатта, ба зарбулмасал будани мисолҳо вобаста аст; — Дарди хеш пеши дардмандҳо бигӯ. Атои эшон ба лиқои дарбони эшон бахшед (*зарб.* 72, 38).

Сабаи дигари аз ҷои муқимии худ дур рафтани пурқунандаи бевосита ба маънои он вобаста будани маънои аъзои пайраве, ки баъди он омадааст, мебошад.

Азбаски хабарҳо чида шуда меоянд, онҳо дар аввалу мобайн ҳам ҷой мегиранд. Дар ин ҳол аъзои пайрав баъди яке аз хабарҳо ҷой мегирад, зеро вай ба хабари дуюм тааллуқ дорад. Ин ҷой барои аъзои пайрав ҷои муқаррарӣ ва ё табиӣ мебошад, чунки пеш аз тобеъқунандаи худ ҷой гирифтааст: — Неки куну дар об андоз. Аттор шав, охири бозорро пой (*зарб.*, 132, 38). Чӣ мекорӣ, марҳамат, ҳунаратро нишон деҳ (*Б. Н., Акс.*, 175). — Гап зану қандатро хӯр (*Ю., А. Нор.*, 152). Бирав, зи таҷрибаи рӯгор баҳра бигир (*С., Актёр*, 162).

Роли хабару пурқунандаи бевосита чун аъзои серистеъмолатарин дар ташаккули ин ҷумлаҳо калон аст.

Ҷумлаҳои чораъзо аз рӯи басомад дар ҷои дуюм меястанд. Дар ташаккули ин тип ҷумлаҳо хабар, пурқунандаҳои бевоситаву бавосита нисбатан зиёдтар ва ҳолҳои замону макон, тарзи амалу микдору дараҷа ва сабабу монандӣ нисбатан камтар иштирок намудаанд.

Пурқунандаҳои бевоситаву бавосита дар ҳамаи мавқеҳо ва ҳатто дар охири ҷумла ҳам омадаанд, вале асосан дар аввал ва ҷои сеюм ҷой гирифтаанд; — Хонаи дӯстон бирӯбу дари душманон макӯб (*К. Тадж.*, 313). Обро лой куну моҳиро дор. Аз одами шӯх натарсу аз одами хап битарс (*зарб.*, 138, 30). Гоҳо дар байни онҳо меҳмонони роҳгузарро дучор мекунад (*Ф. М. Ас.*, ҷ. 1, 51).

Сабаби дар аввал ва ҷои сеюм зиёдтар ҷой гирифтани ин

аъзоҳо хабар мебошад. Дар ин тип чумлаҳо хабар чида шуд
омадааст ва ҳар як хабари чида ба эзоҳи худ пурқунандаи бе
восита ва ё бавоситаро гирифтааст. Пас ҷои якум ва сеюм ба
рои ин аъзоҳо нисбатан муқаррарист, зеро бевосита пеш аз
эзоҳшавандан худ ҷой гирифтаанд: — Дӯстон, соҳибдилонро
эҳтиёт кунед, рӯҳи инсонро муқаддас доред (*Б. Н., Акс., 167*).
Пистаро шикану мағзаша бин. Ба душман хору ба номар
мӯҳтоҷ макун (*зарб., 150, 42*).

Дар ҳолати махсус таъкид намудани хабар ин аъзоҳо ҷой
худо иваз кардаанд: — Нахӯрдам ноната, набурдам ҷонат
(*зарб., 131*). Бовар накун ба дӯстат, коҳ ҷо кунад ба пӯста
(*К., Тадж., 3*).

Ҳоли замону тарзи амал дар ҷойҳои якум, дуюм ва сеюм
ҷой гирифтаанд. Ҳоли замон дар аввал зиёдтару дар охир кам
тар ҷой гирифта бошад, ҳоли тарзи амал баръакс аввал кам
тару баъд зиёдтар ба назар расид. Онҳо бо аъзоҳои гуногун
ҷумла ҳампаҳлу омадаанд: — Қач шину суханро рост гӯй. Дар
вақти гули кавар яхро шикастем бо тавар. Асло, ҷӯра, ғам на
хӯр, як коса оша кам нахӯр. Дар ҳар кор аз оғоз назар ба ан
ҷом андоз. Доништа кор кунеду андешида сухан (*зарб., 107, 71,*
37, 76, 82). Баъди ин хел дастгирӣ ва ғамхори Ҳолида Ча
лиловна, Комитети Марказии комсомол ва мӯйсафед Карпов
ҷӣ хел кор намекунӣ (*Ю. А., Нор. 95*).

Ҳолҳои макону монандӣ ва миқдору дараҷа фақат тар ду
мавқеъ аввал ва ҷои сеюм дучор шуданд. Ҳолҳои макону миқ
дору дараҷа дар ин мавқеъҳо баробар, вале ҳоли монандӣ
бештар дар ҷои сеюм омадааст: — Бачаро кор фармову аз па
саш дав. Ба пеши табиб нараву ба пеши корафтода рав (*К.,*
Тадж., 123, 110). Қаҳ барин чиза кӯҳ барин нишон медиҳад
Аз сӯҳбати ҷоҳилон бипарҳез чун ҳезуми хушк аз оташи тез
Аз дар даромад, аз дарича баромад. Сад бор шунаву як бор
гӯй (*зарб., 107, 71, 25, 159*).

Азбаски хабарҳо чида шудаанду ҳар кадоми онҳо ҳолҳои
ҷудогона қабул кардаанд, ҷои аъзоҳоро дар ин тип чумлаҳо
иваз кардан ҳама вақт муяссар намешавад. Хабар ҷуҷ аъзо
асосӣ на танҳо дар ҷойҳои дуюму чорум, балки дар аввал ва
ҷои сеюм ҳам омадааст. Пас, хабарро дар ҳамаи мавқеъҳо му
шоҳида кардан мумкин аст: — Гуфтаанд накӯн куну дар об
андоз (*К., Тадж., 372*). Даратро маҳкам куну ҳамсоятро дузд
магир. Қач шину суханро рост гӯй (*зарб., 71, 107*).

Тарзи ҷой гирифтани аъзоҳои пайрав дар чумлаҳои панҷ
шаш, ҳафт ва ҳаштаъзо ба мавқеи хабар вобаста мебошад, зеро
дар ин тип чумлаҳо мисоле пайдо кардан душвор аст, ки
хабар чида нашуда бошад. Аз ин рӯ, ҷои аъзоҳоро вобаста ба
мавқеи хабар муайян кардан лозим меояд. Дар ин тип чум
лаҳо ҳамаи аъзоҳои пайрав иштирок надоранд. Аз аъзоҳои
пайрав пурқунандаи бевоситаро ва албатта, хабарро дар ҳа
маи ин тип чумлаҳо дучор кардан мумкин аст. Пурқунандаи

бавосита дар аксари ин типҳо, вале ҳоли замону макон ва монандӣ дар баъзе аз ин типҳо иштирок доранд. Аъзоҳои пайрав дар мавқеҳои гуногун омадаанд. Хабарро ҳам дар мавқеҳои гуногун дучор мекунем. Азбаски миқдори ин тип ҷумлаҳо зиёд нест ва хабар дар мавқеҳои гуногун омадааст, ҷои аъзоҳои пайравро аниқ нишон додан имкон надорад. Холо ба овардани чанде аз он мисолҳо қонег мешавем: — Аз дастам қорама гир, аз даҳонам нонама гир. Ба даргӣ ташна бурда ташна мебиёрад. Сад сухан бишнава, бо мулоҳиза як сухан бигӯ. Қурут додаму шиновар харидам, пул додаму дарди сар харидам. Обро дида мӯза каш, ҳаворо дида ғӯза каш (зарб., 26, 41, 159, 211, 138). Аз абри сиёҳу одами лаккӣ натарс, аз абри сафеду одами хаппак битарс. Дина аз тухм баромадӣ имрӯз ба ман ёд медиҳӣ (К., Тадж. 45, 193). Пас, бо ин мӯсафеди серчоғ чанҷол карда, ба худат гапу ташвишро зиёд карда ҷӣ қор мекунӣ (Ю. А., Нор., 130).

Ҳамин тариқ, аз таҳлили мисолҳо маълум шуд, ки ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи умумишаҳс бештар дар зарбулмасалу мақолҳо ва нисбатан камтар дар эҷодиёти адибон дучор мегардад. Хабар аъзои асоситарин ва муҳимтарини ин тип ҷумлаҳо мебошад ва мавқеи аксари аъзоҳои пайрав ба ҷои он вобаста аст. Хабар дар ҷумла дар мавқеҳои гуногун ҷой гирифтааст, ки ин хусусият дар навъҳои дигари ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи мушоҳида нагардида буд. Ин ба он далолат мекунад, ки ҷумлаҳои умумишаҳс аксар фикри ҷузу тозаро ифода мекунанд, зеро одатан хабари ҷумла чунин хусусият дорад ва бештар ба қисмати рема медарояд. Ҷои аъзоҳои пайрав вобаста ба мавқеи хабар муайян карда шуд.

Маълум мешавад, ки ҷумлаҳои яктаркибаи умумишаҳс дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб ҳам фаровон истифода мешаванд. Онҳо бештар ба вазиҳои ҷумлаи пайрав омадаанд ва ин ба ифодаи хабари ҷумлаҳои умумишаҳс вобастагӣ дорад.

Ҷумлаи соддаи яктаркибаи умумишаҳс танҳо аз таркиби хабар иборат аст. Хабарии он асосан ба воситаи шаҳсҳои дуоми танҳо ва сеюми ҷамъи шаклҳои замони феъл ифода мешавад. Бо шаҳсҳои якуми танҳо, дуоми ҷамъ ва сеюми танҳои шаклҳои замони феъл ифода ёфтани онро хеле кам мебинем.

Хабари ҷумлаи умумишаҳс амали аз тарафи ҳар се шаҳс иҷрошуда, амали санҷидашудаи ба ҳама ғоидаовар, ба ҳаёти ҳама зарур ва дар зиндагии ҳар кас такроршавандаро ифода мекунад: — Барвақт қору барвақт бардор (зарбул. ва мақолҳо). Ба хонаи дӯсти худ беҳабар марав (Шарқи сурх, № 12, 1962).

Он ҳислатҳое, ки ба амалу аломати ҷумлаи умумишаҳс нисбат додем, ҳамааш дар ҳар як ҷумлаи умумишаҳс баробар вучуд дошта наметавонад. Хабарии баъзе ҷумлаҳои умумишаҳс амали аз тарафи ҳар се шаҳс иҷро кардашуда ё иҷрошавандаро фаҳмонад, хабари як қисми дигари чунин ҷумлаҳо амалу

аломати санчидашудаи ба ҳама зарур, фондабахшро ифода мекунад. Бо ин асос ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи умумишахро аз рӯи хислати амалу аломаташон ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

1. Ба гурӯҳи аввал ҷумлаҳоеро ҷудо кардем, ки амалашон дар зиндагӣ такроршаванда буда, аз тарафи ҳазорҳо одамони давраҳои гуногун ё як давра санчида шудааст; ба ҳама фондабахш ё зараровар будани онро зиндагӣ чандин бор нишон додааст, исбот кардааст. Бинобар ин амали ин гурӯҳи ҷумлаҳо ба ҳама хос мебошад: — Пур дону кам бигӯ (*Зарбул. ва мақолҳо*). Бо чашм бину бо забон гӯӣ (*Панду ҳикматҳо*). Нонро нахоида хӯр, гапро нахоида мазан (*Шарқи сурх, № 8, 1962*).

2. Ба гурӯҳи дуюм ҷумлаҳои умумишахе дохил мешаванд, ки амалашонро аз рӯи зарурияти зиндагӣ, қоидаи ҳаёт ва одоби тартиботи замон ҳамаи одамон аз ягон давраи зиндагӣ сар карда, то айни замон иҷро мекунанд: — Бадро бад гӯянд, нағзро нағз (*Шарқи сурх, № 1, 1962*). Ҷаҳадориро барои аз минбар эълон кардану одамҳоро қарсақ занондан намегиранд, барои иҷро кардан мегиранд (*Улуғзода, Навобод*). Бузро ҳам бо пой худаш меовезанд, гӯсфандро ҳам (*Зарбул. ва мақолҳо*).

3. Ба гурӯҳи сеюм ҷумлаҳои умумишахси дорои амалҳои гуногун дохил мешаванд. Онҳо нисбат ба гурӯҳҳои мазкур ҳеҷ камистеъмом мебошанд. Ба шахси конкрет муносибат надоштани амали ҷумлаҳои гурӯҳҳои якум ва дуюмро дар назари аввал ҳис кардан мумкин аст. Аммо амали ҷумлаҳои гурӯҳи сеюм ба шахси конкрет то дараҷае муносибат доштагӣ барин менамояд: — Аз лой гурихта, ба лойдон ғалтидам (*Зарбул. ва мақолҳо*). Аз болои шутур алаф медаравад (*Зарбул. ва мақолҳо*).

Барои ин гурӯҳи ҷумлаҳоро умумишахе номидан ду асос мавҷуд аст: а) амали ин гурӯҳ аз шахсҳои якуму дуюм ва сеюми конкрет дур мебошад, б) амалу аломати онҳо чун андоза, чун меъерест, ки ба воситаи он амали ҳар як шахс санчида шуда, ба он баҳо дода мешавад. Он ҳамчун меъери санчиши амали инсон дар зиндагӣ чандин бор ба қор бурда шуда, дар ин вазифа борҳо аз санчиши умум гузашта, характери умумӣ пайдо кардааст. Ин гурӯҳи ҷумлаҳо асосан чун иборати рехта ба маънои маҷозӣ истифода бурда мешаванд: — Ба ганда салом додам, чил танга товон додам (*Зарбул. ва мақолҳо*). Аз ришаш гирифта ба мӯйлабаш пайванд мекунад (*Зарбул. ва мақолҳо*).

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаҳои яктаркибаи умумишахе вучуд доранд, ки амали онҳо, пеш аз ҳама, ба ҳади шахси гӯянда тааллуқ дораду баъд аз он ба шахсҳои дуюм ва сеюм. Дар ин ҳел ҷумлаҳо гӯянда амали аз тарафи худаш иҷро гардида ё ба худаш вобастагӣ доштаре бо феъли шахси якум ифода накарда, бо феъли шахси дуюми танҳо мефаҳмонад. Бо ин рафтор амали феъл характери умумӣ пайдо меку-

над. Ин хел чумлаҳо хеле камистеъмол буда, бештар дар дохили чумлаҳои мураккаб дида мешавад. Дузд ро дузд, рост ро мегӯянд, ака-бой,— гуфт Рустам ба Содикбой (*С. Айни. Кул. ҷ. 3*). Дӯстро бо суду зиён имтиҳон кунанд (*Зарбул. ва мақолҳо*). Умрро бо қадам намешуморанд (*Шарқи сурх. № 2, 1962*).

Хабари чумлаи номуайяншахс фақат ба шахси сеюми ҷамъ, ки номбар карда намешавад, саҳт вобастагӣ дошта, амали аз тарафи ҳамон шахси номуайян иҷрошуда ва ё иҷрошавандаро мефаҳмонанд, ки дар зиндагӣ такроршаванда нест, характери умумӣ ҳам надорад; Пӯлодро мебоист ба сафи партияи большевикон қабул мекарданд (*Р. Ҷалил. Одамони ҷовид*). Дар атрофи фонтан ва ҷо-ҷо дар зери дарахтон курсиҳо гузоштаанд (*Ф. Ансорӣ. Тори илҳом*).

Баъзан хабари чумлаи умумишахс ба воситаи феъли шахси сеюми танҳо ифода меёбад: — Гоҳ ба наъл мезанад, гоҳ ба мех (*Зарбул. ва мақолҳо*). Ситеза ба кайк карда, кӯрпаро сӯхт (*Зарбул. ва мақолҳо*).

Дар ин ҳолат ҳам вай бо мустақилии худ, бо пуррагӣ ва характери умумӣ доштани маънои худ аз чумлаи соддаи дутаркибаи нопурра, ки хабараш бо феъли дорои ҳамин шахсу шумора ифода мегардаду мубтадо надорад, фарқ мекунад. Он ду чумлаи умумишахсро бо ду чумлаи нопурра, ки дар порчаҳои зерин мебинед, муқоиса кунед: — Мирзо модараш, хоҳаронаш, додаронашро ёд мекард. Боғу мевазорони Ӯротеппаро ба пеши назараш меовард (*Улуғзода. Мунтахабот. ҷ. 3, 82*). Бадриддинхӯча он рӯз баъди бо Мирзо Нусрат хайрухӯш кардан, аз таваккал дар паи ёфтани муҳлиси дигари Хайрат, писари даллоли бозори пӯст, Абдуҷалил афтод. Ӯро худи ҳамон бегоҳ аз гузари Писташиканон, аз ҳавлиаш ёфт (*Ақобиров. Дунё ба умед*). Чумлаҳои дуҷумлаи ин порчаҳо нопурраанд, мубтадо надоранд. Вале аз матн маълум аст, ки амали чумлаи нопурраи якум ба Мирзо муносибат дораду амали чумлаи дуҷумла ба Бадриддинхӯча.

ЧУМЛАИ НОМУАЙЯНШАХС

Чумлаҳои соддаи яктаркиба дар синтаксиси забони тоҷикӣ гурӯҳи алоҳидаро ташкил медиҳанд. Онҳо натавонанд аз рӯи иштироки сараъзоҳо, балки аз ҷиҳати семантикаю грамматика, тарзи ташаккул ё ки таркиби худ ва истеъмолшавиши аз чумлаҳои соддаи дутаркиба фарқ мекунанд.

Доир ба чумлаи яктаркибаи номуайяншахс то солҳои шастум дар китобҳои дарсӣ чизе гуфта намешуд. Профессор Б. Ниёзмӯхаммадов¹ дар қатори навҳои дигари чумлаҳои

¹ Ниёзмӯхаммадов Б. Чумлаҳои содда дар заб. ҳоз. тоҷик. Сталинобод, 1960 с. 98.

яктаркиба доир ба чумлаи яктаркибаи номуайяншахс чунин маълумот медиҳад: «Чумлаҳое, ки хабари он ба воситаи феълҳои шахси сеюми чамъ ифода ёфта бошад, чумлаи соддаи номуайяншахс номида мешавад. Дар ин ҳел чумла кӣ (исм ва ё чонишин) будани кунандаи кор тамоман номаълум мебошад. Масалан, Аз майдони Регистон баромада рафтанд (*Айнӣ*)».

Маълумоте, ки дар китобҳои дарсии «Забони тоҷикӣ»-и соли 1962 оварда мешавад, аз асари зикршудаи проф. Ниёзмӯхаммадов Б. кам фарқ мекунад. Масалан, дар нашри соли 1970 ҳамин китоби дарсӣ чунин гуфта шудааст: «Чумлаи бемубтадо, ки дар он иҷроқунандаи амал номуайян ифода ёфтааст, чумлаи *номуайяншахс* номида мешавад. Хабарӣ чумлаҳои номуайяншахс одатан ба воситаи феълҳои шахси сеюми чамъу танҳои сифаи хабарӣ ифода меёбад; — Дар мо аз худ калонро эҳтиром мекунам. Пеш аз таом даст мешӯянд» (сах. 75). Дар қоида бо «шахси сеюми танҳо» ифода шудани хабарӣ ин гуруҳ чумлаҳо қайд шуда бошад ҳам, мисол оварда намешавад ва мисол овардан ҳам мумкин нест, зеро хабарӣ чумлаҳои номуайяншахс бо феълҳои шахси сеюми танҳо ифода намегардад.

Дар нашри соли 1979 ҳимин китоб низ айнан ҳамин маълумот оварда мешавад, вале ба шахси сеюми танҳо ишора нашудааст.

Он маълумоте, ки дар ду нашри (1963 ва 1970) китоби дарсӣ барои мактабҳои олии доир ба чумлаи соддаи яктаркибаи номуайяншахс дода мешавад, аз маълумоти мавҷуда бо он фарқ мекунад, ки мисолҳои каме зиёдтар аст.

Нисбат ба маълумотҳои, ки дар китобҳои дарсӣ доир ба чумлаи соддаи номуайяншахс дода мешавад, материали муаллифони «Машқ» пурратар ва ҷолиби диққат мебошад. «Дар чунин чумлаҳо, гуфта мешавад дар «Машқ» — зикри амал, ҳолат ва аломат нисбат ба сабабгори он (иҷроқунандаи амал — М. Н.) муҳимтар аст, бинобар ин ба зикри мубтадо эҳтиёҷе наменонад» (сах. 31).

Аз рӯи мисолҳои овардаи ҳам китобҳои дарсӣ ҳам машқ хабарӣ чумлаҳои яктаркибаи номуайяншахс бо замони гузаштаи наздик, дур, ҳикоягӣ ва ҳозира-ояндаи сифаи хабарӣ ифода мешаваду бас.

Ҳамаи муаллифон дар фаҳмиш ва муайян намудани чумлаи соддаи номуайяншахс ҳамфикр мебошанд ва дар зерини мафҳум чумлаҳои фаҳмида мешаванд, ки хабарашон дар шахси сеюми чамъ ифода гардидааст ва аз рӯи он шахсияти иҷроқунандаи амалро аниқ муайян кардан мумкин нест. Аз ин ҷиҳат дар назари аввал ин тип чумлаҳо ба чумлаҳои соддаи бешахс наздик мешаванд, вале дар асл ба кулӣ аз онҳо фарқ мекунам. Ин чумлаҳо ба таври номаълум бошад ҳам, иҷроқунандаи амал доранд, вале вай на гуяндаву на шунавада, балки ғоиб аст. Ба ин ифодаи хабарҳои чумлаҳои номуайяншахс,

ки бо феъли шахси сеюми чамъ ифода мегардад, далел шуда метавонад.

Дар ин тип чумлаҳо шахси сеюми чамъи феъл нишонан иҷрокунандагони зиёд будани амалу ҳолат набуда, балки ифодакунандаи умумияти грамматикӣ мебошад. Зеро баъзан иҷрокунанда як нафар, вале он бо феъли шахси сеюми чамъ ифода гардидааст; Ба техникӯми педагогини занонаи шаҳри Сталинобод талаба чамъ карда гаштаанд (*Ч. И., Зоғ., 75*). Имрӯз ҳар дуяшонро ҷеғ задаанд (*Р. Ҷ., Маъ., 248*).

Хусусияти барҷастаи чумлаҳои соддаи номуайяншахс ва яке аз фарқҳои он аз чумлаҳои бешахс он аст, ки иҷрокунандаи ин гуна амалҳо танҳо шахс мебошад, предметҳои дигар субъекти дар назар доштаи ин гуна чумлаҳо шуда наметавонанд.

Чумлаҳои соддаи яктаркибаи номуайяншахс дар ифодаи фикр ноқисӣ надоранд. Ин гуна чумлаҳоро нопурра **гуфтан** ҳам мумкин нест. Дар ин тип чумлаҳо гуянда диққати асосиро ба амалу ҳолат медиҳад. Вай ба иҷрокунандаи амал — субъект эътибор намедиҳад, зеро дар кушода додани фикр иҷрокунандаи амал ҳеҷ гуна роль намебозад ва аз ин рӯ, зикри онро лозим ҳам наметавонад.

Сабабҳои номаълум будани субъект ва хатто ном нагирифтани он аз инҳо иборат аст:

1. Иҷрокунандаи амал дар ҳақиқат номаълум аст, онро гуяндаву шунаванда дарк карда наметавонанд: — Одамро «аз гул. нозук, аз санг сахттар» гуфтаанд (*Ю. А., Нор., 13*). Аллакай ҳаминро ҳам гап кардаанд (*С., Санг., 178*). Ҳамин вақт дарро кӯфтанд (*М. Х., Нанг., 231*). Лекин ҳамин хел одамро ҳам корд зада куштаанд (*Ю. А., Нор., 199*). Ба касалхонаи Сталинобод бурдаанд (*Ф. М., Ас., ч. 1, 155*). Дар ҳангоми сӯҳбати мо ба ӯ бетанаффус телефон мекарданд (*М. Н., Од., 78*).

2. Иҷрокунанда (ба ҳама маълум, бинобар ин онро ном гирифтанд) ҳолат надорад: — Мебоист шаб дар Тути буни Ҳайдар чамъ мешуданд (*С. У., Восеъ, 334*). Паси дарахтону теппаҳо афтада ба тирпарронӣ шуруъ карданд (*М. Х., Нанг 155*). Дар бораи ишқу муҳаббат дурудароз сӯҳбат мекарданд (*Ч. И., Зоғ., 77*). Сонӣ пойдани роҳи ҳокимашонро аз ҷониби Ширбадан баҳона кунанд (*С. У., Восеъ, 165*). Ва он душворихоро дар вақташ бо муваффақият ҳал карда тавонистанд (*Ю. А., Нор. 33*). Матлабро ба Рисолат — модари Зебӣ фаҳмонданд (*С. У., Восеъ, 251*).

3. Иҷрокунандаро намегуянд ва ӯ ном намебаранд, зеро аз худи шароит маълум аст: — Занҳоро ба рақс таклиф карданд (*М. Х., Нанг 212*). Бандихоро Балҷувон мебурданд (*С. У., Восеъ, 62*). Артистонро ба сахна даъват мекарданд. Ҳамроҳро дар ин асно миёнагир карданд (*Р. Ҷ. Маъ., 268, 182*). Ба апаву язани Зулфия ва падару модари Анвар мактуб менависанд (*Ю. А., Нор. 196*). Дар миёни авбошон Ғуфронро «Сиеҳ» мегуфтанд (*М. Х., Нанг, 19*).

4. Дикқатро ба амалу ҳолат медиҳанд ва ба иҷрокунанда эътибор надода, онро ба ҳисоб намегиранд ё ки аҳамият намедиҳанд: — Як бегоҳ маҷлиси партиявӣ даъват карданд (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 240). Ба Мирзо дар яке аз номерҳои хуби меҳмонхона ҷой доданд (Ю. А., Нор. 167). Ба кучо раванд, аз кӣ тақдири асиронро суроғ кунанд (Ф. Н., Ҳар, 463). Ҳамон сол бо хоҳиши худаш Нодираро ба институти хоҷагии кишлоқ гузарониданд (Ҷ. И., Зоғ., 80).

Баъзан объект маълум бошад ҳам, махсус онро ном намебаранд, рӯпӯш мекунанд ва ба ин восита дикқатро ба амалу ҳолат медиҳанд: — Имрӯз ба шаҳр мерафтаанд, маҷлис доштаанд, омада наметавонистаанд (Ҷ. И., Зоғ., 136). Дадочонро дар канори даръёи пур аз лой ва бехосият ёфтанду ба мошин бор карда рост ба ҳавлӣ оварданд (Ҷ. И., Зоғ., 136).

Хабари ҷумлаи соддаи номуайяншаҳс танҳо як навъи ифода дорад: хабар бо шумораи ҷамъ (шаҳси сеюм) ифода мешавад. Бо шаҳси сеюми ҷамъ ифода гардидани ин гуна хабарҳо бесабаб нест, зеро шаҳси сеюм, ки на шунавандаву на гӯянда буда, балки ғойб аст, ба ифодаи номуайяний бештар мувофиқ аст¹.

Дар китобҳои дарсӣ фақат бо сиғаи хабарӣ (баъзе шаклҳои замониаш) ифода гардидани сараъзои ягонаи ин тип ҷумлаҳо қайд шуда бошад, Рашидов Ш. сиғаи шартӣ-хоҳишмандиро ба он илова кардааст. Материали мо ин фикрро пурра тасдиқ мекунад ва дар баробари он бо сиғаи эҳтимоливу хабари номӣ ифода гардидани хабари ҷумлаҳои номуайяншаҳсро ошкор менамояд.

1. Бо шаклҳои гуногуни замони сиғаи хабарӣ ифода гардидани хабари ҷумлаҳои номуайяншаҳс.

Зиёда аз 95 фоизи хабарҳои ҷумлаҳои яктаркибаи номуайяншаҳс бо ҳамин сиға ифода шудаанд. Албатта, ҳамаи шаклҳои сиғаи хабарӣ ин вазифаро як хел адо намекунанд.

а). Замони гузаштаи наздик.

Ин вазифаро бештар ва зиёдтар замони гузаштаи наздик адо намудааст: — Ба маҷлиси методӣ ба марказ даъват карданд (Ҷ. И., Зоғ., 181). Бемор шуд. Ба табобатхонаи Норақ оварданд (М. Х., Нанг. 208). Баъд ба кадом як анбори захиштини зеризаминӣ чудо-чудо ба ҳабс андохтанд (Ф. Н., Ҳар., 463).

б). Замони ҳозира-оянда.

Хабари ин пит ҷумлаҳо бо замони ҳозира-ояндаи сиғаи хабарӣ ҳам зиёдтар ифода гардидааст: — Ӯро табобат меку-

¹ Ниг.: Современный русский язык. Часть 2. Синтаксис. М. 1976, с. 64.

нанд (Ю. А., Нор., 336). Боз аз гов «кам шир медиҳад» гуфта гила мекунад (Ф. М., Ас., ч. 1, 16). Ба замми ин мағзабро мехӯранд, равған гаронбаҳои истеъмолӣ ҳосил мекунад (М. Н., Од., 112).

в). *Замони гузаштаи нақлӣ.*

Шакли нақлии сиғаи хабарӣ низ ба вазифаи хабари ҷумлаҳои номуайяншаҳс зиёд қор фармуда мешавад. Ин шакл барои ифодаи номуайяни зиёдтар мувофиқ аст, зеро бо он бештар амалҳои қаддаву иштирок нақардари аз номи қасе нақл мекунад: — Гӯё ки ин шаҳро маҳз барои сайругашти ошиқон офаридаанд (Ю. А., Нор., 102). Дар муддати чандин сол дар ин ҷойҳо ягон бех ниҳоли чормағз нашинонидаанд ва дар ин бора фикр ҳам нақардаанд (М. Н., Од. 88). — Осиёи ин ҷоро вайрон қардаанд, — гуфт Саидқул (С., Санг., 252).

г). *Замони гузаштаи ҳикоягӣ.*

Бо замони гузаштаи ҳикоягии сиғаи хабарӣ ифодаи шудани хабари ҷумлаи номуайяншаҳс маъмул аст: ӯро Василий Афанасьевич меғуфтанд (*Иқромӣ. Шодӣ*, 54). Фақат саду панҷоҳ грамм нони сиёҳу ҳамин қадар нони сафед меоданд (Ф. М., Ас., ч. 1, 540).

д). *Замони гузаштаи дур.*

Ин шакли сиғаи хабарӣ низ ба вазифаи хабари ҷумлаи номуайяншаҳс меояд: — ӯро ба Душанбе, ба Қомитети Марказии қомсомолии республика даъват қарда буданд (Ю. А., Нор., 12).

2. Бо сиғаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ ифодаи шудани хабари ҷумлаи номуайяншаҳс.

Ҳабари ҷумлаи номуайяншаҳс бо шаклҳои гуногуни сиғаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ низ ифодаи мешавад.

а). *Аорист.*

Бештар шакли аорист ин вазифаро адо мекунад: Ва ҳангоми қашидани лоиҳа ҳама тақлифҳои ӯро ба назар гиранд (Ю. А., Нор., 263). Вайронқунандагони қонунро ба қазо қашанд (Ҷ. И., Зоғ., 23). Шояд ӯро ба ҚМ даъват қунанд, бо ӯ сӯҳбат гузарониданд (Ҷ. И., Зоғ., 17).

б). *Шакли замони гузашта.*

Замони гузаштаи сиғаи шартӣ-ҳоҳишмандӣ бештар дар ҷумлаҳои саволии номуайяншаҳс истифодаи шудааст: Ҷаро баҷаро ҳамроҳ қарда бошанд (М. Х., Нанг., 69). Нақод ки ӯро ба мурдаҳои оварда партофта бошанд? (Ҷ. И., Д. д. Бух., 452).

в). *Шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ.*

Чӣ хел корхоро таклиф мекарда бошад? (*Ҷ. И., Зоғ., 219*).
Оё зиндаю саломат бармегашта бошанд? (*М. Х., Нанг., 11*).

3. Бо сифаи эҳтимоли.

Бо сифаи эҳтимоли ифода шудани хабари ҷумлаи номуайяншахс ниҳоят кам дучор мешавад. Танҳо дар ду — се мисол ба ин гуна ҷумлаҳо вохӯрдему халос: — Аз ягон чиз шубҳа кардагистанд (*Ҷ. И., Зоғ., 169*). Хайр, меовардагистанд, фаро-муш накунанд шуд (*Б. Ф., Аз., 55*).

4. Бо хабарҳои номӣ.

Ба вазифаи хабари ҷумлаи номуайяншахс омадани хабарҳои номӣ низ аҳён-аҳён ба назар мерасад: — Додхоҳро фардо баъди пешин ё пасфардо саҳарӣ мунтазиранд (*С. У., Восеъ, 272*).

II. **Ҷумлаҳои номуайяншахс аз ҷиҳати ифодаи маром хабарӣ, саволи ва хитобӣ мешаванд.** Қисми асосии ин гуна ҷумлаҳо хабарӣ мешаванд: — Мактабхона карданд (*С. Санг., 100*) Ханӯз соли аввали ташкил ёфтани онҳо аз ҳар гектар нуздаҳ центнер ҳосил бардоштанд (*Р. Ҷ., Маъ., 314*). Ду-сега навкару сарбозро ҳам зада маиб кардаанд (*С. У., Восеъ, 147*).

Қисме аз ҷумлаҳои номуайяншахсро ҷумлаҳои саволи ташкил медиҳанд: — Дар Хиншон Мирзоро барои чӣ шинондаанд? Барои чӣ ба хаймаи вай рация оварда мондаанд? (*М. Н., Од. 96*). Пас, чаро ўро маҳбус кардаанд? (*Ҷ. И., Д. д. Бух., 305*). Баъд ўро пеш мекунанд? (*Ю. А., Нор., 76*).

Ҷумлаҳои номуайяншахси хитобӣ нисбатан камтар дучор мешавад: — Биёнд, марҳамат тамошо кунанд! (*Ҷ. И., Шодӣ, 222*). Отаамро ба тўхмат мекушанд! (*С. У., Восеъ, 41*). — Ба ҳар ҳол, — гуфт Зебӣ-хола, — ғоиб шудани вай бедарак нест. Қофта меёбанд! (*Ҷ. И., Шодӣ, 152*).

III. **Ҳамиро ҳам бояд қайд кард, ки ҷумлаҳои номуайяншахс ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб дучор мешаванд.** Ҷумлаҳои номуайяншахс ба таври мустакил зиёдтар дучор мешаванд: — Боре дар як кишлоки Белоруссия чанд рӯз истода монданд (*Ҷ. И., Зоғ., 68*). Чаро ин қадар ҳамроҳ рафтани моро мехоҳанд? (*М. Х., Нанг, 57*). Ғуфронро дошта ба ҳабс гирифтанд. Зинда мондагонро аз ҷоҳ мебароварданд (*М. Х., Нанг, 14, 20*). Баъдҳо Ивановаро ба обком гирифтанд. Домоду арӯсро ҳам намонда ба миёна кашиданд (*Р. Ҷ., Маъ., 59*). Барои шикасти пешини худ қасос гирифтанианд. Ана ҳамин се хонаи калону васеъро ба ман додаанд (*Ю. А., Нор., 276, 272*).

Ҷумлаҳои номуайяншахсро дар таркиби ҳам ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва ҳам тобеъ мушоҳида кардан мумкин аст. Ҷумлаҳои номуайяншахсро бештар дар таркиби ҷумлаҳои му-

раккаби тобеъ дучор мекунем. Се холати истифодаи чумлаи номуайяншахс дар таркиби чумлаи мураккаби тобеъ ба назар расид:

а). *Чун чумлаи пайрав.*

Чумлаи номуайяншахс бештар ҳамчун чумлаи пайрав намудор мегардад. Чумлаи номуайяншахс қариб ба вазифаи ҳаммаи навъҳои чумлаҳои пайрави мақсад, пурқунанда, замон, сабаб, тарзи амал, шартӣ ва хабар омадааст: — Бригадир Сафо дувоздаҳ корро омода кард, ки ҷуволҳоро бор кунанд (*С., Санг., 28*). — Модоме ки ин корро фармудаанд, дон, ки аз пасат одам мондаанд (*М. Х., Нанг, 69*). Вақти ҷавоб ҳам набуд, зеро ки акнун ўро аз паҳлуи дигар танг мекарданд. Анвар чун ҳис намулд, ки дар тахтапушти ў байни ду шонааш як пора ях гузоштаанд (*Ю. А., Нор., 136, 16*). Мудири фермаро як шаб дар ҳамин ҷой баста монанд, ҷӣ мешуда бошад? (*Ф. М., Ас., ҷ. 1, 16*). Бале, аҷобати зиндагии мулло Хокироҳ дар ҳамин буд, ки ўро дуруст намефаҳмиданд (*Ҷ. И., Зоғ., 272*).

б). *Чун сарҷумла.*

Ба вазифаи сарҷумла омадани чумлаи номуайяншахс низ зиёд дучор мешавад: — Гуфтанд, ки мо ба беадолатӣ роҳ намедиҳем (*М. Х., Нанг, 16*). Подаро ҳам бо роҳи калон мебарданд, то майсаҳои роҳро поймол накунанд (*С. Санг. 44*). Мирзо Набиевро, ки дар мобайн афтода буд, аз ҷаҳор тараф телаву нихта мекарданд (*Ю. А., Нор., 136*). Мегӯянд ки ҷои кӯҳсор санглоҳзамину камдарахт будааст (*Ҷ. И., Шодӣ, 8*).

в). *Ҳам сарҷумла ва ҳам чумлаи пайрав.*

Чумлаҳои ҳам дучор мешаванд, ки ҳам сарҷумла ва ҳам чумлаи пайрав ба воситаи чумлаи номуайяншахс ифода гардидаанд. Ин тип чумлаҳо зиёд нестанд: — Мегӯянд, ки шуморо аз Москва ҷеғ заданд (*Ҷ. И., Зоғ., 11*). Аз даврае, ки бзгаштани Ғуфронро фаҳмиданд, Муқаддасро ҳамроҳи Матин дар ҳамин таххона пинҳон карданд (*М. Х., Нанг, 2*).

Дар таркиби чумлаҳои мураккаби пайваст омадани чумлаи номуайяншахс камтар мушоҳида шуд. Бештар яке аз чумлаҳои мустақил дар шакли номуайяншахс меояд: — Дар қолхозии ба номи Киров ба кирмак барг камӣ мекунад ва аз ин ваҷҳ ба баргчинӣ хонандагони мактабро низ ҷалб мекунанд (*М. Н., Од., 244*). Мошинроҳа мешудааст, баъд ширро рост ба район бурда ба завод месупоридаанд (*С., Санг., 136*). Ба дастархон барака талабиданд ва раис бархоста даҳони ҷуволӣ алоро кушод (*С., Санг., 18*).

Аз нависандаҳо Сорбон ва Ю. Ақобиров чумлаи номуайяншахсро зиёдтар дар дохили чумлаи мураккаб истифода кардаанд.

IV. **Чумлаҳои соддаи яктаркибаи номуайяншаҳс аз ҷиҳати таркиб гуногун мешаванд.** Чумлаҳои мазкур вобаста ба талаби мароми гуфтор ва ифодаи хабари чумла аз як аъзо ва ё якчанд аъзо иборат шуда метавонанд. Чумлаҳои номуайяншаҳсро ҳам дар сухани муаллиф ва ҳам дар забони қаҳрамонӣ персонажҳо дучор кардан мумкин аст. Дар ин тип чумлаҳои аъзои доимӣ ва ҳатмӣ хабар мебошад, зеро хабар яке аз аломатҳои фарқкунандаи чумлаҳои яктаркибаи феълӣ аст.

а). *Чумлаҳои якъзо.*

Дар асарҳои бадеӣ чумлаҳои номуайяншаҳси хуллас, чумлаҳои оғозӣ, ки танҳо аз хабар иборатанд, пайдо кардан мумкин аст. Мақсад аз истифодаи ин тип чумлаҳо танҳо фаҳмидани иҷро шудан ва ё нашудани амал мебошад. Фикре, ки ин чумлаҳо ифода мекунанд, хеле мухтасар аст, вале он барои хонанда ниҳоят муҳим аст. Аз ин рӯ, чумлаҳои мазкур ифодакунандаи рема мебошанд. Микдори ин чумлаҳо зиёд нест. Ҳамагӣ 8 чумла пайдо кардем. Мана чанде аз он чумлаҳо: — Хату хабар карда истодаанд (Ҷ. И., Зоғ., 6). Давра ништастанд (С. Санг., 89). Наход ёри нарасонанд (Ф. Н., Ҳар., 61).

Аксар хабари ин тип чумлаҳо таркибӣ мешаванд. Агар ин гуна хабарҳо содда бошанд, одатан дар шакли ҷида меоянд: Нӯшиданду ҷӯшиданд. Гуфтанду суруданд (Р. Ҷ., Маъ., 59).

б). *Чумлаҳои дуъзо.*

Чумлаҳои дуъзогӣ нисбат ба якъзогӣ зиёдтар дучор шуд. Ба ин тип 73 мисол пайдо кардем, ки 15,40% мисолҳои ташкил медиҳад. Дар ин тип чумлаҳо танҳо як аъзои пайрав иштирок мекунад. Аз ин рӯ, ҷои аъзоҳои низ таъин аст. Аъзои пайрав ҳамеша пеш аз хабар ҷой мегирад, яъне дар ин чумлаҳо аъзоҳои ҷои муайян доранд.

Дӯир ба чумлаҳои дуъзо ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки онро ҳамаи нависандагон истифода бурдаанд. Ин чумлаҳои хуб зиёдтар дар «Зоғҳои бадмур» 17 мисол (23, 28%) ва «Санги сипар» 16 чумла (21,91%) мушоҳида кардем. Адибони дигар 2—4 ва ё 6—7 чумлаҳои кор фармудаанду халос. Хусусияти барҷастаи ин чумлаҳо он аст, ки хабари онҳо аксар бо феълҳои гузаранда ифода мешавад, бинобар он аъзои пайрави серистеъмоли пуркунандаи бевосита ба ҳисоб меравад, чунки хабар бе он маънои пурра надорад. Аз 73 чумла дар 42-тоаш (59, 15%) пуркунандаи бевосита иштирок кардааст: — Сохтмони Норақро манъ кардаанд (Ю., А., Нор., 50)¹. Хархоро бор бастанд (С., Санг., 181). Ангушташро буриданӣ шуданд (М. Х.,

¹ Азбаски муайянкунанда бе муайяншаванда вучуд надорад ва онро ҳамаи аъзоҳои чумла ба худ тобеъ карда метавонанд, бо эзоҳшавандаиш як аъзо шуморидем. Мавҷудияти муайянкунанда ба ҷои аъзоҳои дигар таъсир намерасонад.

Нанг., 147). Дасти ўро кушоданд (*С. У., Восеъ*, 222). Плани моро ҳам тасдиқ карданд (*Ч. И., Шодӣ*, 363).

Дар чумлаҳои дуаъзоғие, ки пурқунандаи бевосита иштирок дорад, чумла аз рӯи таҷзияи актуалӣ ба ду қисмат — **тема** ва **рема** чудо мешавад. Ба қисмати тема пурқунанда медарояд, зеро вай предмети конкрет ва маъмулро ифода мекунад. Ба мафҳуми он хонанда аз чумлаҳои пеш воқиф аст. Ба хонанда танҳо амалу ҳолат ва иҷро шудану нашудани он маълум нест, аз ин рӯ, хабар ба қисмати рема медарояд. Мисол: — Аз афти қор намехост атрофиёнаш донанд, ки бандии дастбастаи саропо шлита ва либосаш пора-пора шиноси ўст... Дасти ўро кушоданд (*С. У., Восеъ*, 218—219). Ё ки; Дар ангушти зане нигини нукратоберо дида онро гирифтани шуданд. Нигин аз ангушт намебаромад. Ангушташро буридани шуданд (*М. Х., Нанг*, 147).

Барои тасдиқи фикр ин чумлаҳоро дар матн овардем ва маълум шуд, ки мафҳуми пурқунандаи бевосита дар чумлаҳои пешомада зикр мегардидааст. Пас, он қисмати темаро ташкил дода, хабар ба қисмати рема, ба қисмате, ки барои хонанда номаълум ва бинобар он зарур, дохил мешавад.

Дуоҷини аъзои пайраве, ки дар ин тип чумлаҳо зиёдтар истифода шудааст, ҳоли макон аст. Ҳоли маконро дар 14 чумла (19, 72%) мушоҳида кардем. Хусусияти ин чумлаҳо он аст, ки аксар ҳар ду аъзо — ҳоли макону хабар мафҳуми навро ифода мекунанд ва ба қисмати рема дохил мешаванд. Барои хонанда ҳар ду аъзо ҳам муҳим ва чизи нав аст: — Ба комендатура бурданд (*М. Х., Нанг.*, 20). Ба сепаратхона даромаданд (*С., Санг.*, 127). — Дар мактаби танкистон омӯхтанд (*Ф. Н., Ҳар.*, 206). Ба райони Боғистон тавсия кардани шуданд (*Ч. И., Зоғ.*, 11).

Аъзоҳои пайрави дигар 2—3-борӣ, вале пурқунандаи бевосита 7 бор (9,86%) истифода шудааст: — Аз ҷуби дарахти мевадор буридаанд (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 1, 542). — Ба гуфти амаки Юзеф, бо яроқи ҳалокшудагон мусаллаҳ гардидаанд (*Ф. Н., Ҳар.*, 238). Рӯзи дигар ҳам набурдаанд (*С., Санг.*, 180). Ба гумонам, як-ду рӯз нигоҳ медоранд (*Ч. И., Зоғ.*, 11). — Барои чӣ кин мекунанд? (*Ч. И., Д. д. Бух.*, 249).

в). *Чумлаҳои сеаъзо.*

Чумлаҳои сеаъзогӣ серистеъмолтарин чумлаҳои номуайяншахс мебошанд. Ба ин намуд 157 чумла (33,12) пайдо кардем. Дар чумлаҳои сеаъзогии номуайяншахс ғайр аз хабар аъзоҳои пайрави пурқунандаи бевоситаю бавосита, ҳоли замону макон, тарзи амалу миқдор андоза ва дараҷа, ҳоли сабабу мақсад иштирок кардаанд.

Дар чумлаҳои номуайяншахси сеаъзогӣ ҳам объекти бевосита серистеъмолтарин аъзои пайрав аст. Дар 114 чумла 120

бор (39.60%) истифода шудааст. Дар 6 ҷумла чида шуда омадааст: — Ҳавлию ҷой ва имкониятҳои фаровон доштанд (*Ҷ. И., Зоғ., 210*).

Пуркунандаи бевосита дар ду мавқеъ — ҷои якум ва дуюм, яъне пеш аз хабар баробар ҷой гирифтааст. Мавқеи пуркунанда дар ҷумла вобаста ба аъзоҳои пайрави гуногун аст. Пуркунандаи бевосита дар паҳлӯи пуркунандаи бевосита, ҳоли замону макон, тарзи амалу микдор, андоза ва инчунин сабабу мақсад омада метавонад. Пуркунандаи бевосита бо пуркунандаи бавосита (18 мисол), ҳоли макон (21 мисол) ва тарзи амал (9 мисол) ҳампаҳлӯ ояд, аксар пеш аз ин аъзоҳои пайрав, яъне дар ҷои аввал ҷой гирифтааст. Ин аз он сабаб аст, ки пуркунанда мафҳуми конкрет ва маълумро мефаҳмонад, он аъзоҳо бошанд, дар яқоягӣ бо хабар аксар мафҳуми наврифта намуна, ба рема дохил мешаванд: — Дарвозаи навтарошидаро бо ранги кабуд ранг карда буданд (*Ҷ., Шодӣ, 222*). Уро бе ту ҳам мегӯронанд (*С. У., Восеъ, 77*). Анварро ба номзадии аъзои КПСС қабул карданд. Хонахоро бе нақшаи тасдиқшуда сохта истодаанд (*Ю. А., Нор., 176, 108*) Рустакоро аз таҳхона бароварданд (*М. Х., Нанг., 97*). Маро ба Петербург мефиристонанд (*Р. Ҷ., Маъ., 219*). Алафхоро ба сарой кашонданд. (*Сорбон., Санг., 78*). — Шуморо ба ин ҷо оварданд-мӣ? (*Ҷ. И., Д. д. Бух., 80*). Гуё колхозро покпокиза ғорат карда бошанд (*Ф. М., Ас., 8*).

Пуркунандаи бевосита баъди ҳоли макону пуркунандаи бавосита дар ҳолати бо пасоянд сурат наёфтаниш омадааст. Пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта одатан пеш аз калимаи асосӣ ҷой мегирад ва бо он хабар як гуруҳи семантикиро ташкил медиҳад. Бе ин объект мафҳуми хабар ноқис мебошад. Паҳлӯи хабар ҷои муқаррарӣ ва доимии он аст: — Дар ин бобат чораҳо андешидаанд. — Дар Норак коэффицент медиҳанд (*Ю. А., Нор., 71, 175*). Ба қадаҳҳо май рехтанд (*М. Х., Нанг., 27*). Дар пешгоҳи хайма рация гузоштаанд (*М. Н., Од. 80*).

Пуркунандаи бевоситаи суратёфта баъди объекти бавосита ояд, таъкид мегардад: — Барои шавҳар занро ба ҷавобгарӣ намекашанд (*Ҷ. И., Шодӣ, 12*).

Аксар ду ҳолат сабаб мешавад, ки пуркунандаи бевоситаи суратёфта баъди ҳоли макон ояд: якум, ҳоли макон мафҳуми маълумро ифода мекунад, ҳамчун чизи маълум дар аввал ҷой мегирад ва дуюм, худӣ объект то андозае таъкид меёбад: — Дар он маҷлис хулқи тӯро муҳокима мекунанд (*Ю. А., Нор., 74*).

Дар ин мисол ҷонишини ишоратии «он» ба маълум ва муайян будани «маҷлис» ишора карда истодааст. Тартиби нисбатан муқаррарии ин аъзоҳои пайрав ба таври зер аст: Пур. бевосита — пур. бавосита ва пур. бевосита — ҳоли макон. Тағйирӣ ҷойро **инверсияи нопурра** гуфтаи лозим меояд. Ҷумлае, ки бо тартиби «ҳоли тарзи амал — пур. бевосита» омада бошад, ду-

чор нашуд. Пас, тарзи чой гирифтани ин ду аъзон пайрав «Пуркунандаи бевосита — холи тарзи амал» будааст.

Пуркунандаи бевосита дар ҷумлаҳои сеаъзогии номуайяншахс бо ҳолҳои замону сабаб якҷоя омада бошад, аксар баъди онҳо чой гирифтааст. Холи замону пуркунандаи бевосита дар 17 ҷумла бо ҳам омадаанд, аз ин дар 15 мисол тартиби «холи замон — пур. бевосита» мушоҳида шуд: — Имрӯз ҳар дуямонро чег задаанд (*Р. Ҷ., Маъ., 248*). Баъд бародари шуморо ҳам овардаанд (*Ҷ. И., Шодӣ, 235*). Дар андак муддат шуморо мебардоранд (*Ҷ. И., Зог., 211*).

Пуркунандаи бевосита танҳо дар ду ҷумла пеш аз холи замон омадаасту бас: — Ҳар дуяшонро дар як рӯзу соат гӯр карданд (*Ҷ. И., Зог., 81*). Дар ин ҷо ҳам ҳамон қоидаи умумӣ, дар аввал омадани темаву баъд чой гирифтани рема мушоҳида карда мешавад. Хабару холи замон мафҳуми навро ифода кардаанд, бинобар он ба рема дохил мешаванд. Пас, тартиби нисбатан муқаррарии ин аъзоҳо «холи замон — пур. бев» аст,

Пуркунандаи бевосита асосан баъди холи сабаб чой гирифтааст: — Барои иҷрои хуби планҳо мукофот доданд. Чаро баҷаро ҳамроҳ карда бошанд? (*М. Х., Нанг., 236, 69*). — Хайр, барои чӣ ўро ҳабс кардаанд? (*Ҷ. И., Д. д. Бух., 252*).

Ин ҷумлаҳо бо вучуди пасоянд гирифтани дар шакли конкрет омадани пуркунандаи бевосита ба қисмати рема мебарояд, чунки замири мантиқӣ ба пуркунанда гузошта шудааст. Тартиби «холи сабаб — пур. бевосита» аксар дар ҷумлаҳои саволи мушоҳида шуд ва ин барои ин аъзоҳо тартиби нисбатан муқаррарӣ мебошад.

Пуркунандаи бевосита ву холи мақсад дар ду ҷумла якҷоя омадаанд. Дар яке пуркунанда дар ҷои аввал омада бошад, дар дуюмӣ холи мақсад дар ҷои якум чой гирифтааст: — Гӯё ин шахрро маҳз барои сайругашти ошиқон офаридаанд (*Ю. А., Нор. 102*). Барои ёрии захмдорон гурӯҳи махсус низ ҷудо кардаанд (*Ф. Н., Ҳар., 224*).

Дар мисоли аввал ҷумла мувофиқи таҷзияи актуалӣ ба ду қисмат ҷудо шудааст. Пуркунандаи бевосита ба қисмати тема дохил шудааст, ба пасоянди **-ро** ва ҷонишини ишоратии ин, ки ба муайяниву конкретӣ далелат мекунад, далел шуда метавонад. Холи мақсаду хабар қисмати ремаро ташкил додаанд. Дар ҷумлаи дуюм бошад, тамоми ҷумла ба рема дохил шудааст, барои он ки фикри навро ифода карда истодааст.

Дар ҷумлаҳои номуайяншахси сеаъзогӣ ҳам холи макон аз ҷиҳати истемол дар ҷои дуюм, баъди пуркунандаи бевосита меистад. Вай дар 60 ҷумла 62 бор (20.46%) истифода шудааст. Мавқеи онро нисбат ба пуркунандаи бевосита аз назар гузаронидем. Холо мавқеи онро вобаста ба аъзоҳои дигари ҷумла дида мебароем. Холи макон дар ин тип ҷумлаҳо бо ҳолҳои замону тарзи амал, сабабу мақсад ва пуркунандаи бевосита ҳампахлу омадааст.

Ҳоли макон бо ҳоли замон ояд, баъди он чой мегирад. Тартиби «ҳоли замон — ҳоли макон» барои ин аъзоҳо нисбатан муқаррарӣ аст: — Ин вақт дар идора чӣ кор мекунад? (Ҷ. И., Д. ҷ. Бух., 249). Ҳозир дар ин атроф нестанд? (Ҷ. И. ва Ҳ. Н., Сар., 203).

Ҳоли макон баъд ва пеш аз пуркунандаи бавосита омада аст: — Ба ман аз Сталинобод телефон карда буданд (Ҷ. И., Зоғ., 241). Дар фабрика аз ходиса огоҳ шуданд (Р. Ҷ., Маъ., 193).

Айнан ҳамин ходисаро дар байни ҳоли макону ҳоли тарзи амал ҳам мушоҳида мекунем; — Одатан, ба роҳи дур бо шиками гурусна намебароянд (Ю. А., Нор., 22). Ё ҳай карда ба майдони чанг бурданд? (Ҷ. И., Д. ҷ. Бух., 69).

Ҳампахлу омадани ҳоли макону сабабро дар 1 ҷумла мушоҳида кардем. Ҳоли макон баъди ҳоли сабаб омадааст: — Чаро ба он чо афтадаанд? (Ҷ. И., Зоғ., 350).

Ҳоли макон дар як ҷумла бо ҳоли мақсад омада, пеш аз он чой гирифтааст. Дар ин ҷумла ҳоли мақсад мафҳуми наврифта карда задаи мантиқӣ қабул кардааст ва дар якҷоягӣ бо хабар ремаро ташкил додааст. Маънии ҳоли макон маълум аст: — Аз штаб барои шинос шудан доданд (Ф. Н., Ҳар., 282).

Пуркунандаи бавосита бо ҳоли тарзону сабаб ҳампахлу ояд, аксар баъди онҳо чой гирифтааст: — Баъди ду каси дигар ба Ҳамроҳ Тоҳировна сухан доданд (Р. Ҷ., Маъ., 187). — Акнун аз талхаш ҳам чашида мебинанд?! — пурсид яке (Ҷ. И. ва Ҳ. Н., Сар., 183). Барои ҳамин аз дасти вай дод мегӯянд (Ю. А., Нор., 270).

Тартиби «ҳоли замон — пур, бавосита» ва «ҳоли сабаб — пур, бавосита» нисбатан муқаррарӣ аст.

Пуркунандаи бавосита бо ҳоли тарзи амал якҷоя бештар (3 ҷумла) пеш аз он ва камтар (1 мисол) пас аз он чой гирифтааст: — Дар бораи ишқу муҳаббат дурудароз сӯхбат мекарданд (Ҷ. И. Зоғ., 77). Хоҳарам — муаллима, ба ман ин хел нафаҳмонданд. Шартӣ ба гӯшт месупоранд (С., Санг., 22, 61).

Ҳоли замон дар 29 ҷумла (9.57%) дучор шуд. Вай натавонд дар ҳолати бо пуркунандаи бавоситаву бавосита ва ҳоли макон якҷоя омадан зиёдтар пеш аз онҳо чой гирифтааст, балки хангоми бо ҳоли тарзи амалу миқдор, андоза ва дараҷа якҷоя да бошад, дар ҳар ду ҳолат ҳам пеш аз онҳо чой гирифтааст: — онро мушоҳида мекунем. Дар ду ҷумла бо ин ҳолҳо якҷоя омада бошад, дар ҳар ду ҳолат ҳам пешаз онҳо чой гирифтааст: — Бояд ҳар сари чанд вақт ба навбат омада раванд. Рузҳо ягон соат ором нишаста наметавонианд (Ф. Н., Ҳар., 316, 189).

Аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки ҳоли замон бо кадом аъзон ҷумла якҷоя ва ҳампахлу наояд, пеш аз он чой гирифтааст. Пас аввали ҷумла чои нисбатан муқаррарии ҳоли замон ба ҳисоб меравад. Сабаби чунин чой гирифтани ҳоли замон дар чист? Ба назари мо, сабаби ин бо қонуни диалек-

тика вобаста аст. Мувофиқи ин қонун ҳамаи ҳодисаву воқеаҳо ва амалу ҳолатҳо дар замоне воқеъ мегарданд. Берун аз вақт ба вуқӯъ омадани ягон ҳодиса мумкин нест. Ҳоли замон дар аввали ҷумла омада, ба ҳамаи аъзоҳои баъди он ҷой гирифта мантиқан муносибат дорад, бо вучуди он ки вай аз ҷиҳати грамматикӣ ба хабари ҷумла вобаста аст. Албатта, муносибати он бо хабари ҷумла ба мисли муносибати байни пурқунандаву хабар зич нест. Ин гуна аъзоҳоро дар забоншиносии **детерминант** меноманд¹.

Ҳоли тарзи амал дар 24 ҷумлаи (7.92%) сеаъзогӣ иштирок кардааст. Тарзи ҷой гирифтани онро бо аъзоҳои гуногун аллақай дида баромадем. Ғайр аз ин дар ду ҷумла бо ҳоли сабабу миқдор ва андоза якҷоя омадани он мушоҳида шуд. Дар ҳар ду ҳолат ҳам пас аз онҳо ҷой гирифтааст: — Пас, чаро ба ин осонӣ ҷавоб доданд? (М. Х. Нанг 56). Як-ду ҳафта ҳамин тарз қор карданд (С. У., *Восеъ*, 25).

Ҳамин тарик, дар ҷумлаҳои номуайяншаҳси сеаъзо қариб ҳамаи аъзоҳои пайрав иштирок доранд. Пурқунандаи бевосита серистеъмолтарин аъзои пайрав аст. Ҳоли сабабу замон бо қадом аъзои пайрав якҷоя наоянд, пеш аз онҳо, яъне асосан дар аввали ҷумла ҷой гирифтаанд. Пурқунандаи бевосита дар ҷой якум ва дуюм баробар, вале аксар пеш аз ҳолҳои макону тарзи амал ва пурқунандаи бавосита ҷой гирифтааст.

г). *Ҷумлаҳои чораъзо.*

Ҷумлаҳои чораъзо низ яке аз маъмултарин ҷумлаҳои номуайяншаҳс мебошанд. Ба ин тип ҷумлаҳо 129 мисол пайдо кардем, ки 27.21% тамоми материалро ташкил медиҳанд. Ҷумлаҳои чораъзо фикрро боз ҳам пурратар ифода мекунанд. Онҳо аз ҷиҳати таркиб ба ҷумлаҳои дутаркиба наздиканд. Дар ташаққули ин ҷумлаҳо низ қариб ҳамаи аъзоҳои пайрав иштирок кардаанд, вале як хел не. Дар ин ҷо ҳам аъзои пайр ви серистеъмолтарин пурқунандаи бевосита аст. Вай дар 110 ҷумла 125 бор (35.15%) истифода шудааст. Серистеъмолии пурқунандаи бевосита аз он ҳам маълум аст, ки аз 129 ҷумлаи чораъзогӣ дар 110 (85.27%) ҷумлаи он иштирок дорад. Ин боз ба он шаҳодат медиҳад, ки бо феълҳои гузаранда ифода гардидани хабари ҷумлаҳои номуайяншаҳс як хусусияти барҷастаи ҷумлаи мазкур мебошад.

Пурқунандаи бевосита дар ҷойҳои якум (50 ҷумла), дуюм (45 ҷумла) ва сеюм (30 ҷумла) дучор шуд, вай бо аъзоҳои пайрави гуногун ҳампахлу омадааст. Пурқунандаи бевосита бо пурқунандаи бавосита ҳоли макон, тарзи амал, миқдор, андоза ва дараҷа, монандӣ ва сабаб якҷоя ояд, зиёдтар пеш аз онҳо ҷой гирифтааст. Дар паҳлуи якдигар омадани объектҳои

¹ Виноградов В. В. Грамматика русского языка. М., 1960 с. 522—523.

бевоситаву бавосита дар 18 чумла дучор шуд. Аз ин дар 11 мисол пуркунандаи бевосита пеш аз объекти бавосита ҷой гирифтааст: — Матлабро ба Рисолат — модари Зебӣ фаҳмонданд (*С. У., Восеъ*, 5). Тухмро ба ҷав омехта доданд (*С. Санг.*, 317). Моро дар катори хама бо иззату икромии том истиқбол гирифтанд (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 1, 99).

Дар 7 чумла баъди пуркунандаи бавосита ҷой гирифтани объекти бевосита мушоҳида шуд. Баъзе аз ин пуркунудаҳои бевосита суратнаёфтаанд ва ҷой муқимии онҳо бевосита пеш аз эзоҳшаванда мебошад. Аз ин рӯ, онҳо хоҳу ноҳоҳ баъди пуркунандаи бавосита ҷой гирифтаанд: — Ба зиндонии оддӣ нону об медиҳанд (*Ф. М. Ас.*, ҷ. 1, 533). Дар урфият ба гашна об доданро савоб мегӯянд (*М. Н. Од.*, 35). Бо фармони лейтенант Давлат Сафоев посбонхоро аз ҷояшон ҷеғ зада оварданд. (*Ф. Н., Ҳар.*, 226).

Пуркунандаи бевосита нисбатан зиёдтар бо ҳоли макон ҳамлаҳлу омадааст. Дар 33 чумла ин ҳодисаро мушоҳида намудем. Аз ин миқдор дар 22 чумла (66. 66%) пуркунанда пеш аз ҳол омадааст. Дар ин тип чумлаҳо ҳол дар яқҷоягӣ бо ҳабабар аксар ремаро ташкил медиҳанд, пуркунанда темаю ташкил медиҳад. Мавҷудияти пуркунандаи бевоситаи суратёфта нишонаи алоқаи зич доштани чумлаҳои мазкур бо матн, аниқтараш бо чумлаҳои пеш ифода ёфта буд. Ана ҳамин алоқаи маъноӣ ба он сабаб шудааст, ки пуркунанда зиёдтар дар ҷой аввал ояд: — Маро ба Норақ ба қор таъин карданд (*Ю. А., Нор.*, 14). Восеъро дар сахни ҳавлӣ дар наздикии боргоҳи амир нигоҳ доштанд (*С. У., Восеъ*, 355). Ё ки: — Минбаъд шуморо ба дигар мактабҳо гирифта мебаранд (*Ф. М., Ас.*, ҷ. 1, 209). Баъдҳо Ивановро ба райком гирифтанд (*Ҷ. И., Шодӣ*, 184). Рӯзи қорӯм Давлатро ба назди офицери гестапо бароварданд (*Ф. Н., Ҳар.*, 464).

Пуркунандаи бевосита бо ҳоли тарзи амал дар 23 чумлаи ҳамшафат омада, дар 18-тоаш (78. 26%) пеш аз он ҷой гирифтааст. Пас, тартиби «пур. бевосита — ҳоли тарзи амал» нисбатан муқаррарӣ ва табиӣ аст: — Рутбаи ҳарбии ўро паст карда ба батальони ҷаримаӣ фиристодани шудаанд (*Ф. Н. Ҳар.*, 444). Худамро ба зӯр ба ҳамин ҳучра паноҳ доданд (*С. У., Восеъ*, 142). Бисёрни онҳоро зӯран ба шавҳар медиҳанд (*Ҷ. И., Зоғ.*, 23).

Пуркунандаи бевосита дар 3 чумла бо ҳоли сабаб ҳамшафат омадааст ва дар ҳамааш пеш аз ҳол ҷой гирифтааст. Сабаб мафҳуми навро ифода кардани ҳоли сабаб мебошад. Одатан аъзо, ки маънии навро ифода кунад, дар охири чумла ҷой мегирад: — Ҳамроҳи «Вайдава»-ро ба сабаби вайрон шудани мотори киштии дигар ба мадад фиристодаанд (*М. Ҳ., Нанг.*, 222). Дар ин ҷо будани ақомро доништа надаромаданд (*Ҷ. И. Зоғ.*, 345).

Пуркунандаи бевосита аз ҳама зиёдтар бо ҳоли замон ҳам-

пахлу омадааст. 38 чумла дучор шуд. Аз ин дар 28 мисол (73. 68%) баъди холи замон чой гирифтааст. Холи замон ягона аъзои пайравест, ки пеш аз объекти бевосита бештар омадааст. Сабабгори ин холи замон аст. Холи замон яке аз аъзоҳои пайрави нисбатан мустакил аст, бинобар он аз эзоҳшавандаи худ дур, аксар дар аввал чой гирифта метавонад. Детерминантҳо одатан дар аввали чумла чой мегиранд. Аз ин рӯ, дар аввали чумла, пеш аз пуркунандаи бевосита омадани холи замон табиӣ ва муқаррарӣ аст: — Хайрият ки, он рӯз Зулфияро аз кӯмсомол хориҷ накарданд (Ю. А., Нор.,) Имрӯз гандуми чорифро аз бод мебароранд. (С., Санг., 20). Ду сол муқаддам маро ба аъзогии ВЛКСМ қабул карда буданд (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 515). Баъди як ҳафта давлатро ба госпитали Ленинград фиристоданд (Ф. Н. Хар., 167).

Пуркунандаи бевосита дар 10 чумла (26. 32%) пеш аз холи замон чой гирифтааст: — Дарахти тутро ҳар баҳор аз як сар қаллақ мекунанд (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 46). Большевиконро ҳамеша «хаёлпараст» гуфта таъна мекарданд (Ю. А., Нор., 19). Дар ин тип чумлаҳо нависанда диққати асосиро ба холи замон медиҳад.

Пуркунандаи бевосита бо ҳолҳои боқимонда — микдору дараҷа, монандӣ, мақсад, ҳилоф якҷоя ояд, пеш ё баъди онҳо чой гирифтааст: — Исо-хочаро чун дузд, чун гонаткунанда баъзе ашъҳои қиматбаҳои музей ба даст афтонданд. Боре маро барои тафтиши як ошхонаи ҷамъиятии матлубот фиристоданд. (Ҷ. И., Зоғ., 31, 89). Бо вучуди бебарории рейс ўро аз президиум чой дода буданд (М. Х., Нанг., 228). Боре бо ҳамин мақсад имтиҳони мударрисҳои Хучандро гузарониданд (Р. Ҷ., Маъ., 206).

Холи макон дар чумлаҳои чораъзогӣ аз рӯи истеъмоли дар ҷои дуом меистад. Вай дар ин тип чумлаҳо 63 бор (17. 82%) дучор шуд. Дар ҷои якум (15 бор), дуом (17) ва сеюм (36) бор омадааст.

Холи макон дар 37 чумла (ба истиснои пуркунандаи бевосита, ки дар фасли гузашта аз назар гузаронидем) бо пуркунандаи бавосита, ҳолҳои замон, тарзи амал, сабаб, монандӣ ва микдору дараҷа ҳампахлу омадааст. Микдори мисолҳои, ки холи макон бо пуркунандаи бавосита (11 чумла), холи замон (10 чумла) ва холи тарзи амал (12) ҳамшафат омадааст, қариб баробар аст.

Холи макон бо пуркунандаи бавосита ҳампахлу омада бошад, бештар (7 чумла) пеш аз он чой гирифтааст: — Масъаларо дар маҷлиси махсус ба муҳокима гузоштанд (Ю. А., Нор., 193). Ҷасади ўро дар қабристони деҳа ба хок супурданд (С. У., Восеъ, 322). Дар паҳлу бар гاردани ҳафт ҷуфт барзагов юг гузошта буданд (С., Санг., 18).

Дар ҳолати бо тартиби «пур. бавосита-ҳоли макон» чой гирифтани ин аъзоҳо холи макон таъкиди мегардад: — Ниҳоят уро

бо самолёти махсус ба Москва фиристоданд (Ю. А., Нор., 133). Уро барои коре ба Сталинобод ҷеғ зада бурданд (Ч. И., Шодӣ, 414).

Ҳоли макон бо ҳолҳои замону (8 мисол) тарзи амал (8) ояд, аксар пас аз онҳо ҷой гирифтааст: — Дар ҳамин қиёматқоим дар Душанбе хонаи бачаҳо кушодаанд (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 489). Ҳоло дар Норақ ҳам чунин офтобе бавучуд меораид! (Ю. А. Нор., 13). Навбати худро аз даст надода ба комендантхона рафтанд (Ч. И., Зоғ., 47). Тоқии нимдошташро чорқат карда ба даҳонаш хаста буданд.

Баъзан ҳоли макон ба хабар не, балки бар эзоҳи ҳоли тарзи амал, ки бо сифати феълӣ ифода шудааст, меояд Дар ин ҳол тартиби муқаррарӣ «ҳоли макон-ҳоли тарзи амал» мешавад: — Ва он шашликро дар катҳои зерин чинорҳои баланд нишаста меҳуранд (Ю. А., Нор., 23).

Дар ҳолати мафҳуми маълумро ифода намуда, ба қисмати тема дохил шудани ҳоли макон ва таъкид гардидани ҳоли замон пеш аз ҳоли замон ҷой гирифтани он мушоҳида мешавад: — Ба Самарқанд рӯзи саввум, вақти пешин расиданд (С. У., Восеъ, 133).

Бо ҳолҳои дигар ҳампахлу омадани ҳоли макон низ дучор шуд. Дар баъзе ҷумлаҳо пеш, вале дар баъзе дигарашон баъд ҷой гирифтани ҳоли маконро мушоҳида кардан мумкин аст: — Боре дар як қишлоқи Белоруссия чанд рӯз истода монданд (Ч. И., Зоғ., 68). Барон ҷӣ ба хайман вай рация оварда мондаанд? (М. Н., Од., 96).

Ҳоли замон дар ҷумлаҳои чораъзоғӣ аз ҷиҳати серистеъмоли дар ҷои сеюм меистад. Вай дар ташаққули 53 ҷумла иштирок кардааст. Ҳоли замон дар мавқеъҳои гуногун омада бошад ҳам, ҷои нисбатан хос дорад. Инро аз рӯи басомадаш дар ҷойҳои гуногун муайян кардан мумкин аст. Дар 53 ҷумла 55 бор истифода шуда бошад, 36 (65. 46%) бораҳо ба аввал, 16 (29. 09%) бораҳо ба ҷои дуюм ва 3 (5. 45%) бораҳо ба ҷои сеюм рост меояд. Аз ин маълум мешавад, ки ҷои нисбатан муқаррарии он аввали ҷумла аст. Вай бо кадом аъзои ҷумла якҷоя наояд, аксар пеш аз он ҷой мегирад. Ҳоли замон бо ҳамаи аъзоҳои пайрав як хел истифода нашудааст. Вай бештар бо пурқунандаи бевосита (50%), ҳоли макон (13%) ва пурқунандаи бавосита (12%) ҳампахлу омадааст.

Ҳоли замон дар 37 ҷумла бо пурқунандаи бевосита ҳампахлу омада бошад, дар 27 ҳолат пеш аз он ва дар 11 ҳолат баъди он ҷой гирифтааст: — Акнун ману шуморо гирифта гурезанд! (Ч. И., Зоғ., 16) — Баъд худатро аз кучот пӯст мекананд (С., Санг., 45). Бегоҳӣ боз уро ба назди майор оварданд (Ф. Н., Ҳар., 469). Марҳамат, охир ба Раҳматов ҳар рӯз номи каҳрамонӣ намениҳанд (Р. Ҷ., Маъ., 337).

Мисолҳо ва таҳлили онҳо ба он шаҳодат медиҳанд, ки тартиби «ҳоли замон-пурқунандаи бевосита» табиӣ мебошад, чун-

ки холи замон мантиқан ба объекти бевосита низ дахл дорад. Холи замон баъди пуркунанда чой гирад, то андозае таъкид меёбад: — Ин заминро аз қадим бечо «модар» нагуфтаанд (*М. Н., Од., 126*). Дарахти тутро хар бахор аз як сар калак меку- нанд (*Ф. М., Ас., ч. 1, 46*). Ғайр аз ин тартиби «пур, бевосита- холи замон»-ро нависандагон ҳамон вақт истифода мебаранд, ки чумлаи мазкур бо чумлаҳои пешомада алоқан хеле зичи маъноӣ дошта бошад. Аксар мафҳуми пур. бевосита дар чум- лаи пеш зикр мегардад: — Рачаб-додхоҳ як даста сарбоз раво- на кардааст. Додхоҳро фардо баъди пешин ё пасфардо сахарӣ мунтазиранд (*С., У., Восеъ., 272*).

Холи замон бо холи макон дар 10 чумла ҳампахлу омада бошад, дар 8 ҳолат пеш аз он чой гирифтааст, бинобар ин тар- тиби мазкур барои ин аъзоҳои чумла муқаррарӣ ба ҳисоб ме- равад: Холо дар Норақ ҳам чунин офтобе ба вучуд меоранд (*Ю. А., Нор., 13*). Дар ҳамин қиёмат-қоим ҳам дар Душанбе хонаи бачаҳо кушодаанд (*Ф. М., Ас., ч. 1, 489*).

Дар ҳолати бо тартиби «холи макон-холи замон» чой ги- рифтани ин аъзоҳо холи замон то андозае таъкид мегардад: Ба Самарқанд рӯзи саввум, вақти пешин расиданд, (*С. У. Во- сеъ., 133*).

Ҳоли замон бо пур. бавосита ҳампахлу ояд, аксар пеш аз он чой мегирад. Аз нӯҳ чумла дар шаштоаш ин тартибро му- шоҳида кардем: Имрӯз ба нозуктарин ва ҳассостарин тори қал- би ӯ нохун заданд (*Иқромӣ., Шодӣ., 296*). Аз замони қадим ҳангоми супурдани шогирд ба дасти устод ҳамин тавр меғуф- танд (*Ф. М., Ас., ч. 1, 515*).

Дар мисоли зер пур. бавосита пеш аз холи замон чой ги- рифта бошад ҳам, барои он чои муқаррарӣ шуморида меша- вад, зеро дар эзоҳи ҳуди холи замон омадааст. Аз рӯи нор- маи забони тоҷикӣ ҳол ва пуркунандаҳо одатан пеш аз эзоҳ- шавандаи худ чой мегиранд: Балки аз ту пештар ба фронт ро- ҳӣ мекунанд (*Ч. И., Зоғ., 61*).

Холи замон дар 7 чумла бо холи тарзи амал, сабаб, мақсад ва монандӣ ҳампахлу омада, дар 6-тоаш пеш аз онҳо чой ги- рифтааст. Пас, чои нисбатан муқаррарии холи замон дар вақ- ти бо ҳолҳои номбурда ҳампахлу омадан пеш аз онҳо мебо- шад. Мисол: — Ва он душворихоро дар вақташ бо муваффа- қият ҳал карда тавонистанд (*Ю. А., Нор., 33*). Боре ба ҳамин мақсад имтиҳони мударрисҳои Хучандро гузарониданд (*Р. Ч., Маъ., 206*).

Аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки холи замон дар чумлаҳои яктаркибаи номуайяншаҳс бо калом аъзои пайрав якҷоя наояд, аксар пеш аз он чой мегирифтааст ва ин мавқеъ барои вай нисбатан муқаррарӣ будааст.

Пуркунандаи бавосита низ яке аз аъзоҳои пайрави серис- теъмоли забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Вай танҳо бо як

намуди алоқа — вобастагӣ, ба эзоҳшавандаи худ тобеъ гардида, одатан пеш аз он ҷой мегирад.

Дар ҷумлаҳои ҷораъзогии номуайяншаҳс 48 бор истифода шудани он ба назар расид. Аз ин дар 16 ҷумла дар аввал, дар 14 ҷумла дар ҷои дуҷум ва дар 18 мисол дар ҷои сеҷум семадаст. Аз ин маълум мешавад, ки пурқунандаи бавосита бештар дар ҷои сеҷум, бевосита пеш аз хабар ҷой мегирад. Пурқунандаи бевосита дар ҷумла бо аъзоҳои гуногун ҳампахлу омада метавонад. Тарзи ҷой гирифтани он дар ҳолати бо пурқунандаи бевосита ва ҳоли замону макон ҳампахлу омаданаҳ дар фаслҳои он аъзоҳои пайрав баён гардид, бинобар он ҳоло бо дигар аъзоҳо ҳамшафат омадани онро аз назар мегузаронем.

Пур. бавосита бо ҳоли тарзи амал низ ҳампахлу омадааст. Дар 11 ҷумла якҷоя омадани онҳо мушоҳида шуд, ки аз ин дар 7 мисол пеш аз ҳоли тарзи амал ва дар 4 ҳолат баъди он ҷой гирифтааст: — Моро дар қатори хама бо иззату икромии том истикбол гирифтанд. (Ф. М. Ас., ҷ. 1, 99). Дар аснои сӯхбати мо ба ӯ бетанаффус телефон мекарданд (М. Н., Од., 79).

Тартиби «пур. бавосита-ҳоли тарзи амал» то андозае муқаррарӣ мебошад, зеро объект мафҳуми маълум ва ҳол мафҳуми навро ифода намудааст. Баъзан пур. бавосита баъди ҳоли тарзи амал ҷой мегирад: — Мардакро зада-зада ба дарахт баста монданд (С. У., Восеъ, 28).

Сабаби баъди ҳоли тарзи амал омадани пур, бавосита он аст, ки ҳоли тарзи амал мантиқан ба объект ҳам дахл дорад. Агар ҷои онҳоро иваз кунем, маъно то андозае «зарар» мебинанд. Масалан, дар мисоли яқум объектро пеш аз ҳол гузорем (мардакро ба дарахт зада-зада...), маъноии тамоман нав ба амал меояд, яъне гӯё мардакро ба дарахт зада, баъд баста бошанд.

Бо дигар аъзоҳои пайрав ҳампахлу омадани пур. бавосита мушоҳида нашуд.

Ҳоли тарзи амал низ ба қатори аъзоҳои пайрави серистеъ-мол мебарояд. Дар 42 ҷумла истифода шуда, 6 бор дар аввал 15 бор дар ҷои дуҷум ва 21 бор дар ҷои сеҷум, бевосита пеш аз хабар ҷой гирифтани он ба назар расид. Пас, маълум мешавад, ки ҷои нисбатан муқаррарии он бевосита пеш аз хабар, яъне ҷои сеҷум аст. Вай бо пур. бевоситаву бавосита, ҳолҳои замону макон ва монандиву миқдору дараҷа ҳампахлу омадааст. Тарзи ҷой гирифтани онро бо пурқунандаҳо, ҳоли замону макон дар фаслҳои гузашта аз назар гузаронидем, бинобар он ҳоло бо ҳоли монандиву миқдору дараҷа якҷоя ояд, ҷи гуна ҷой гирифтани онро аз назар мегузаронем.

Ҳоли тарзи амал дар як ҷумла бо ҳоли монандӣ ва дар як ҷумла бо ҳоли миқдору дараҷа ҳампахлу омадааст ва аз рӯи як ва ё ду мисол муайян кардани мавқеи ин ё он аъзо аз имкон берун аст, бинобар ин бовардани он мисолҳо қаноат меку-нем: — Се моҳ роҳ гашта ба он ҷо мерасанд (Р. Ҷ., Маъ., 223).

Дам ба дам моку барин дар байни штаби дивизияю полк равуо доштанд (*Ф. Н., Хар., 189*). Дар мисоли якум холи микдору дараҷа дар таркиби холи тарзи амал омада, ба он тобеъ шудааст, бинобар он пеш аз холи тарзи амал омадани он табиӣ мебошад.

Холҳои сабабу мақсад, микдору дараҷа, монандӣ ва хилофӣ дар ҷумлаҳои чораъзоғӣ хеле кам истифода шудаанд вч тарзи ҷой гирифтани онҳоро бо аъзоҳои пайрави гуногун дар фаслҳои он аъзоҳои пайрав аз назар гузаронидем. Худи ҳамин аъзоҳои пайрав дар шафати ҳамдигар қариб наомадаанд. Танҳо дар як ҷумла холи сабабу мақсад ҳампаҳлу омада холи сабаб пеш аз холи мақсад ҷой гирифтааст: — Ҳамроҳи «Вайдава»-ро ба сабаби вайрон шудани мотори киштии дигар ба мадад фиристодаанд (*М. Х., Нанг., 222*).

Холи хилоф бошад, танҳо дар як ҷумла истифода шуда, дар аввали ҷумла, пеш аз пур. бевосита ҷой гирифтааст: — Бо вучуди бебарории рейс ӯро аз президиум ҷой дода буданд (*М. Х. Нанг., 228*). Дар ин мисол холи хилоф мантиқан бар эзоҳи тамоми ҷумла омадааст ва аввали ҷумла барои он ҷои табиӣ мебошад.

Умуман, дар ҷумлаҳои яктаркибаи чораъзоғӣ холи замону пуркунандаи бевосита бештар дар аввали ҷумла, холи макону тарзи амал, холи монандиву сабаб ва пур бавосита аксар дар ҷойҳои дуҷум сеюм ҷой гирифтаанд.

д) Ҷумлаҳои панчаъзоғӣ.

Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи панчаъзоғӣ ба мисли ҷумлаҳои сеаъзоғӣ, чораъзоғӣ ва дуаъзоғӣ серистеъмол нест. Доир ба ҷумлаҳои панчаъзоғӣ 55 ҷумла (11. 60%) пайдо кардем.

Дар ҷумлаҳои панчаъзоғӣ низ пуркунандаи бевосита аъзои серистеъмолтарин ба шумор меравад. Вай 62 бор (31. 47%) истифода шудааст. Аз ин 16 бор (25. 81%) дар ҷои аввал, 18 бор (29.03%) дар ҷои дуҷум, 15 бор (24. 19%) дар ҷои сеюм ва 13 бор (20. 97%) дар ҷои чорум ҷой гирифтааст. Сабаби қариб як хел ҷой гирифтани он дар мавқеҳои гуногун нисбатан мураккаб будани таркиби ҷумла ва зиёд будани ҷумлаҳои хабарашон чида мебошад. Масалан, дар мисоли зер, ки хабархояш чида шуда омадааст, пуркунандаро яке аз хабарҳо ба худ тобеъ намудааст ва аз ин рӯ, ҷои онро тағйир додан мумкин нест ва ин ҷой барои вай муқаррарӣ мебошад; — Нӯшиданд, хӯрданд, ашӯлаҳо хонданд, ҳатто раксиданд (*Ҷ. И., Зоғ.,*)

Пур. бевосита дар ин тип ҷумлаҳо бо холи макон, тарзи амал, пур. бавосита ва холи замон зиёдтар ҳампаҳлу омадааст. Дар вақти бо холи тарзи амал, макон, пур. бавосита ва холи микдору дараҷа омадан аксар пеш аз онҳо, вале бо холи замону сабаб омада бошад, баъди онҳо ҷой гирифтааст.

Вай дар 19 ҷумла бо холи макон ҳамшафат омада, дар 10 ҳолат пеш ва дар 9 ҳолат баъди он ҷой гирифтааст. Одатан пур. бевоситан суратъефта пеш аз холи макон ҷой мегирад ва

ба объекти конкрет далолат мекунад: — Говро ба лаби канал афтонда, пойҳояшро бастанд (*М. Н., Од., 102*). Уро аз ҷо бархоста ба сари дастурхон таклиф карданд (*Ф. М., Ас., ҷ. 1, 470*). Ҷои ин аъзохоро иваз кунем, пуркунанда таъкид меёбад. Бештар пур. бевоситаи суратнаёфта баъди ҳоли макон ҷой мегирад: — Уро ҳамагӣ ду моҳ пеш аз ин дар пленуми охирин котиб интиҳоб карданд (*Ю. А., Нор., 230*). Агар объекти бевосита вобаста ба макон ифода гардад, он гоҳ низ баъди ҳол ҷой мегирад: — Аз зонуи чап собунаки реза-резашуда ва чанд устухонаки дигари осебдидаро бароварда партофта, муолиҷа мекунанд (*Ф. М. Ас., ҷ. 1, 519*).

Пур. бевосита дар 15 ҷумла бо ҳоли тарзи амал ҳампахлу омада, дар 9-тоаш пеш ва дар 6-тоаш баъди он ҷой гирифтааст: — Зулфияро дарҳол ба мошин хобонида, ба касалхона бурданд (*Ю. А., Нор., 336*). Рашидовро бо маслиҳат аввал ба хонаи акаи Истад гирифта бурданд (*Иқромӣ. Шодӣ, 239*). Ва дар он солҳо таваллуди одами навро беҳуда ва ҳатто бори гарон медонистанд (*С., Санг., 38*).

Агар ҳоли тарзи амал мафҳуми умумиро ифода кунад, бештар дар аввали ҷумла ҷой мегирад ва пур. бевосита пас аз он меояд: — Баръакс, одатан хуширо ба хабар додан ҷандон саросема намешаванд. (*Ю. А. Нор., 28*). Дигар худро аз қайду шартҳо озод ҳис мекунанд (*С. У., Восеъ, 281*).

Пуркунандаҳои бевоситаю бавосита низ дар ҳамсоягии якдигар зиёдтар меоянд. Ин ҳолро дар 15 ҷумла мушоҳида намудем. Аз ин дар 10 ҳолат объекти бевосита дар ҷои аввал ва дар 5 мисол баъди пур. бавосита омадааст: — Журналистонро бо шаҳодатномаи шахсӣ на фақат ба минтақаи назди сарҳад, балки то ба назди сарҳад роҳ медиханд (*Ф. М. Ас., ҷ., 1544*). Дигар худро аз қайду шартҳо озод ҳис мекунанд (*С. У., Восеъ, 281*).

Аз рақамҳо маълум мешавад, ки тартиби «пуркунандаи бевосита пуркунандаи бавосита» нисбатан муқаррарӣ аст. Аксар дар ду ҳолат ин тартиб вайрон карда мешавад, яъне пуркунандаҳо ҷои ҳамдигарро иваз мекунанд: якум, дар ҳолати мафҳуми маълумро ифода намудани пур. бавосита. Дар ҳолати дуум мафҳуми пур. бавосита дар ҷумлаҳои аз он пеш ҷойгирифта ифода мегардад: — Аз қамиш чайлаҳо сохта, дар чайлаҳо зиндагӣ мекунанд (*М. Н., Од., 132*). Бо талаби бухгалтерони колхоз маро ба ин ҷо барои ёрмандӣ фиристоданд (*Ф. М., Ас., ҷ. 1, 244*).

Пуркунандаи бевосита бо ҳоли замон якҷоя ояд, аксар баъди он ҷой мегирад. Дар 11 ҷумла ҳампахлу омадани онҳо ба назар расид. Аз ин дар 7 мисол баъди ҳоли замон ҷой гирифтани он мушоҳида шуд: — Ана, дар ҳамон соатҳо командири полк Хохлов ва комбат Сухаревро ба штаби дивизия ҷеғ зада буданд. (*Ф. Н., Хар., 168*). Як беғоҳӣ онҳоро бароварда ба вагонҳои боркаш савор карданд. (*Ф. М., Ас., ҷ. 1, 211*).

Дар ҳолати таъкид гардидан ва ё мафҳуми навро ифода намудани ҳоли замон пур. бевосита пеш аз он ҷой мегирад:— Ба фикри ман, дар Комитети Марказии Партия ин ҷихати масъаларо холо хуб медонанд! (Ю. А., Нор., 106). Додхоҳро фардо баъди пешин ё пасфардо сахарӣ мунтазиранд (С. У., Восеъ, 276).

Пурқунандаи бевосита дар ду ҷумла бо ҳоли сабаб якҷоя омада, баъди он ва дар як ҷумла пеш аз ҳоли миқдору дараҷа ҷой гирифтааст:— Ҳамон сол бо хохиши худаш Нодираро ба институти хоҷагии кишлоқ гузарониданд (Ҷ. И., Зоғ., 80). Давлатро се-чор кадам дуртар аз дор нигоҳ доштанд (Ф. Н., Ҳар., 471).

Дар ҷумлаҳои панҷаъзогии номуайяншаҳс ҳоли макон дуо-мин аъзои пайрави серистеъмол мебошад. Вай 47 маротиба дучор шуд. Аз ин 11 бор (23, 4%) дар ҷои яқум, 11 бор (23, 4% дар ҷои дуоим 3 бор, (17. 039) дар ҷои сеюм ва 17 бор (36. 17%) дар ҷои чорум омадани он ба назар расид. Пас, маълум мешавад, ки ҷои нисбатан муқаррарии ҳоли макон ҷои чорум ва ё бевосита пеш аз хабар будааст.

Ҳоли макон бо пур. бевосита, ҳоли тарзи амал ва ҳоли замон бештар дар ҳамсоиягӣ омадааст. Тарзи ҷой гирифтани онро бо пур. бевосита дар фасли гузашта аз назар гузаронидем.

Дар ин тип ҷумлаҳо ҳоли макону тарзи амал қариб баробар пасу пеш омадаанд. Аз 13 ҷумла дар 6-тоаш ҳоли макон ва дар 7-тоаш ҳоли тарзи амал пештар ҷой гирифтааст. Баъзе аз ҳолҳои маконе, ки бевосита пеш аз ҳоли тарзи амал ҷой гирифтаанд, ба хабари ҷумла не, балки ба худӣ ҳоли тарзи амал тобеъ шудаанд. Дар ин ҳолат тартиби «ҳоли макон-ҳоли тарзи амал» муқаррарӣ шуморида мешавад:— Ба ғаллазорони Кӯҳи Морон низ обро аз маркази район кашонда меоварданд (Н. М., Од., 64). Вақтҳои бекорӣ дар клуб ҷамъ шуда ашулаҳои, рақсу бозӣ мекарданд (Ҷ. И., Зоғ., 76). Дар ҷумлаҳои боло ҳолҳои макон— аз маркази район ва дар клуб, ба ҳоли тарзи амал «кашонда» ва ҷамъ шуда» тобеъ шуда, бевосита пеш аз он ҷой гирифтаанд ва як гуруҳи семантикиро ташкил медиҳанд.

Дар мисолҳои зер бошад, ҳоли тарзи амал пеш аз ҳоли макон омадааст:— Пеш-пеш аз дарвозаи комендатура бароварда, ба тарафи дор бурданд. (М. Х., Нанг., 97).

Ҳоли макон бо ҳоли замон ҳампахлу ояд, қариб ҳамеша баъди он ҷой мегирад. Аз 8 мисол дар 7-тоаш ин ҳолро мушоҳида кардем:— Холо дар кӯча Аминҷонро дуруст намешинсанд (Ҷ. И., Зоғ., 19).

Аз ин маълум мешавад, ки тартиби «ҳоли замон-ҳоли макон» табиӣ аст. Тартиби «ҳоли макон-ҳоли замон» инверсия шуморида мешавад:— Аз радио ҳар рӯз суруди Раҷ Қапу: «Барфи рус»-ро мешунавонанд (Ю. А., Нор., 31).

Ҳоли макон бо пур. бевосита, ҳоли миқдору дараҷа, сабаб,

монандӣ ва мақсад танҳо якмаротибагӣ дар ҳамсоягӣ омада, баъди онҳо ҷой гирифтааст: — Боре мисли ҳаминроӯза аз кораш даъват карда оварониданд (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 303). Шояд барои ҳамин ҳам дар ин ҷо ӯро ба кори маъмул намонданд? (Ҷ. И., Зог., 67). Журналистонро бо шаходатномаи шахси на фақат дар минтақаҳои назди сарҳад, балки то ба худӣ сарҳад роҳ медиҳанд (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 544).

Дар як мисол пеш аз ҳоли мақсад ҷой гирифтани ҳоли макон мушоҳида шуд: — Бо талаби бухгалтерони колхоз маро ба ин ҷо барои ёрмандӣ фиристоданд. (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 244).

Аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки ҳоли макон аксар ба хабар наздик ҷой мегирифтааст. Вай бо кадом аъзои пайрав якҷоя наояд, аксар баъди он ҷой мегирифтааст.

Ҳоли тарзи амал низ аз аъзоҳои пайрави нисбатан серистеъмоли ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи панҷаъзогӣ ба шумор меравад. Дар ташаккули 29 ҷумлаи соддаи панҷаъзо иштирок намудааст. Дар аввали ҷумла 4 бор (13. 79), дар ҷои дуюм 4 бор (13. 79), дар ҷои сеюм 11 бор (37, 94) ва дар ҷои чорум 10 бор (34. 48%) истифода шудааст. Аз ин маълум мешавад, ки ҷои нисбатан муқаррарии он ҷои сеюм ва чорум, яъне ба хабар наздик аст.

Ҳоли тарзи амал бо пурқунандаи бевосита ва ҳоли макон нисбатан зиёдтар якҷоя омадааст, ки онро дар фаслҳои он аъзоҳои пайрав аз назар гузаронидем.

Ҳоли тарзи амал бо ҳоли замон дар 5 ҷумла ва пур. бавосита дар 4 ҷумла ҳампахлу омадааст. Дар як ҷумла бо ҳоли микдору дараҷаи якҷоя омаданаҳ мушоҳида шуд. Маълум мешавад, ки дар ҳолати бо ин аъзоҳо якҷоя омадан ҳоли тарзи амал асосан баъди онҳо ҷой мегирад, ин ҷои табиӣ он мебошад: — Бо фикри ман, дар Комитети Марказии Партия ин чихати масъаларо ҳоло хуб медонанд! (Ю. А., Нор., 106). Ҳоло аз шумо ҷавонтарҳо ҳаст мегӯянд (Ф. Н., Ҳар., 269). Аз деҳу дараҳои дуру наздик ба Дарай Мухтор тудатудат ба даст асо гирифта меоманданд (С. У., Восеъ, 363).

Ҳоли замон дар 29 ҷумлаи яктаркибаи панҷаъзогӣ истифода шудааст. Дар 17 ҷумла дар аввал (58. 62%), дар 5 ҷумла (17. 24%) дар ҷои дуюм, дар 6 ҷумла (20. 69%) дар ҷои сеюм ва дар 1 ҷумла (3. 45%) дар ҷои чорум омадааст. Пас, ҷои нисбатан табиӣ он аввали ҷумла аст.

Ҳоли замон бештар бо пур. бевоситаву ҳоли макон якҷоя омадааст. Тарзи ҷой гирифтани ҳоли замон дар ҷумлаҳои, ки пур. бевосита, ҳоли макон ва ҳоли тарзи амал дорад, дар фасли он аъзоҳои пайрав аз назар гузаронида шуд.

Ҳоли замон дар 5 ҷумла бо пур. бавосита ва дар якҷумлагӣ бо ҳоли сабабу монандӣ ҳампахлу омада, дар ҳамаи ҳолатҳо пеш аз он аъзоҳо ҷой гирифтааст: — Хоби ширини сардори гарнизони немисҳо обер-лейтенант Клаусро имроӯз ҳам бо ха-

бари нохуш вайрон карданд (Ф. Н., Хар., 329). Ва инзк, им-
рӯз дар хузури вай ба ман мукофоти Вицис Лацисро муносиб
диданд (М. Х., Нанг., 250). Боре мисли ҳаминрӯза аз кораш
даъват карда оварониданд (Ф. М., Ас., ч. 1, 303). Ҳамон сол
бо хоҳиши худаш Нодираро ба институти хочагии кишлок гу-
зарониданд (Ч. И., Зоғ., 80).

Маълум мешавад, ки ҳоли замон бо кадом аъзои пайрав
якҷоя наояд, аксар пеш аз он ҷой мегирад ва ин ҷои табиии
он аст.

Пурқунандаи бавосита нисбатан камтар истифода шудааст.
Вай дар ташаккули 23 ҷумла иштирок карда, мавқеъҳои гуно-
гунро ишғол намудааст. Дар 4 мисол (17. 39) дар аввал дар
7 (30. 43%) дар ҷои дуюм, дар 6-ҷумлагӣ (26. 09%) дар ҷои
сеюм ҷорум омадааст. Аз рӯи ин рақамҳо ҷои нисбатан му-
қаррарии онро аниқ кардан душвор аст. Вале ҳаминро қайд
кардан лозим аст, ки вай майли ба хабар наздик ҷой гирифт-
тан дорад. Аъзои ягонае, ки нисбатан зиёдтар бо пур. бавосита
хамшафат омадааст, пур. бевосита аст. Вай одатан пеш аз
пур. бавосита ҷой мегирад. Вай дар 5 ҷумла бо ҳоли замон,
дар 4 ҷумла бо ҳоли тарзи амал ва дар як ҷумлагӣ бо ҳоли
макону миқдору дараҷа якҷоя омадааст. Бо ҳоли замон омада
бошад, пас аз он, вале бо аъзоҳои дигар омада бошад, пеш аз
онҳо ҷой гирифтааст, ки дар фаслҳои гузашта аз назар гуза-
ронидем: — Баръакс, одатан хуширо ба хабар додан чандон
саросема намешаванд (Ю. А., Нор., 28).

Дар ҷумлаҳои панҷаъзогии номуайншаҳс 4 бор, ҳоли миқ-
дору дараҷа, 3 бор ҳоли сабаб ва як бор ҳоли мақсад истифо-
да шудааст, ки вобаста ба мавқеи аъзоҳои пайрави дигар ҷои
онҳоро низ нишон додем.

Ҳамин тарик, иштироки аъзоҳои пайравро дар ташаккули
ҷумлаҳои панҷаъзогии номуайншаҳс ба се гуруҳ ҷудо кар-
дан мумкин аст. Пур. бевоситаву ҳоли макон хеле серистеъмоли
бошанд, ҳоли тарзи амал, замон ва пур. бавосита муътадил
истифода шудаанд, вале гуруҳи сеюм ҳолҳои миқдору дара-
ҷа, сабабу мақсад камистеъмоланд.

е). Ҷумлаҳои шашаъзо.

Миқдори ҷумлаҳои шашаъзо зиёд нест. Ҳамагӣ 29 ҷумла
пайдо кардем, ки 6. 12% миқдори умумии ҷумлаҳои яктарки-
баи номуайншаҳсро ташкил медиҳад. Дар ин навъи ҷумлаҳо
ҳам пур. бевоситаву ҳоли макон нисбат ба дигар аъзоҳои пай-
рав зиёдтар истифода шудааст.

Хусусияти ин ҷумлаҳо он аст, ки зиёдтар хабарашон чида
шуда меоянд. Дар 5 ҷумла яке аз хабарҳои чида дар ҷои дуюм,
дар 7 ҷумла дар ҷои сеюм, дар 5 ҷумла дар ҷои чорум ва дар
2 ҷумла дар ҷои панҷум ҷой гирифтааст. Аъзоҳои пайрав вобас-

та ба талаби хабар ва ё аниқтараш фикр дар ҷойҳои гуногун меоянд, ба ғайр аз ин миқдори ҷумлаҳо зиёд нестанд, бинобар ин аниқ қардани ҷои онҳо душвор аст. Масалан, дар ҷумлаи «*Ду шаб дар поезд хобиданд, рӯзи сеюм ба манзил расиданд*» ҳар ду хабар мувофиқи талаби фикр аъзоҳои пайрави гуногуноро ба худ тобеъ намудааст, ҷои аъзоҳои пайрави хабари якумро бо аъзоҳои пайрави хабари дуюм иваз қардан мумкин нест. Ин аст, ки аъзоҳои пайрави дар ҷумлаҳои се ва чораъзогӣ ҷои нисбатан муқаррарӣ дошта дар ҷумлаи шашаъзогӣ мавқеъҳои гуногунро ишғол қардаанд. Барои муқосса ҳоли замонро гирифтани мумкин аст. Аз 29 ҳоли замон, ки дар ҷумлаҳои сеаъзогӣ истифода шудааст, 27-тоаш (93.1%) дар ҷои якум, 2-тоаш (6.9%) дар ҷои дуюм ҷой гирифта бошад, аз 55 ҳоли замони ҷумлаи чораъзогӣ 36-тоаш (65.46% дар ҷои якум, 16-тоаш (29.09%) дар ҷои дуюм ва 36-тоаш (5.45%) дар ҷои сеюм омадааст. Дар ҷумлаҳои шашаъзогӣ 20 маротиба ҳоли замон истифода шуда бошад, 8-тоаш (40%) дар ҷои якум, 4-тоаш (20%) дар ҷои дуюм, 3-тоаш (15%) дар ҷои сеюм ва 5-тоаш (25%) дар ҷои чорум ҷой гирифтааст. Сабаби ҷунин ҷой гирифтани хабар аст. Дар мисоли овардаамон ҳоли замон — рӯзи сеюм дар ҷои чорум омада, ба хабари дуюм — **расиданд**, тобеъ шудааст, ҷои онро бо аъзоҳои дар ҷои якум ва ё дуюм ҷойгирифта иваз қарда наметавонем, зеро маъно хароб мешавад.

Пур. бевосита дар ҷумлаҳои шашаъзогӣ 39 маротиба истифода шудааст. Вай дар ташаккули 23 ҷумла иштирок қарда, дар ҳамсоияни ҳаммаи аъзоҳои пайрав ва хабар, инчунин дар мавқеъҳои гуногун омадааст. Бештар дар ҷои якум 10 бор, сеюм 9 бор ва панҷум 8 бор нисбатан камтар 6-бори дар ҷойҳои дуюму чорум омадааст. Барои намуна чанд мисол меорем: Пӯлодро дар оташ меғудозанд, пӯлодро бо оташ васл месозанд (*Ю. А. Нор.* 103). Гулханро оташ доданд, ҷойҷӯшро бо шикамаш ба даруни оташ гузоштанд (*Ҷ. И., Зоғ.* 290). Баъд маро пешаи комендант бурда, як-як пурсиданд (*М. Х. Нанг.* 56). Аммо ҳар ҷо ҳар ҷо пушти телпахоро ронда, ба тариқи шохмат ниҳолҳои ҷавони pista нишониданд (*М. Н., О.д.,* 16).

Ҳоли макон дар 21 ҷумлаи шашаъзогӣ 29 маротиба истифода шудааст. Вай дар паҳлуи ҳолҳои тарзи амалу замон ва пур. бевоситаву бавосита ҷой гирифтааст. Ҳоли макон зиёдтар (10 бор) дар ҷои панҷум, бевосита пеш аз хабар ва инчунин дар ҷои дуюм (8 бор) омадааст. Дар аввали ҷумла (6 бор), дар ҷои сеюм (4 бор) ва чорум (1 бор) омадааст. Дар мобайн ва аввали ҷумла низ 6 маротиба бевосита пеш аз хабар ҷой гирифтааст. Пас, маълум мешавад, ки ҷои нисбатан муқаррарии ҳоли макон бевосита пеш аз хабар аст:— Баъд аз контузия ва шикаста шудани дасти рост ўро табобат қарда ба хона гусел қарданд (*Ҷ. И., Шодӣ,* 200). Бо супориши Сардор Аска-

ру маро ба водии Вахш ба сафар фиристоданд (Ф. М., Ас., ҷ 1, 529). Дасти таслимшудагонро ба қафо бастанд ва пеш андохта ба сари роҳ бароварданд (Ф. Н., Ҳар., 17). Ба Сталинобод оварда, Шокариму ҳамроҳонашро боз ду-се рӯз нигоҳ доштанд (Ф. Н., Ҳар., 158).

Ҳоли замон дар 15 ҷумла 20 маротиба истифода шудааст. Вай бо пур. бевоситаву бавосита, хабар, холи макону тарзи амал ҳампахлу омадааст:— Ҳамин вақт начандон дур аз ин ҷоболои ҳам се тир холи карданд (Ф. Н., Ҳар., 212). Аз район ба ҷамоаи Гулистон дар солҳои 1943—1944 роҳи калони сангфарш — ба воситаи кишлоки Қаторбед кашида буданд (Икромӣ, Шодӣ, 211). Асиронро ба Балчувон шабона оварда, дар зиндон андохтанд (С. У., Восеъ, 352). Акнун мағзи кӯхро кофта, тиллою нукрашро ёфта мегиранд. (Ф. М., Ас. ҷ. 1, 461).

Пур. бавосита дар 12 ҷумла 20 бор истифода шуда, бо пур. бевоситаю хабар, ҳолҳои замон, макон ва тарзи амал ҳампахлу омадааст. Дар ҳамаи мавқеъҳо қариб баробар омадааст. Дар аввал 3 бор, дар ҷои панҷум 5 бор, дар ҷойҳои дуюм, сеюм ва чорум чорборӣ омадани он ба назар расид. Аз рӯи ин рақамҳо ҷои аниқии онро фаҳмидан душвор:— Чӣ, барои Шакени ту оё дар ягон ҷо пешаки қаср сохта мондаанд? (Ф. Н., Ҳар., 491). Ҷои ҳамвортаре ёфта, тобутро бо нардбонаш ба замин гузоштанд (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 229). Сипас, паҳлӯҳои харсангҳои то нисф ба хок гӯршударо ба белу мисрон кофта, бо арғамчинҳои аз сим бофташудаи ғафс бастанд (Ю. А., Нор., 191).

Ҳоли тарзи амал дар 12 ҷумла 13 бор истифода шуда, бо хабар, холи замону макон ва пуркунандаҳо ҳамшафат омадааст. Дар мавқеъҳои гуногун омада бошад ҳам, ҷои нисбатан муқаррариаш ҷои чорум (8 бор) аст:— Дасти таслимшудагонро бо қафо бастанд ва пеш андохта ба сари роҳ бароварданд (Ф. Н., Ҳар., 17). Гулханро оташ заданд ва ҷойҷӯшро бо шикамаш ба даруни оташ гузоштанд (Ҷ. И., Зоғ., 290). Баъд маро пеши комендант бурда як-як пурсиданд (М. Х., Нанг., 56).

Ҳоли монандӣ дар 3 ҷумла ва холи микдору дараҷа дар 2 ҷумла иштирок кардаанд:— Дар идораи газетани Орҷоникидзеобод — газетани «Коммуна» ба банда ҳар бор бародарвор кӯмак мекарданд (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 500). Ширполои ба сони моҳи пурра мунавварро ба даҳони бидон гузошта сатил-сатил шир холи мекарданд (С., Санг., 97). Ба Сталинобод оварда, Шокариму ҳамроҳонашро боз ду-се рӯз нигоҳ доштанд (Ф. Н., Ҳар., 158).

ё). Ҷумлаҳои ҳафтаъзо.

Ҷумлаҳои ҳафтаъзогии яктаркибаи номуайяншахс зиёд нестанд. Ҳамагӣ 14 ҷумла дучор шуд, ки 2. 95%-ро ташкил медиҳад. Таъсир ёфтани ин тип ҷумлаҳо ба хабар ва чида шудани

он вобаста мебошад. Дар нисфи мисолҳо чуда шудани хабар мушоҳида мешавад. Дар ҷумлаҳои ҳафтагӯй низ пур. бевосита ҳоли макон нисбатан серистеъмоланд. Онҳо мутаносибан 27 ва 18 маротибагӣ истифода шудаанд. Ҳолҳои тарзи амал (10 бор) ва пур. бавосита ҳоли замон (7-борӣ), вале ҳоли сабаб (3 бор), мақсаду миқдору дараҷа якборӣ истифода шудаанд.

Пур. бевосита дар ҳамаи мавқеҳо (бештар дар ҷои шашум)-9 бор истифода шудааст. Сабаби дар ҷои шашум, яъне бевосита пеш аз хабар зиёдтар омадани ин пуркунанда бо ёрии пасоянд сурат наёфтани он мебошад:— Ба молу чорпои колхоз ғамхорӣ накарданд, бо ҳар баҳона кушта хӯрданд, фурӯхтанд, пора доданд (*Ҷ. И., Шодӣ, 348*). Дар Сталинград, дар Украина, дар Венгрия пас аз ҷангҳои саҳт орденҳо доданд (*Ҷ. И., Зоғ., 163*). Тиру устухон (қарағай), ҷиғу намади хиргоҳу козаҳоро ба харҳо бор карда ба барози Сафедхорост шуданд (*С., Санг., 44*).

Ҳоли макон дар ҳамаи мавқеҳо бо аъзоҳои гуногун дар ҳамсоғӣ ҷой гирифтааст. Дар ҷойҳои якум, дуҷум ва сеҷум нисбатан зиёдтар (4-5 борӣ), вале дар мавқеҳои дигар (якборӣ) ҷой гирифтани ҳоли макон мушоҳида шуд:— Дар Ховалинг Восеъро дар бандихона ҳабс карда, ба пояш кунда андохтанд (*С. У., Восеъ, 218*). Баъд дар гирдогирди хиргоҳ ҷиғ қашида ба рӯи хиргоҳ намадҳои зиёд партофтанд (*С. Санг., 52*). Дар атрофи идора ва правленияи колхоз вазифа ва мансабҳои бисёреро ёфта монда, нафақахӯрони бекормондаро таъмин кардаанд (*Икромӣ, Шодӣ, 348*).

Ҳоли тарзи амал бештар (2-3 борӣ) дар ҷойҳои сеҷум, чорум ва панҷум омадааст:— Аввал моҳихоро ба хелҳо ҷудо карда, шуста ба қуттиҳои оҳани намак карда мемонданд (*М. Х., Нанг., 226*). Рӯзҳои аввал уро нағз хӯронданд, пӯшонданд ва аз ҳама асосиаш то аз по афтодан нӯшонданд (*Ф. Н., Ҳар., 458*).

Ҳоли замон 7 маротиба истифода шуда, 6 маротиба дар аввали ҷумла ва як бор дар ҷои чорум омадааст. Пас, аввали ҷумла ҷои нисбатан табиӣ он шуморида мешавад:— Дар вақти тақсими даромадҳо бо ҷи баҳонаҳои бедарак ба бухгалтер, ба раис ва котиб рӯзҳои меҳнатии барзиёде навиштаанд (*Икромӣ, Шодӣ, 398*). Баъд дар гирдогирди хиргоҳ ҷиғ қашида ба рӯи хиргоҳ намадҳои зиёд партофтанд (*С., Санг., 52*).

Пур. бавосита бештар дар ҷойҳои чорум ва панҷум омадааст. Вай дар ҳамсоғии пур. бевосита, ҳоли тарзи амал, хабар ва ҳоли мақсад ҷой гирифтааст: Дар вақти тақсими даромадҳо бо ҷи баҳонаҳои бедарак ба бухгалтер, ба раис ва котиб рӯзҳои меҳнатии барзиёде навиштаанд (*Икромӣ, Шодӣ, 348*). Аз таҳи дарвоза сар карда то ба пеши айвони хона роҳчае дуруст карда ва ба он сангрезе рехта буданд (*Ҷ. И., Шодӣ, 222*).

Дар ташаккули чумлаҳои шашаъзоғии яктаркиба 3 маротиба ҳоли мақсад ва якмаротибагӣ ҳолҳои микдору дараҷа ва сабаб иштирок намудаанд:— Алҳол яке аз иморатҳои навроба ҳамин мақсад ҷудо карда, хонаҳои онро барои гузаронидаани машғулиятҳо омода созанд! (Ю. А., Нор., 227). Рӯзҳои аввал уро нағз хӯронданд, пӯшонданд ва аз ҳама асосиаш то аз по афтодан нӯшонданд (Ф. Н., Ҳар., 458) Аҷабо, чаро ин атласро «оҳанрабо», дилрабо», ё ки «ошиккуш» ном ниҳодаанд?! (Ю. А., Нор., 170).

Аз байни мисолҳо як чумлаи ҳаштаъзо, 3 чумлаи нӯхаъзо ва 6 чумлаи даҳаъзо ва бисёраъзо ба ҷашм расид. Дар ин гурӯҳ чумлаҳо ба гуфайли чида шудани хабар баъзе аъзоҳо чанд бор такрор шуда омадааст:— Аз хонаи ӯ нисфҳои шаб, ҳатто баъзан бомдодон шӯрбою кабоб барин таомҳои болаззатро ба дастархон печонида ва ба сумкае андохта меоварданд (Ф. М., Ас. ҷ. 1, 527). Рӯзе ӯро рост аз дарс ба духтурхона бурданд, сӯзан заданд, дору доданд ва барои каме истироҳат ба катчаи роҳрав хобонида гуфтанд (Ф. Н., Ҳар., 292). Дар рӯ ба рӯ пояи ГЭС-ро месохтанд, яъне сангро як қабати дигар шикоф карда, ба ҷояш то се метр бетон мерехтанд. (М. Х., Нанг., 178). Онҳоро аз пешгоҳи айвон аз қатори мӯйсафедони обрӯманди дехот нишонда, ба наздашон лаълиҳои тозаи ширвор, обу мева ва нону ҷой оварданд (Ф. М., Ас. ҷ. 1, 141).

Аз таҳлили мисолҳо маълум шуд, ки чумлаҳои номуайяншаҳс як навъи нисбатан маъмули чумлаҳои соддаи яктаркибаи феълӣ буда, ҳам ба таври ҷудогона ва ҳам дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъву пайваст дучор мешаванд.

Чумлаҳои соддаи номуайяншаҳс аз ҷиҳати таркиб гуногун мешаванд. Шакли маъмултарини он чумлаҳои сеаъзогӣ — 157-то (33. 12%) чораъзогӣ — 129 (27. 21%) ва дуаъзогӣ — 73 (15. 40%) буда, чумлаҳои ҳаштаъзогӣ (1 чумла), нӯхаъзогӣ (3 чумла) ва даҳаъзогӣ (5 чумла) гоҳ-гоҳ дучор мешаванд.

Дар ташаккули чумлаҳои номуайяншаҳс ҳамаи аъзоҳои пайрав як хел иштирок намекунанд, аз рӯи басомад аъзоҳои пайравро ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

Ба гурӯҳи якум пуркунандаи бевосита (432 чумла — 35. 78%) ва ҳоли макон (253 чумла — 20. 96%) дохил мешаванд. Ин аъзоҳо хеле серистеъмоланд.

Ба гурӯҳи дуюм пуркунандаи бавосита (163 чумла — 13. 50%), ҳоли замон (149 чумла — 12. 34%) ва ҳоли тарзи амал (126 чумла 10. 43%) мебароянд.

Ба гурӯҳи сеюм ҳоли сабаб (27 чумла — 2. 47%), ҳоли микдору дараҷа (18 чумла — 1. 49%), аъзоҳои пайрави истисноӣ (14 чумла 1. 16%), ҳолҳои монандиву мақсад (11 чумлаги 0, 92%) ва ҳоли ҳилоф (3 чумла — 0, 25%) дохил мешаванд.

ЧУМЛАИ БЕШАХС

Чумлаи бешахс як хели чумлаҳои соддаи яктаркибаи бемубтадост. Хабар ҳамчун маркази муттаҳидкунанда аъзоҳои пайравро ба худ тобеъ намуда, чумларо ташкил медиҳад, ба ин маъно инро чумлаи яктаркиба меноманд.

Амали чумлаи бешахс ба ҳеҷ шахс ва ба ягон предмет во-бастагӣ надорад. Иҷрокунадаи амал аз мазмуни чумла ҳам доништа намешавад. Дар чумлаи бешахс барои мубтадо ҷои ҳолӣ нест. Набудани мубтадо ва ба ягон шахсу предмет тааллуқ надоштани амал ба маъно ва соҳти чумла нуксоне намерасонад. Ҳар лаҳза ба ҳамлаи вай бояд омода буд (*Шарқи сурх*, № 9, 1962). Иди худро давом бояд дод (*Миришакар. Шеърҳо ва дostonҳо*).

Хабари чумлаи бешахс аз рӯи моҳияти худ ба мубтадо эҳтиёҷ надорад. Барои доништани иҷрокунадаи амал ба он савол гузоштан ҳам мумкин нест. Вай амалро мефаҳмонад, ки иҷро шудани он зарур лозим, мумкин, имконпазир, ё баръакс, нодаркор, номумкин ва имконнопазир доништа шудааст;— Ба Фаттоҳ бо забони махсус гуфтугӯ бояд кард. (*Ф. М. Муҳожирон*). Баъд ба ғалладаравӣ, алафдаравӣ ҳам якҷанд кас фиристодан зарур аст (*А. Деҳотӣ. Асарҳои мунг*). Ба фикрам аз воқеаи имруза комитети партиявиро хабардор кардан лозим аст (*Р. Ҷ. Од*). Ба ҳар овози баланду ҷуссаи қавӣ бовар набояд кард (*Зарбул, ва мақолҳо*). Бе модари хуб комрон натавон зист (*Лоҳутӣ. Кул. ҷ. 1*). Ҳақиқатро қат карда намешавад (*Зарбул, ва мақолҳо*).

Хабари чумлаи бешахс ҳама вақт таркибӣ мешавад. Он бо масдару феълҳои бешахси бояд, **набояд**, **боист** (аз боистан), **нашояд**, феълҳои шахсии **тавонистан**, **шудан** ва калимаҳои **зарур**, **даркор**, **лозим**, **мумкин** ифода меёбад. Дар дохили хабари чумлаи бешахс калимаҳои зикршуда вазифаи муайянеро иҷро мекунанд. Вазифаи онҳоро дар саҳифаҳои оянда нишон хоҳем дод.

Чумлаи бешахсро аз рӯи ифодашавии хабараш ба панҷ хел ҷудо кардан мумкин аст:

1. **Хели якуми чумлаи бешахс.** Ба хели якум чумлаҳои дохил мешаванд, ки хабарашон ба масдар ва феълҳои бешахси **бояд**, **набояд**, **боист**, **нашояд** ифода мешавад. Ҳиссаи масдари хабар дар забони ҳозираи тоҷик қариб ҳама вақт дар шакли кӯтоҳ, ки зоҳиран ба асоси замони гузаштаи феъл монанд аст, кор фармуда мешавад. Дар дили дӯст ба ҳар ҳила роҳ бояд ёфт (*Зарбул, мақолҳо*). Бояд ин ҳақиқатро қабул кард (*С. Айнӣ. Кул. ҷ. 2*).

Масдари кӯтоҳ будани ин ҳиссаи хабари чумлаи бешахс аз он маълум мешавад, ки вай ҳамчун шакли замони гузашта ба шахс далолат намекунад ва амали аз тарафи шахси сеюми танҳо дар замони гузашта иҷро кардашударо намефаҳмо-

над. Ин ҳиссаи феълии хабар танҳо амал ва ҳолатро номбар мекунаду халос. Мисол: Бо меҳмон лутфу назокат бояд кард (*Улуғзода. Навобод*). Дар ин ҷо бояд якдигарро ака-ука барин донист (*Ф. Ниёзӣ. Вафо*). Акнун то шом тоқат бояд кард (*Ф. М., Ас. мунт*).

Масдар дар шакли пурра ҳам ба вазифаи хабари ҷумлаи бешахс меояд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар ин вазифа истеъмол шудани масдари пурраро алҳол фақат дар назм дидем:

Кувваи тозае бояд фиристодан ба хар сангар (*А. Лоҳутӣ. Кул., ҷ. 1*). Ба мардӣ имтиҳон боист додан,— Вафодорӣ нишон боист додан (*А. Лоҳутӣ. Кул. ҷ. 2*). Ғами чун кӯҳ мебояд кашидан (*Ф. Ансорӣ. Тори илҳом*). Дар кор чунин бояд саъю чадал овардан (*Ҷ. Сухайлӣ. Баҳори дӯстӣ*).

Калимаи модалии **бояд** бо масдар ба вазифаи хабари ҷумлаи бешахс омада, амал ва ё ҳолатро намефаҳмонад. Дар ин вазифа ба маънои **лозим, зарур, даркор** омада, зарурияти иҷро шудани амали номбаркардан масдарро мефаҳмонад. Ба ин маънӣ дар таркиби хабари ҷумлаи бешахс ба калимаҳои номбаршуда муродиф шуда метавонад.

Аз душмани пинҳонӣ бояд зиёдтар ҳазар кард (*С. Айни. Кул., ҷ. 2*).

Чӣ бояд кард, чӣ тавр бояд зист? (*Улуғзода. Навобод*).

Ҳозир фикри ҳамонҳоро бояд шунавид (*Ф. Ниёзӣ. Вафо қ. 2*).

Дунёро бо чашми дил бояд дид (*Зарбул, ва мақолҳо*).

Дар ин хусус бо партоғ ва аъзоёни правления бояд маслиҳат кард (*Ф. М. Муҳоҷирон*).

Ба ин камбудиҳо зудтар бояд хотима дод (*Маориф ва мад. № 130, 1965*).

Дар ин ҷумлаҳо масдарҳоро дар шакли пуррашон нависта, ба ҷои калимаи бояд муродифҳои онро гузорем ҳам, маънои он ҷумлаҳо тағйир намеёбад:

Аз душмани пинҳонӣ зиёдтар **ҳазар кардан зарур**.

Чӣ кардан даркор, чӣ тавр **зистан даркор**.

Ҳозир фикри ҳамонҳоро **шунавидан лозим**.

Дунёро бо чашми дил дидан **лозим**.

Дар ин хусус бо партоғ ва аъзоёни правления маслиҳат кардан зарур.

Ба ин камбудиҳо зудтар хотима додан даркор.

Калимаи мазкур дар шакли **набояд** бо масдар ба вазифаи хабар омада, зарур ва лозим набудани иҷро амали масдарро мефаҳмонад: Озмударо набояд озмуд (*Зарбул, ва мақол*). Ин нуктаро ҳам набояд фаромӯш кард (*С. Айни. Кул. ҷ. 2*).

Ин калимаи модели дар таркиби хабари ҷумлаи бешахс баъзан бо префикси **ме-**, баъзан бо ҳамроҳии калимаи **ки** ҳам меояд:

Бе заҳмату кор нон намебояд хӯрд,

Як лукма ба ройгон намебояд хӯрд (*А. Лоҳутӣ. Кул. ҷ. 2*).
Хоки пояшро набояд пок кард.

Пок аз он бояд ки акнун хок кард (*М. Турсунзода*).

Воқифи вақти хеш мебояд буд (*Панду хикматҳо*).

Феъли **боист** ҳам бо масдар ба вазифаи хабаромада, ҳамчун калимаи **бояд** зарурияти иҷро шудани амали масдарро мефаҳмонад. Вай дар забони ҳозираи тоҷик ба вазифаи зикршуда ниҳоят кам ба кор бурда мешавад:— Хатар наздик шуд, ҳозир шав, эй дил.— Ба ҷонон балки ҷон боист додан (*А. Лоҳутӣ. Кул. ҷ. 2*). Аз ҳама асосиаш бо халқ, бо ватандӯстон мебоист алоқаро мустаҳкам кард (*В. Козлов. Одамони қавширода*).

Феъли ёридиҳандаи шояд (аз шоистан бо ҳамроҳии масдар ба вазифаи хабари ҷумлаи бешаҳс меояд. Аммо вай дар ин вазифа нисбат ба калимаи **бояд** ниҳоят кам ба кор бурда мешавад. Маълум аст, ки калимаи модалии **бояд** бештар ҳолис ва баъзан бо префикси на-ҳиссаи ёридиҳандаи хабар шуда меояд. Аммо дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар ин вазифа ҳолис (бе префикси инкории на) омадани калимаи модалии шояд-ро мушоҳида накардем. Вай дар шакли нашояд омада, зарур ва лозим набудани иҷрои амали масдарро мефаҳмонад. Масдар бо ин калима ҳам дар шакли кӯтоҳ ва ҳам дар шакли пурра кор фармуда мешавад. Ба гузашта афсӯс намешояд хӯрд (*Панду хикматҳо*).

Ҷунон ки дидем, калимаҳои **бояд**, **боист** ва нашояд дар ҷумлаи бешаҳс вобаста ба мақсади ифода, услуб ва вазну оҳанг дар мобайни ҳиссаҳои таркибии масдар, баъд аз он ва дар аввали ҷумла меоянд. Ҷои нисбатан доимии онҳо бошад, дар пеши масдар аст.

Хели яқуми ҷумлаи бешаҳс дар асарҳои илмӣ ва адабиёти бадеӣ бисёр ба кор бурда мешавад. Дар эҷодиёти даҳони халқ нисбатан кам дучор мегардад, дар забони гуфтугӯӣ бошад, қариб истеъмол намешавад.

2. Хели дуҷуми ҷумлаи бешаҳс. Хабарҳои хели дуҷуми ҷумлаи бешаҳс ба воситаи масдар ва феъли ёридиҳандаи тавоништан ифода мешавад. Дар забони адабии ҳозири тоҷик ин феъл қариб ҳама вақт якҷоя бо масдари кӯтоҳ меояд. Дар ин вазифа бо масдари пурра ниҳоят кам истифода бурда мешавад. Дар таркиби хабари ҷумлаи бешаҳс ҳамчун ҳиссаи ёридиҳанда мумкин ва имконпазир будани иҷрошавии амали масдарро мефаҳмонад;— Ба ҳикмат халли ҳар мушкил тавон кард (*Зарбул. ва мақолҳо*). Алалхусус, ду рӯзи охириро барои команди советӣ «Рӯзҳои тиллоӣ» метавон номид (*Маориф ва маданият. № 128, 1864*). Метавон рафтан ба коми шери ғижмон ҳам, вале— Ҷанг бо он нави фарғиси бемор қардан мушкил аст (*А. Лоҳутӣ. Кул. ҷ. 1*).

Феъли зикршуда бо префикси инкории на омада номумкинӣ ва ё имконнопазирии иҷрои амали масдарро мефаҳмонад. Беш-

тар дар ҳамин шакл омадани онро мебинем:— Ба шамшери чӯбин чанг натавон кард (*Зарбул. ва мақолҳо*). Як нафас бо муфтхӯрон беziён натовон нишаст (*А. Лоҳутӣ. Кул. ҷ. 1*). Оташро бо оташ натавон кушт (*Панду ҳикматҳо*).

Феъли **тавонистан** дар шаклҳои **метавон**, **наметавон**, **тавон**, **натавон** ояд ҳам, дар иҷрои вазифаи ғридриҳандагӣ мазмунан тағбир намеёбад, вазифаҳои зикршударо иҷро кардан мегирад:— Ба сабр аз ғура ҳалво метавон сохт (*Ф. Ансорӣ, Тори илҳом*). Рафтaro боз наметавон овард (*Зарбул. ва мақолҳо*).

Ин феъл дар таркиби хабари ҷумлаи соддаи бешахс бо калимаи **мумкин** синоним шуда метавонад. Дар шаклҳои натавон, наметавон бошад, онро бо таркибҳои мумкин нест, мумкин не иваз кардан мумкин аст?

...Уро метавон пайрави Абӯалӣ Сино гуфт (*С. Айни. Ёддоштҳо, ҷ. 3-4*).

Аз кафчаи мор ҳалво натавон хӯрд (*Зарбул. ва мақолҳо*). Масдарҳои **кӯтоҳ** (гуфт, хӯрд)-ро, ки дар хабари ин ду ҷумла вучуд доранд, дар шакли пурраашон навишта, ба ҷои калимаи метавон, натавон синонимҳои онҳоро гузорем ҳам, маъно ва сохти ҷумлаҳо вайрон намешавад:

Уро пайрави Абӯалӣ Сино гуфтан мумкин.

Аз кафчаи мор ҳалво хӯрдан мумкин нест.

Он чи ки дар бораи ҷои калимаҳои **бояд**, **набояд**, **боист**, **шояд** гуфтем, дар бораи ҷои калимаи тавонистан низ ҳамонро такрор кардан мумкин аст. Хабарӣ хели дуоими ҷумлаи бешахс ҳам асосан дар охир меояд, дар аввал ва миёнаи ҷумла ҷой гирифтани онро хеле кам мебинем:— Пинҳон натавон дошт гирифтори дилро (*А. Лоҳутӣ. Кул. ҷ. 2*). Ном тавон ёфт ба кори нек (*Зарбул. ва мақолҳо*).

Дар эҷодиёти даҳонии халқ ин хели ҷумлаи бешахс нисбатан бештар дида мешавад. Вай дар назми советии тоҷик нисбат ба наср бисёр кор фармуда мешавад.

3. Хели сеюми ҷумлаи бешахс. Хабарӣ хели сеюми ҷумлаи бешахс ба воситаи масдару феъли шудан ифода мегардад. Масдар ҳам ба шакли **кӯтоҳ**, ки зоҳиран ба феъли ҳол (хонда, кор карда) монанд аст ва ҳам дар шакли пурра чун ҳиссаи асосии хабар ба кор бурда мешавад. Дар хабари ин хели ҷумлаи бешахс масдар асосан ба шакли **кӯтоҳ** оварда мешавад, ба шакли пурра ниҳоят кам кор мефармоянд:— Ба ҳамаи ҷадидҳо бовар кардан намешавад (*Ҷ. И. Духтари оташ*). Мавҷро даст гирифтани намешавад (*Шарқи сурх. № 8, 1962*). Мардҳоро дар як ё ду сол шинохтан намешавад (*А. Лоҳутӣ. Кул. ҷ. 4*). Гунаҳгорро аз рангаш шинохта мешавад (*Зарбул. ва мақолҳо*). Дӯкнро рӯзона баста монда намешавад (*С. Айни. Марги судхӯр*).

Феъли ғридриҳандаи **шудан** дар таркиби хабари ҷумлаи бешахс дар шакли шахс сеюми танҳо омада, имконияти иҷрошавии амал ва ҳолати номбаркардаи масдарро мефаҳмонад:— Дар

як ҳафта одами гарангро хушъёр карда мешавад? (Ҷ. *Икромӣ. Духтари оташ*). Магар дар торикӣ дар ёбон кор карда мешавад?— гуфт Ашӯр (С. *Айнӣ. Кул. ҷ. 3*). Магар ин мусибатро пинҳон дошта мешуд? (*Шарқи сурх. № 3, 1962*).

Калиман шудан чун ҳиссаи хабар бо префикси инкориин наомада, иҷронашаванда будани амали масдарро мефаҳмонад: Дастӣ худро бо дандони худ газида намешавад (*Зарбул. ва мақолҳо*). Баъд аз панҷ дақиқа ба фаръеду фиғони Ёдгор тоқат карда намешуд (С. *Айнӣ. Кул. ҷ. 2*).

Ҳаминро гуфтан зарур аст, ки феъли шудан дар шакли замони ҳозира ва гузашта ба таркиби хабар меояд. Дар шакли замони ҳозира дар замони ҳозира ё оянда иҷро шудан ё иҷро нашудани амали масдарро мефаҳмонад:— Магар ба ин кор тоқат карда мешавад? (С. *Айнӣ. Кул. ҷ. 3*). Акнун деҳқониро бе ҳисобу китоби дақиқ пеш бурда намешавад (Ф. М. *Муҳочирон*).

Ёридиҳандаи шудан дар шакли замони гузашта омада, дар замони гузашта имконияти иҷро шудан ва ё иҷро нашудани амали масдарро ифода мекунад:— Ба окопу траншеяҳо, заминкану рохравҳо пой монда намешуд (Ф. *Ниёзӣ. Вафо. к. 1*). Ба шумо бовар карда намешудааст (С. *Улуғзода. Субҳи ҷав. мо*).

Чунон ки дар ин саҳифаҳо дидем, хабари ҷумлаи бешаҳси хели сеюм ҳама вақт дар охир меояд. Феъли ёридиҳандаи шудан аз ҳиссаи масдарӣ ҳеч гоҳ дур нашуда, баъди он ҷой мегирад.

Ҷумлаи бешаҳси хели сеюм дар забони адабии ҳозираи тоҷик нисбатан кам дучор мегардад. Дар асарҳои мансур бештар, дар назм ниҳоят кам дидем. Дар забони гуфтугӯи ин хели ҷумлаи бешаҳс бисъёр ба кор бурда мешавад. Дар ин маврид масдар асосан ба шакли асли ба вазифаи хабар меояд.

4. Хели чоруми ҷумлаи бешаҳс. Хабарӣ хели чоруми ҷумлаи бешаҳс ба воситаи масдари пурра ва калимаҳои модалии **лозим, даркор, зарур, мумкин** ва синонимҳои онҳо ифода меёбад;— Бо кор ҳукуки дар мактаби партиявӣ хонданро ба даст овардан лозим (С. *Улуғзода. Навобод*). Ҳамон табирро илоче карда овардан даркор (Р. Ҷ. *Одамони ҷовид*). Ба фикрам, Насимро дурусттар санчидан зарур (Ф. М. *Тири*).

Дар байни хелҳои сеюм ва чоруми ҷумлаи бешаҳс аз ҷиҳати ифодашавии сараъзо тафовут дида мешавад. Аммо дар баъзе мавридҳо як хел мазмуно бо ҳар дуи онҳо ифода кардан мумкин аст:

Ҳақиқатро бо бӯхтон, офтобро бо доман пӯшондан мумкин нест (*Зарбул. ва мақолҳо*).

Хулоса, чунон ки тоҷикҳо мегӯянд:— Офтобро бо доман пӯшида намешавад (Р. Ҷ. *Шӯроб*).

Оқибат офтобро бо доман пӯшидан мумкин нашуд (С. *Айнӣ. Кул. ҷ. 1*).

Дарвозаи шаҳрро бастан мукину даҳони бадгӯйро не (*Зарбул. ва мақолҳо*).

Дарвозаи шаҳрро бастан мешаваду даҳони бадгӯйро не (*Маориф ва мад. № 97, 1964*).

— Даҳони бадгӯйро бастан душвор аст (*С. Айни. Кул. ҷ. 2*).

Дарвозаи шаҳрро бастан мумкину даҳони мардумро не (*Хорпуштак. № 8, 1964*).

Дарвозаи шаҳрро баста мешавад, даҳони мардумро не (*Ҷ. И. Духтари оташ*).

Даҳони мардумро пушидан мумкин (*Р. Чалил. Одамони ҷовид*).

Аз ин мисолу муқоисаҳо ба чунин хулоса омадан мумкин нест, ки фақат баъзе фикрҳо ду шакли ифода дошта бошанду бас. Аз онҳо маълум гардид, ки дар баъзе мавридҳо як фикрро бо хелҳои якум, дуум, сеум ва чоруми ҷумлаи бешахс ифода намудан мумкин будааст.

Хелҳои номбаршудаи ҷумлаи бешахс аксар вақт муродифи якдигар шуда тавонанд ҳам, аз ҷиҳати маврид ва ҷои истифодашавӣ ва тобишҳои нозуки маъноро ифода кардан аз якдигар фарқ мекунад. Ин ҷумлаҳои синоним боигарии забони тоҷикро нишон медиҳанд ва шоҳиди он мебошанд, ки ин забон барои дар мавридҳои гуногун ифода кардани маъноҳои хеле нозук воситаҳои фаровон дорад.

Масдар якҷоя бо калимаҳои **зарур**, **лозим**, **даркор** ва монанди инҳо ба вазифаи хабари ҷумлаи бешахс омада, хусусиятҳои феълӣяшро намоён мекунад. Дар ин маврид амал ва ё ҳолатеро ифода мекунад, ки иҷро шудан ё иҷро нашудани он дар маркази диққат гузошта шудааст. Калимаҳои зарур, мумкин ва дигарҳо ба сифати ҳиссаи ёридиҳандаи хабар зарурият ва имконпазирии иҷро шудан ё иҷро нашудани амалу аломати масдарро мефаҳмонанд. Дар ин мавқеъ ба ҷуз ин вазифа дигар вазифае надоранд:— Моли колхозро мисли чорвои шахсии худ эҳтиёт кардан, нағз ларвариш намудан лозим (*Ф. Муҳаммадиев. Муҳочирон*). Ба шаҳр рафта даркор (*С. Айни. Кул. ҷ. 2*). Ин гуна дастори калонро ҳар ҳафта як бор ба тағорани ҷомашӯӣ андохта шустан мумкин нест,— гуфт Қорӣ — Ишқамба (*С. Айни, Марги судхӯр*).

Дар ҷумлаи бешахс дар баробари хабари асосӣ, ки бо масдари калимаҳои **зарур**, **даркор**, **лозим** ва ғайра ифода меёбад, баъзан хабари феълӣҳои ҳам вучуд дошта метавонад. Вай ягон хел бандак, ки ба шахс, ба ғоил далолат кунад, қабул намекунад ва аз хабари асосии ҷумла ҳам иҷрокунандаи амалаш маълум намешавад. Хулоса, ин хабар бо чунин ҳислати худ дар баробари хабари асосӣ шоҳиди яктаркиба, бемубтадо ва бешахс будани ҷумлаи хели чорум шуда метавонад:— Ана ба ин гуна суҳанҳои ҳавой бовар накарда, ҳар корро пухта тафтиш карда дидан даркор аст (*С. Айни. Кул. ҷ. 3*). Ана хо-

зир рафта ҳамаи ҳамонҳоро оварда ба ин блиндажҳо чойгир кардан лозим (*Ф. Н. Вафо, қ. 2*). Аз корҳо муҳимтаринашро чудо карда гирифта, ҳамаи корҳои дигарро дар атрофи он анҷом додан лозим аст (*С. Улуғзода. Навобод*).

Хабари мазкур баъзан бо бандаки хабарии аст меояд. Ин бандак дар ин мавқеъ ба ягон шахсу шумора далолат намекунад, мазмуни хабарро каме равшан менамояду халос:— Бо ин пирамард шиносо шудан даркор аст,— гуфт Дохунда аз ҷои худ нимхез шуда (*С. Айни. Кул. ҷ. 2*). Занонро ба артель бисёртар овардан лозим аст (*Р. Ҷ. Од ҷ*).

Баъзан феълҳои ёридиҳандаи будан, шудан, омадан дар таркиби хабари хели чорум дида мешаванд. Дар ин мавқеъ ба сифати феъли шахси сеюми танҳо дар якчанд шаклҳои замони оянд ҳам, ба шахсе муносибат надоранд. Танҳо ба замоне далолат мекунанд, ки дар он иҷрои амалу ҳолати номбаркардаи масдар зарур, мумкин, лозим, имконпазир ё нодаркор, номумкин ва имконнопазир доништа шудааст:— Бале, онҳоро ҷеғ зада овардан лозим мешавад (*Ҷ. И.*). Акнун боғи акаи Хиромонро ҳам рафта дидан лозим меояд (*А. Деҳотӣ. Ҳаёт қадим мезанад*). Акнун он заминҳоро аз решаи растаниҳои бегона тоза кардан ва ҳамвор намудан лозим буд (*С. Улуғзода. Навобод*).

Калимаҳои нест, не ҳам баъзан дар таркиби ин хабар дида мешавад. Онҳо ба зарур, лозим ва мумкин набудани иҷрои амалу ҳолати масдар далолат мекунанд:— Бахрро ба пиёла ҷой намудан мумкин нест (*Зарбул. ва мақолҳо*).

Модаронро беҳуда ғамгин карда, гирифтанд лозим нест (*Р. Ҷ. Од*).

Хабари хели чоруми ҷумлаи бешахс бо масдар ва сифатҳои нағз, хуб, беҳ, дуруст, душвор мумкин, осон ва ғайра ифода мегардад. Ин калимаҳо нисбат ба зарфҳои хабарӣ хеле кам истифода бурда мешаванд. Сифатро дар ин мавқеъ хабари номии мустақил пиндошта, ҳиссаи масдари хабарро ба сифати мубтадо шинохтан дуруст нест. Чунин таҳлил маъноӣ ҷумларо барбод дода, «маъное»-ро ба он нисбат медиҳад, ки гуянда аз он харгиз хабар надорад:

Аз вай дур будан нағз (*Ҷ. И. Духтари оташ*).

Аз чашми одамони бад дур будан хубтар аст (*Р. Ҷ. Шӯроб*).

Онҳоро шинохтан хуб аст (*Н. Қладо. Соли шубҳаҳо*).

Агар ҳиссаи масдари ин се ҷумларо мубтадо пиндошта, ҳиссаҳои сифатишонро хабари мустақил шуморем, маъноӣ онҳо тамоман нест мешавад. Масдарҳо дар ин се ҷумла чун калимаи ифодакунандаи субъект хизмат намекунанд. Онҳо ҳамчун ҳиссаи феълии хабар ҳолат ва амалро мефаҳмонанд, ки иҷро шудани он дуруст ҳисоб карда шудааст. Дар ин се ҷумла сифатҳо як ҳиссаи хабар буда, танҳо дурустии иҷро шудани амали номбаркардаи масдарҳоро мефаҳмонанд. Онҳо чун

хабари мустақил аъзон пайравро ба худ тобеъ карда намета-
вонанд.

Сифатҳои маъмур дар таркиби хабари ҷумлаи бешахс ду-
рустӣ, хубӣ, душворӣ, осонӣ ва ё нодурустӣ нохубии иҷро-
намалӯ ҳолати номбаркардаи масдарро ифода мекунанд. Дар
таркиби хабар дар пахлуи ин сифатҳо, баъзан бандак ва феъл-
ҳои ёридиҳанда, ки дар боло нишон додем, ҷойгир шуда, ҳа-
мон вазифаашро иҷро мекунанд. Масалан:— Ин корро дар
як шаб гузаронидан бештар аст (*Р. Ҷ. Од*). Модари кампирро
ҳам дар кишлок танҳо партофта рафтан хуб нест (*Ф. Н. Ва-
фо*). Шаддан бишкастаро пайванд кардан мушқил аст (*Зар-
бул. ва мақолҳо*). Аз ин ғап мақсади онҳоро пай бурдан мум-
кин набуд (*Ф. Н. Вафо*). Пулу ҷизро ёфтан осон, одамро ёф-
тан мушқил (*Зарбул. ва мақолҳо*). Акнун дар вақти пирӣ ба
он вилоятҳои дур рафтан осон не (*Ҷ. И. Духтари оташ*).

Бо ҳамроҳии масдар сифатҳои **хато, раво** низ ба вазифаи
хабар меоянд, ваде дар ин вазифа ниҳоят кам ба қор бурда
мешаванд. Онҳо дар таркиби хабар, нодуруст, қабулнашаван-
да ва ё дуруст будани иҷро амали масдарро мефаҳмонанд:—
Аҳмақи хомушро ёқил шуморидан **равост** (*Зарбул. ва ма-
қолҳо*). Ба ҳамаи ин махлуқҳои бетафриқа бовар кардан **ха-
тост**. (*Р. Ҷ. Шӯроб*).

Хабарҳои хели ҷоруми ҷумлаи бешахс бо масдару исмҳои
шарт, ҳоҷат ифода мегардад. Калимаи **шарт** дар таркиби ха-
бар ба маънои аҳд, паймон намеояд, балки ба маънои **за-
рурият, зарур, лозим, дарқор** ба қор бурда мешавад.

Ба зарурияти иҷро амали масдар далелат мекунад. Кали-
маи **хоҷат** дар пахлуи ҳиссаи масдарӣ харгиз танҳо дида на-
мешавад. Ҳамеша бо калимаи **не** ё нест омада зарур во ҳоҷат
набудани иҷро амали масдарро маълум мекунад:— Ин муло-
қоти ноғаҳониро қайд кардан **шарт** (*Ф. Ансорӣ, Имтиҳон*).
Умри мансабдорӣ ту барин одамҳоро қўтоҳ кардан **шарт** аст
(*Р. Ҷ. Од*). Мошинро тоза нитоҳ доштан **шарт** аст (*П. Толис.
Хикояҳо*). Молҳои моро баъд аз ин ба пода бурдан **хоҷат** не
(*С. Айни. Кул. ҷ. 2*).

Ҷунон ки дида шуд, дар хелҳои якуму дуюм ва сеюму ҷо-
руми ҷумлаи бешахс калимаҳои **бояд, нашоёд, тавонистан,**
шудан, зарур, нағз, хоҷат ва монанди инҳо ба ҳиссаҳои нут-
қи феъл, зарф, сифат ва исм тааллуқ дошта бошанд ҳам, ҳам-
чун ҳиссаи ёридиҳандаи хабар бештар вазифаи ба ҳам мо-
нанд ва ё якхеларо иҷро мекунанд. Дар баробари ин, ҳиссаи
асосии хабари хелҳои номбаршуда аз ҷиҳати ифода як хел
аст, ба воситаи масдар ба вучуд меояд. Бо ҳамин асос мета-
вон гуфт, ки хелҳои якуму дуюм ва сеюму ҷоруми ҷумлаи бе-
шахс аз ҷиҳати сохт ба ҳам монанд мебошанд ва дар бисёр
ёридиҳандаҳои ҳамчун қолиби ифодаи як маънӣ ба қор бурда
мешаванд.

5. Хели панҷуми ҷумлаи бешахс. Хабарҳои хели панҷуми ҷум-

лаи бешахс ба воситаи феъли мафъулӣ ифода мешавад:— мукобили танкҳои душман бо гранатаи зиддитанкӣ ва шиша даргиранда мубориза бурда шавад (*Ф. Ниёзӣ. Вафо*).

Хабари хели панҷуми ҷумлаи бешахс аз ҷиҳати ифодаш вӣ аз хабари ҷумлаи дутаркибаи тарзи пассив фарқ надорад.

Дар ҷумлаи дутаркибаи тарзи пассив субъект ба сифати объект чун пурқунандаи бавосита намоён мегардад. Объект бешахс ба шакли мубтадо оварда мешавад. Дар бештарини маърифи ҷумла дар ин ҳел ҷумлаи фоил тамоман зикр намешавад: Соро ба қатори занони никоҳии бой дароварда шуд (*С. Айни Ятим*).

Дар ин ҷумлаи фоил зикр наёфтааст ва объект (Соро) ҳамчун мубтадои грамматикӣ қор фармуда шудааст.

Дар ҷумлаи бешахс иҷрокунадаи амал дида намешавад, объект дар ҳолати объектиаш мондан мегирад. Дар он на мубтадои мантиқӣ вучуд дорад ва на мубтадои грамматикӣ. Онҳо аз матн ва мавриди гуфта шудани ҷумла ҳам муайян кардан мумкин нест:— Дар фабрика аз қувваи коргарӣ дурусти ифода бурда намешавад (*Р. Ҷ. Од*). Бо овози баланд гаҳи зада нашавад (*С. Улуғзода. Дар оташ*). Дар қисми аввал даборан овони ҷавонии Низомӣ накл карда мешавад (*Маориф ва мад. № 30. 1964*).

Ҷумлаи бешахси хели панҷум дар забон нисбат ба дигар хелҳои ҷумлаи бешахс хеле кам ба қор бурда мешавад.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҷумлаи сода дида намешавад, ки аз ҷиҳати сохт, таркиб ва воситаҳои ифодаеии хабар аз хели ҷоруми ҷумлаи бешахс ягон хел фарқ надорад:— Пагоҳ дигар мактабҳои районро дида баромаданам лозим (*Ф. Н. Вафо. қ. 2*).

Фарқи асосии ин хел ҷумла аз хели зикршудаи ҷумлаи бешахс он аст, ки бо ҳиссаи масдарии хабараш бандакчонишинҳои шахси якуму дуҷум ва баъзан ягон калима омада иҷроқунандаи амали масдарро муайян мекунад. Ба тарзи дигар гуём, ин ҳодиса сохти ҷумларо таъбир намедихад, дар он таркиби нав — таркиби мубтадоро ба вучуд намеорад. Танҳо ҳиссаи масдарии хабарро мазмунан равшантар мекунад, яъне амалу ҳолати масдарро ба шахс нисбат медиҳаду бас:

Қарзатро дарҳол адо карданат зарур (*С. Айни. Марги суд-хӯр*) аз интернат рафтани ту лозим нест (*С. Улуғзода. Субҳи ҷав. мо*). Онро дидани шумо зарур аст (*Р. Ҷ. Од*).

Дар ин мисолҳо мубтадо нест, аммо фоилҳо ба воситаи бандакчонишин (-ат) ва ҷонишинҳои ту, шумо муайян шудаанд. Ин бандакчу калимаҳоро мубтадо гуфта наметавонем: онҳо тобеи хабаранд.

Дар ҷунин ҷумлаҳо аз он сабаб фоил ба сифати мубтадои ифода намеёбад, ки гуянда роли худ ё шахсҳои шунавандаю фоилро дар иҷрои амал нишон додани нест. Вай ҳамаи диққаташро ба иҷро кардан ё иҷро накардани амали ҷумла ра-

вона мекунад. Хусусиятҳои мазкурро ба эътибор гирифта, ин чумларо чумлаи яктаркибаи муайяншахси масдарӣ номидем.¹

Як қисми чумлаҳои соддаи яктаркибаи бешаҳс чумлаҳои саволи мебошанд. Онҳо 23, 80% (75 чумла)-ро ташкил додаанд. Вале доир ба онҳо дар забоншиносии тоҷик маълумот дода намешавад. Ҳатто дар диссертацияи номзадӣ Ш. Рашидов фақат бо як чумла қайд карда мешавад, ки чумлаҳои яктаркибаи бешаҳс саволи ҳам мешаванд ва ду-се мисол оварда мешаваду халос. Дар хусуси кадом навъи чумлаҳои бешаҳс бештар чумлаи саволи мешаванд, чизе гуфта намешавад. Одатан чумлаҳои саволи дар диалог истифода шуда, аз шунаванда ҷавоб талаб мекунад. Савол доир ба маъноҳои гуногун ҷавоб доданро талаб мекунад. Бо ёрии мубтадову хабар ва аъзоҳои пайрави гуногун ҷавоб додан мумкин аст.

Чумлаҳои бешаҳси саволи одатан диққатро ба иҷрои амал медиҳанд ва аз ин рӯ, саволи умумӣ дода мешавад. Саволи чумлаҳои бешаҳс ба шунаванда тааллуқ надорад ва аз ӯ ҷавоб талаб намекунад. Савол одатан ба худӣ гуянда нигаронида шудааст. Воситаи асосии савол ҷонишини саволии ғайришаҳсии чӣ? мебошад. Бо ёрии ин ҷонишин иҷрои амал пурсида мешавад, бинобар он қисми зиёди саволҳо ба худӣ хабар дода мешавад. Ин ҷонишин дар таркиби хабар омада, ба чумла мафҳуми саволи медиҳад.

Чумлаи соддаи бешаҳси саволи «Чӣ бояд кард?» мебошад. Ин чумларо адибон васеъ истифода бурдаанд. Дар як асар 3-4 маротиба бе тағйирот, дар ҳамин шакли хуллас истифода шудани онро дар «Восеъ», «Тахти вожгун», «Асарҳои мунтахаб»-и Ф. Муҳаммадиев, «Акси садо»-и Б. Насриддинов ва дигарон дучор кардан мумкин. Масалан:— Аммо гуногин зиёд равад, бо садупанҷоҳ танга меравад, ба қарз намерасад. Чӣ бояд кард? (С. У., *Восеъ*, 30). Чӣ бояд кард? Райони худаш мешуд, тозон ба назди котиби райком мерафт (Ф. М., *Ас.*, ҷ. 2, 473). Пас, чӣ бояд кард?— пурсид Хайдаркул (Ч. И., *Тах.*, 106). Пас, чӣ бояд кард? (Ч. И., *Д. д. Бух.*, 42). Фақат ба савор шудан тан намедиҳад. Чӣ бояд кард? (Б. Н., *Акс.*, 114).

Айнан ҳамин чумла дар шакли тафсилӣ ҳам дучор мешавад ва кам не. Ин гуна чумлаҳо бештар аз ҳисоби пуркунадаи бевосита ва ҳоли замон, инчунин аъзоҳои пайрави дигар тафсил меёбанд:— Акнун чӣ бояд кард?— гаштаю баргашта фикр мекард Мирзо (Ю. А. *Нор.*, 286). Лоихаро чӣ тавр бояд навишт? (Ф. А. *Ас.*, ҷ. 2., 477) Бақияи кӯшпулӣ, танобпулӣ, мирона, ноҳаққона ва ғайраро чӣ гуна бояд адо кард? (С. У., *Восеъ*).

Хабари чумлаи яктаркибаи бешаҳс бо ёрии замони гузаштаи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода гардида бошад, чумлаи

¹ Ниг.: Ш. Рашидов. Чумлаҳои соддаи яктаркиба дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Дастхати диссертация, Душанбе, 1969, с. 124—130.

саволӣ ба амал омадааст. Дар ин ҷо ҳам ҷонишинҳои саволӣ ёрӣ мерасонанд: Чӣ хел мешуда бошад? (*Ч. И. ва Ҳ. Н., Сар., 69*). Чанд кас мешуда бошад?— пурсид ошпаз (*Ч. И., Д. д. Бух., 333*).

Ҷонишини саволи «чӣ» бо феъли ёридихандаи «шуд» дар якҷоягӣ хабари ҷумлаи саволи бешаҳс шуда меояд. Ин ҷумлаҳо ҳуллас ва тафеили шуданашон мумкин:— Хӯш, чӣ шуд?— гуфт мӯйсифед (*Ч. И. ва Ҳ. Н., Сар., 52*). Ҳа, ба шумо чӣ шуд?— пурсид хола-Анбар (*Ч. И., Д. д. Бух., 404*). Медонед-мӣ, чӣ шуд? Чӣ шуд? (*Ч. И. ва Ҳ. Н., Сар., 139*).

Ин навъи ҷумлаҳо ро асосан дар эҷодиёти Ҷ. Иқромӣ мушоҳида кардем ва махсусан дар «Саргузашти Сафармаҳсум». Иқромӣ феъли шудан»-ро дар шаклҳои нақливу ҳикоягӣ низ ба вазифаи хабари ҷумлаи яктаркибаи бешаҳси саволӣ истифода кардааст:— Чӣ хел мешавад? (*Ч. И. ва Ҳ. Н., Сар., 207*). Чӣ ҳикмат мешуд?— гуфт Занҷира, ошики бекарори Сабрини-со шудагӣ! (*Ч. И. ва Ҳ. Н., Сар., 83*). Чӣ шудааст? (*Ч. И., Д. д. Бух.*).

Ҷонишини саволи «чӣ» бо феъли ёридихандаи «будан» дар шакли шахси сеюмӣ танҳо ба вазифаи хабари ҷумлаи яктаркибаи саволи бешаҳс омада, ҷумлаи саволиро ба вучуд овардааст. Бо вучуди дар шакли «феъли шахсӣ» омадани будан ин гуна хабарҳо ба ягон шахс далолат намеkunанд ва аз рӯи хабар мубтадоро пайдо кардан ҳам имконнопазир аст:— Ҳа, чӣ буд? Хӯш, чӣ маслиҳат будааст? (*Ч. И. ва Ҳ. Н., Сар., 203, 52*). Чӣ будааст?— дилтангона пурсид модар (*Ч. И., Д. д. Бух., 125*).

Ҷумлаи бешаҳси саволӣ дар ҳолати бо ёрии калимаи модалии «даркор». ифода гардидани хабар низ мушоҳида мешавад. Дар ин гуруҳ ҷумлаҳо ҳам ҷонишини саволи «чӣ» чун воситаи савол хизмат меkunанд:— Пас, чӣ кор кардан даркор? (*С. Т., Қам., 293*). ...аз чӣ сар кардан даркор? (*К., Яқ., 122*).

Дар ин гуруҳ интонация ва ҳиссаҷаҳои саволӣ низ дар таҷаккули ҷумлаи бешаҳси саволӣ ёрӣ мерасонанд:— Пас, уро ғорат кардан даркор? (*М. Ҳ., Нанг., 69*).— О ин мардака чӣ кор кардан даркор-а?— ба янғаи Иброҳимҷон ҳасрат мекард зани Язнапоччо (*Ф. М., Ас., ҷ. 2, 421*).

Ҷумлаҳои бешаҳси саволи, ки хабарашон бо ёрии калимаи «қозим» ифода шуда бошад, дучор нашуд.

Хабар бо қалимаҳои модалии «мумкин» ва «зарур» ифода гардида бошад, ҷонишинҳои саволи «чӣ» ва «кӣ» ҷумлаи содаи бешаҳси саволиро ба вучуд овардаанд:— Чӣ катӣ шикастан мумкин? (*Б. Ф., Аз., 136*). Ба кӣ доди худро гуфтан мумкин? (*Р. Ҳ., Си., 34*). Набошад, ба шумо чӣ зарур? (*Ч. И. ва Ҳ. Н., Сар., 162*).

Аз мисолҳои ҷамъкардаи мо 35 ҷумлаашро (11. 42%) ҷумлаҳои содаи яктаркибаи бешаҳси хитобӣ ташкил медиҳанд. Ин ҷумлаҳо иҷрои амалро таъкид меkunанд, барои реалияти

он кушишу ҳаракат карданро лозим мешуморанд. Ҳамин гуна фикрро бештар ҷумлаҳои бешаҳси хитобие ифода кардаанд, ки хабарашон бо ёрии калимаҳои модалии «лозим» ва «даркор» ифода гардидааст. Ҷумлаҳои хитобии бешаҳс ҳам дар ду шакл — ҳуллас ва тафсилӣ дучор мешаванд. Ҷумлаҳои бешаҳси хитобии ҳуллас нисбатан камтар во меҳӯранд.

1) *Ҷумлаҳои бешаҳси хитобии ҳуллас*:— Зӯр задан даркор! (Б. Ф. Аз 142).

2) *Ҷумлаҳои бешаҳси хитобии тафсилӣ*:— Хоинро ёфта гирифта, пора-пора кардан лозим! (Ҷ. И. Тах., 321). Бар зидди душманан иққилоб бераҳм шудан лозим! (Ҷ. И., Тах., 8). Инро ба Асо фаҳмонидан лозим! (Ҷ. А. Тахт. 121)— Норакро, албатта, сохтан лозим! (Ю. А., Нор., 50). Лекин ҳоло Норакро сохтан даркор! (Саҳ. 50). Ба ин кори савоб ёрӣ расонидан даркор!— ба вачд эълон кард ӯ рӯзе (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 483).

Ҷумлаҳои бешаҳсе, ки хабарашон бо ёрии калимаҳои бояд, нашоёд, мушкил, зарур ифода ёфтааст, ба тарзи хитобӣ омаданашон камтар ба назар расид. Ба ҳар кадоми ин хабарҳои дуюм ҷумлаи хитобӣ пайдо кардем:— Салаҳянро худӣ ҳозир огоҳонидан зарур! (Ю. А., Нор. 115). Аз дасти қасддор халос шудан мушкил! (Ҷ. И., Тах., 80). Инро бояд дуруст фаҳмид! (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 389). Ин ҷумлаҳо вобаста ба шароит ҷумлаи хитобӣ шудаанд. Гуянда ҳиссиёти худро бо оҳанги маҳсуси хитобӣ ифода намудааст.

Ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи бешаҳсе низ дучор мешаванд, ки аслан саволи буда, вале он ҷумлаҳоро нависанда бо оҳанги маҳсуси хитобӣ баён кардааст. Аз ин рӯ, онҳо ду аломати китобатӣ — саволу хитоб доранд. Микдори ин ҷумлаҳо, албатта, зиёд нест. Ба 9 ҷумла дучор (2. 58%) шудем. Ин ҷумлаҳо хусусияти таъкидӣ доранд, дар акси ҳол ду аломат ва маҳсусан аломати хитоб гузошта намешуд. Мисол:— Вале, магар аз даҳони шер гунчишкро зинда раҳонидан метавон?! (Ҷ. И. ва Ҳ. Н., Сар., 58). Чӣ хел карда пеши ин расвоиро гирифтани мумкин? (Ҷ. И., Тах., 67). Оё ин хел чизҳоро фаромӯш карда мешавад?! (Ю. А., Нор., 40). Чӣ бояд кард?! (Ю. А., Нор., 126).

Ҷумлаҳое, ки то ҳол аз назар гузаронидем, ҷумлаҳои табиин забон буда, дар ифодаи фикр ба гуянда кӯмаки калон мерасонанд. Ин ҷумлаҳо ягон ноқисие надоранд, онҳоро ибтидо ҳам гуфтан мумкин нест. Набудани мубтадо — фоил ба ифодаи фикр ҳалал намерасонад, зеро диққати асосӣ ба иҷрои амал нигаронида шудааст, Иҷрокунандаи амал ба ҳаёл ҳам оварда намешавад ва онро зуран ба ҷумла дохил кардан ҳам мумкин нест. Ҳатто ба ҳаёли гуянда тасаввури фоил ҳам намеояд. Аъзоҳои пайрав дар атрофи ягона сараъзон ҷумла — хабар муттаҳид шуда, онро аз ҷиҳатҳои гуногун шарҳу эзоҳ медиҳанд.

Ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи бешаҳс дар таркиби ҷумлаҳои гуногуни мураккаб ҳам дучор мешаванд ва бо ин бори дигар исбот мекунанд, ки онҳо ҷумлаҳои мустақиланд. Мик-

дори чумлаҳои бешахсе, ки дар таркиби чумлаҳои мураккаб омадаанд, назар ба чумлаҳои соддаи бешахс камтаранд. Ба 81 чумлаи мураккаб дучор омадем, ки дар таркибашон чумлаи бешахс доранд. Чумлаи бешахсро бештар (59 мисол) дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ, камтар (14 мисол) дар таркиби чумлаи мураккаби пайваст дучор кардем. Дар 8 мисол чумлаи бешахс дар таркиби чумлаи мураккаби омехта омадааст.

Чумлаи бешахс дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ ҳам ба вазифаи сарчумла ва ҳам ба вазифаи чумлаи пайрав омадааст. Таносуби он қариб баробар аст. Дар 30 мисол чумлаи бешахс вазифаи сарчумларо адо кардааст. Ба вазифаи сарчумла асосан чумлаҳои бешахсе, ки хабарашон бо ёрии феъли модалии «бояд» ва калимаи модалии «даркор» ифода шудааст, омадаанд. Аксар чумлаҳои пайрав тамоми сарчумларо шарҳу эзоҳ додаанд, аз ин рӯ, чумлаҳои пайрави шартӣ пуркунанда, мақсад ва сабабро зиёдтар мушохида мекунем:— Агар Норақро қиддӣ сохтанӣ бошанд, ин роҳро аз нав таъмир кардан даркор (Ю. А., Нор., 15). Бояд қайд, кард, ки ин дӯсти ҳам худ аз худ ба миён наомадааст (М. Х., Нанг., 169). Чорае нест. Тоқат бояд кард, то ки имрӯз фардо бишавад. Ғуломчон ва домодхоҷа нотарсида ба кор сар кунанд (Ҷ. И., Тахт., 44). Пояш ки шикастааст, шикастабандӣ бояд кард, вассалом (Б. Н., Акс., 162). Воқеан, бояд зикр кард, ки асарҳои чоп нашудан Шарифҷон Хусейнзода ханӯз кам нестанд (Акси садо, 207). Раис худаширо кушад ҳам, ягон ҳафтаина рафта омадан даркор (Акси садо, 18).

Яке аз аъзоҳои пайрави ин гуна сарчумлаҳо бар эзоҳи худ чумлаи пайрави муайянкунанда гирифта метавонад:— Охир, мантиқан касеро бояд муаррифӣ кард, ки ақаллан як сару гардан аз ӯ баландтар бошад (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 389). Хайр, муште, ки баъди ҷанг ба ёд омад, бояд ба сари худ зад (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 142). Ба ин чиҳил ҳазор сӯм пуле, ки раис бехуда ба бод додан меҳоҳад, барои муҳочирон хона сохтан даркор (Б. Н., Акс., 213). Дар ин мисолҳо чумлаи пайрави муайянкунанда пуркунандагон бевоситаву бавоситаи таркиби сарчумларо шарҳу эзоҳ додааст.

Чумлаи бешахс дар ду мисол сарчумлаи чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб шуда, омадааст. Ҳар ду чумла ҳам чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби дараҷагӣ мебошад: Ин ҷо бояд кунҷков буд, то донед, ки дар қабати кӯҳҳои Нору Сандук чӣ гуна роҳ мекушоянд, чӣ гуна гулӯлаҳои ғулодӣ мешионанд ва онро бо охану цемент мазбут месозанд (М. Х., Нанг., 168).

Чумлаи бешахс дар 29 мисол ба вазифаи чумлаҳои пайрави гуногуни чумлаи мураккаби тобеъ омадааст. Маълум мешавад, ки чумлаи бешахс бештар ва асосан ба вазифаи чумлаи пайрави пуркунанда меояд; Онҳо рӯйро метуфтанд, ки

а сулху салоҳ розӣ шудан лозим (*Ч. И., Тах., 337*). Баъд ан-
ешиданд, ки чӣ бояд кард (*С. У., Восеъ., 310*). Лекин гуф-
анд, ки илочи воқеа қабл аз вукӯъ бояд кард (*Ф. М. Ас., ч. 2,*
75). Барои ҳамин мегуям, ки варзиш кардан даркор (*К., Як.,*
39).

Чумлаи бешахс ба вазифаи чумлаҳои пайрави сабаб, за-
дон ва хабару мубтадо ҳам омада метавонад, вале ниҳоят
кам: — Албатта, меоям, аз банк пул гирифтани даркор (*Ф. М.,*
Ир., 105). Чӣ гуна ӯ ба курорт мефтааст, ки пагоҳ-фардо
этирооти аз таҷрибаи истеҳсоли гузаронидан лозим (*Ф. М.,*
Ир., 64). Тадбир ин аст, ки аввал тарафдорон ва ҳавохоҳ-
нашро охишта-охишта аз онҳо ҷудо бояд кард (*С. У., Восеъ.,*
83). — Маълум, ки аз хирс эҳтиёт кардан даркор (*К., Як.,*
16).

Чумлаи бешахс дар ташаккули чумлаҳои мураккаби тобеи
сертаркибаи чида ва дараҷагӣ низ иштирок намудааст.

1. *Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибаи чида:* Фикр ме-
ард, ки чӣ бояд кард, ба Назири бахтбаргашта чӣ гуна бояд
ҷадад расонд? (*С. У., Восеъ., 41*). Бо амаки Федя маслиҳат
карда ба қароре омаданд, ки то як давра бояд сабр пеша
кард ва хушбӯр бояд буд (*М. Х., Нанг., 17*).

2. *Чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркибаи дараҷагӣ:*—
Чандон гиз карда омодаи он шуд, ки ба ҳар восита мӯйса-
недро маҷбур бояд кард, ки чанд ҳарфе аз хусуси партизан-
ро гӯяд. (*М. Х., Нанг., 74*). Як бародари дигарамон сухани
дарддорро қувват дода илова намуд, ки хизмати хуби духтурро
баъди баргаштан ба ватан ба намояндаҳои ҳукумат гуфтан
даркор, то ки ба ҷои қораш маълум кунанд (*Ф. М., Ас. ч. 2,*
13).

Чумлаи бешахс чун чумлаи мустақил дар ташаккули чум-
лаҳои мураккаби пайваст низ иштирок мекунад. Дар 14 мисол
инро мушоҳида кардем. Дар қисми зиёди мисолҳо яке аз чум-
лаҳои мураккаби пайваст чумлаи бешахс мебошад. Вай бо
чумлаҳои дигар бо ёрии пайвандҳои пайвасткунанда ва ё
интонацияи пайваст алоқаманд шудааст:— Охир, ҳама пир
мешавад, бинобар ин ханӯз аз ҷавонӣ эҳтироми пиронро бояд
мӯхт (*Ф. М., Ас., ч. 1, 212*). Лекин холо ахволи падару мо-
дарам хуб нест, то бештар шудани онҳо боз ду-се рӯз истода-
нам даркор (*Б. Н., Акс., 13*).

Чумлаҳои мураккаби пайвасте ҳам дучор мешаванд, ки
амаи чумлаҳои бешахс аст. Бештар ин тип чумлаҳо бо
амдигар ба воситаи интонацияи пайваст алоқаманд меша-
ванд: — Рӯз шуда монд, ба кор сар кардан даркор, Салимбой
(*Р. Ч., Од. 87*). Аммо ин тартибро аз кучо бояд пайдо кард,
ки бояд омӯхта, аз кадом китобҳо бояд касб намуд? (*Р. Х.,*
175).

Дар чумлаҳои мураккаби омехта чумлаи бешахс бештар
инқияи сарчумларо адо кардааст:— Ба кори педагогӣ ҳамчун

ба кори бахрनावардиву тиббӣ ё монанди ин на онҳоеро даъв кардан даркор ки фақат дар талоши таъмини маишати худ бешанд, балки онҳоеро бояд дархост кард, ки ба ин кор, ба ин дилбастагӣ дошта бошанд (Б. Н., Акс., 204). На аз роҳи шарҳи гадотабъ рафта лозим аст, балки аз он бузургоне, ки роҳи ҳақ рафтаанду ҳақ гуфтаанд, пайрави бояд кард (А. Х., О., 178). Ними тарбуза фурувардем, чой танг шуд, савдогар гуфт ки мошина камтар пеш гирифтаанд даркор (Б. Ф., Аз., 140).

Чумлаи бешахс ҳам вазифаи сарчумла ва ҳам чумлаи паравро адо карда метавонад.

Мисолҳо ба он шаходат медиҳанд, ки чумлаҳои соддаи шахс гуногунаъзо мешаванд. Чумлаҳои якъзо низ кам нестанд. Ба 87 чумлаи содда дучор шудем, ки танҳо аз хабар таркиб ёфтааст, яъне чумлаи соддаи бешахси ҳуллас низ яке чумлаҳои табиӣ синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик шумор мерафтааст. Дуруст аст, ки ин гуна хабарҳо, ҳеч гоҳ калимагӣ намешаванд. Ба таври дигар гуём, хабари чумлаи шахс ҳамеша таркибӣ мешавад. Ин хабарҳо аз ду, се, чор, панҷ ва ҳатто аз шаш калима таркиб ёфта метавонанд.

Хабарҳои таркибии дукалимагӣ асосан бо феълҳои «шакли шахсдор» ифода мешаванд. Ин гуна хабарҳо хоси чумлаҳои шахси саволи мебошанд. Онҳо аз ҷонишини саволии «чӣ» бештар шакли мафъули феъл — шудан таркиб меёбанд. Феъл танҳо дар «шахси сеюми танҳо» меояду ҳалос. Дар шахсҳои гуногуни замони омаданаи мумкин аст. Тарзи мафъул ҳама то дар чумлаҳои дутаркиба ҳам ба шакли пасивии субъект долат мекунад. Пас, ба ягон ҳел шахс далолат накардани гуна амалҳо воситаи грамматикӣ ҳам доштааст: — Чӣ шуд? (Ч. И. ва Х. Н., Сар., 98). — Охир, чӣ мешавад? (Ч. И., Д. Бух., 140).

Ин хабарҳо дар шакли нақлӣ оянд, чихати бешахсиашон ҳам маълумтар мешавад; — Чӣ шудааст? (Ч. И., Д. Бух., 129). Хабарҳои таркибии дукалимагӣ бо ёрии феъли «буд» ҳам сохта мешаванд, вале кам: — Қашид, чӣ буд? (Ч. И., Х. Н., Сар., 197).

Доир ба ин гуна хабарҳо ҳаминро гуфта лозим меояд, баъзе забоншиносон «чӣ»-ро мубтадо ва «буд», «шуд»-ро хабар меноманд. Мумкин дар баъзе ҳолатҳо феълҳои «буд» ва «шуд» хабари чумла шаванд, лекин дар ин мисолҳо онҳо чун воситаи грамматикӣ истифода шудаанд, ҳар ду калима як мафҳуми ифода мекунад. Аз яке ба дигаре савол гузоштан имконнопазир аст. Ин чумлаҳоро ба қатори чумлаҳои дутаркибаи нопурра ҳисоб кардан нашояд, зеро онҳо мӯҳтоҷи ягон эзоҳдиханда махсусан мубтадо нестанд.

Хабари таркибии дукалимагӣ танҳо дар як мисол бо маънои «ру калимаи модалӣ «даркор» ифода шудааст; — Натарсияи даркор (Р. Ч., О., 169).

Мафҳуми ин хабарҳо дар ҳолати илсва шудани исм боз

конкреттар мешавад, вале дар он ҳол ҳам ба ягон субъект да-
лолат ва ё ишора намекунад. Исмҳои илова мешудагӣ абстракт
мебошанд ва аз ин рӯ, барои барқарор кардани иҷрокунандаи
амал ёри расонида наметавонанд. Ин гуруҳи чумлаҳо бештар
дар диалог дучор мешаванд: Чӣ ҳодиса шуд? — боз пурсид ко-
мандир аз аробакаш (Ч. И., Д. д. Бух., 189). Чӣ гап шудааст?!
(Ч. И., Д. д. Бух., 251). Хӯш, чӣ маслиҳат будааст? (Ч. И. ва
Х. Н, Сар., 52).

Чумлаи бешаҳси яқазое, ки хабараш аз се калима таркиб
ёфтааст, хеле маъмул аст. Яке аз чумлаҳои маъмули бешаҳс, ки
аз масдари кӯтоҳу феъли модалии «боистан» таркиб меёбад, ба
ҳамин гуруҳи дохил мешавад. Вобаста ба ҷузъи номӣ ин чумла-
ҳо саволи ва ё хабарӣ мешаванд. Ҷузъи номиашон ҷонишини
саволи бошад, чумлаи саволи ва агар исм бошад, чумлаи ха-
барӣ ба амал меояд. Дар ҳар ду гуруҳи чумлаҳо ҳам диққати
асосӣ ба амал ва иҷрои он дода мешавад. Дар ин гуруҳи чум-
лаҳо амалҳо дар замони оянда иҷро мешаванд. Чумлаи саволи
чӣ тарз, чӣ гуна, бо кадом роҳ иҷро гардидани амалро талаб
кунад, чумлаи хабарӣ иҷрои амалро ҳатмӣ мешуморад!—Лут-
фия аз онҳо ибто карда бо марди номаҳрам танҳо ба танҳо
гуфтугӯ нахоҳад кард. Чӣ бояд кард? (С. У., Восеъ, 119). Пас,
чӣ бояд кард? — пурсидам ман аз ӯ (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 37). Чӣ
бояд кард? (Р. Ҳ., Си., 178). Амал бояд кард. Пагоҳ маҷлиси
ғайринавбатии комитет (Ф. М., Ас., 2, 475). Хушбӯр бояд буд
(М. Х., Нанг., 69). Аммо аз рӯи таомул бо посбон мунозира на-
мекунанд. Итоат бояд кард (Ф. М. Ас., ҷ. 2, 442).

Хабари чумлаҳои бешаҳси яқазое бо масдари таркибии но-
миву калимаи модалии «даркор» ифода шуда бошад, иҷрои
амалро ҳатмӣ медонанд ва дар ин кор қатъӣ буданро талаб
мекунанд! — Омехта кардан даркор (Р. Ҳ., Од., 397). Дам ги-
рифтани даркор (К., Як., 106).

Хабари чумлаи бешаҳси яқазое аз чор калима ҳам таркиб
ёфтаниш мумкин аст. Ин хабарҳо ду тарзи ифода доранд:
яқум, аз масдари таркибии номӣ бо ёрии калимаи модалии
«даркор» ва «лозим»:— Ёд гирифта мондан даркор (Р. Ҳ.,
Од., 128).— Ҳа, ҳамин хел кардан даркор гуфт Мулло Носир
(Р. Ҳ., Си., 20). Пас, чӣ кор кардан лозим? — бесаришта шуд
Восеъ (С. У., Восеъ, 58). Ин чумлаҳо аксар саволи меша-
ванд:— Чӣ хел мешуда бошад? (Ч. И., Д. д. Бух. 258). Чӣ бало
зада бошад? (Ч. И. ва Х. Н., Сар., 41).

Хабари чумлаи соддаи бешаҳси яқазое аз панҷ ва ҳатто
шаш калима ҳам таркиб меёбад. Ҷузъи номии масдар ба худ
муайянкунанда мегирад:— Ягон кори дигар кардан даркор
(Р. Ҳ., Од., 131). Аз паи ягон кор шудан даркор (Р. Ҳ., Од.,
388). Хабарҳое, ки аз шаш калима таркиб ёфтаанд, одатан
ибораҳои фразеологӣ мебошанд:— Аз як гиребон сар баровар-
дан даркор (Р. Ҳ., Од., 169).

Аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки чумлаҳои соддаи

яктаркибаи бешахси якаъзо маъмула ва хабари онҳо аз рӯи таркиб гуногун мешавад.

Ин ҷумлаҳо аз ҷиҳати ифодаи фикр ноқисӣ надоранд, вале фикри нисбатан пурра, ҳаматарафа бо ёрии аъзоҳои пайрав ифода мегардад. Ҷумлаҳои соддаи бешахс аз ҳисоби аъзоҳои пайрави гуногун таркиби худро васеъ мекунад ва барои фикри нисбатан пурраро ифода кардан мувофиқ мешаванд. Ба як гурӯҳ мисолҳо (102 ҷумла) дучор омадем, ки аз хабар ва ягон навъи аъзои пайрав таркиб ёфтааст. Ҳамаи аъзоҳои пайрав дар ташаккули ин ҷумлаҳо як хел хизмат накардаанд. Дар ташаккули ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи бешахси дуаъзогӣ пуркунандаҳо роли калон бозидаанд.

Пуркунандаи бевосита яке аз аъзоҳои пайрави серистеъ-молтарин мебошад. Дар ташаккули 36.28% ҷумлаҳои бешахси дуаъзогӣ объекти бевосита иштирок кардааст. Ин гуна хабарҳо бо феълҳои гузаранда ифода мешаванд, бинобар он аъзои ҳатмиашон пуркунандаи бевосита мебошад. Бе объект ин ҷумлаҳо, аниқтараш хабарҳо мафҳуми пурра ва тамомшударо ифода карда наметавонанд. Пуркунандаи бевоситаро ҳамаи хабарҳои ҷумлаи бешахс гирифта наметавонанд. Пуркунандаи бевоситаро асосан хабарҳое, ки аз масдари кӯтоҳу феъли модалии «бояд» ва «нашояд», инчунин масдари пурраву калимаи модалии «даркор» ва баъзан «лозим» таркиб ёфтаанд, мегиранд:— Кори ташкилии капитанро бояд махсус қайд кард (*М. Х., Нанг.*, 229) Бояд фармудаи амирро иҷро кард (*Р. Х., Си.*, 301). Набошад, падари маро чоҳилу хурوفотпараст гуфтан нашояд (*Ҷ. И. Тахт.* 218).

Феълҳои модалии «бояд» ва «нашояд» аз рӯи мавқеи худ фарқ намекунанд. Дар ҷумлаи якаъзогӣ «бояд дар байни ҷузъи номиву масдари кӯтоҳ ҷой гирифта бошад, дар ҷумлаҳои дуаъзогӣ аз ҳар дуи он ҷузъҳо ва ҳатто аз пуркунандаи бевосита пеш ҷой гирифтааст.

Умуман, пуркунанда ҳамеша пеш аз хабар ҷой мегирад. Ин ҳолро дар ҷумлаҳое, ки хабарашон аз масдари пурраву калимаҳои модалии «даркор» ва «лозим» таркиб ёфтаанд, низ мушоҳида мекунем. Дар ин т.ч. ҷумлаҳо низ пуркунандаи бевосита ҳамеша пеш аз хабар ҷой мегирад. Ҷузъҳои хабари таркибӣ ҳам мавқеи муайян доранд. Калимаҳои модалӣ ҳамеша дар охири ҷумла, баъди масдар ҷой мегиранд:— Вайро тараққӣ додан даркор (*Р. Ҷ., Од.*, 299).— Онҳоро шинохта тавонистан даркор (*С. Т., Кам.*, 294).— Миракро хонондан лозим—гуфт Фирӯза (*Ҷ. И., Тах.*, 16).— Лекин корҳоро тезонидан лозим (*Р. Х., Си.*, 76).

Дар ин гурӯҳ ҷумлаҳо аксар объект чизи маъмулу конкретро ифода намуда, ба қисмати темаву хабар ба қисмати рема медарояд. Конкрету маълум будани объектро ҷонишинҳои ишоратии дар таркиби пуркунанда оянда низ тасдиқ мекунанд:— Ҳа, ин корро кардан даркор (*Р. Х., Си.*, 80). Дуруст,

ин корро, албатта кардан даркор (Б. Н., Акс., 121). Махсус таъкид кардани объект лозим бошад, он бо ёрии ҳиссаҷаҳои таъкидӣ, калимаву ибораҳои туфайлӣ ва инчунин муайянкунандаҳо ба ҷо оварда мешавад:— Шавкатро ҳам даст гирифтаан лозим (Ф. М., Ас.) Не, адаби вай лаънатиरो додан лозим (Р. Х., Си., 416). Норақро, албатта, сохтан даркор (Ю. А., Нор., 50). Факти таърихро ҳам ба инобат гирифтаан даркор-дия (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 214).

Пуркунандаи бевосита дар шакли суратнаёфта ҳам омада метавонад, вале ҳеде кам:— Ягон турушӣ хӯрдан даркор (К. Як., 100). Ягон роҳи дигар ёфтаан лозим (Ч. И., Тах., 154).

Умуман, дар ҳамаи ҷумлаҳои бешаҳси дуаъзогие, ки аз пуркунандаи бевоситаву хабар таркиб ёфтаанд, аъзоҳо бо тартиби муайян «пуркунанда — хабар» ҷой гирифтаанд.

Пуркунандаи бавосита дуҷумин аъзои пайравест, ки дар ҷумлаҳои дуаъзои бешаҳс зиёдтар бо хабар омада, фикри нисбатан пурраро ифода кардааст. Ин пуркунандаро дар 28 ҷумла (27.45%) мушоҳида намудем. Пуркунандаи бавосита бо тамоми навъҳои хабари ҷумлаи бешаҳс тобеъ шуда омадааст. Аз ин рӯ, ҳудуди тобеъияти пуркунандаи бавосита нисбат ба пуркунандаи бевосита васеътар аст.

Хабари ин гуна ҷумлаҳо пеш аз ҳама мӯҳтоҷи объекти бавосита мебошад. Мавҷудияти пуркунанда, ба фикри В. В. Бабайцева, иштирок накардани фоилро боз ҳам пурқувваттар менамояд¹. Амали ин гуна ҷумлаҳо ба шахс ва ғайри шахс равона карда шудааст. Ин ба ифодаи хабар вобаста мебошад. Хабарҳо бо ёрии «бояд» «шояд» ва «шудан» ифода шуда бошанд, ақсар амал ба шахс нигаронида мешавад:—Бо Набиев чӣ бояд кард? (Ю. А., Нор., 160). Ба вай ёрӣ бояд кард,— ба худ қарор дод Иброҳимҷон (Ф. М., Ас., ҷ.2, 418). Бо қал ба-робарзани кардан нашоёд, ҷаноби мирохӯр (Ч. И. ва Х. Н., Сар., 98).

Мавҷудияти мухотаб ба кӣ равона шудани ин гуна амал-хоро боз ҳам аниқ мекунад:—Хӯш, хӯш!... ба шумо чӣ шуд, янга?!—Ҳа, ба шумо чӣ шуд, Қори Довуд? (Ч. И. ва Х. Н., Сар. 32, 41). Дар ин ҷумлаҳо объект чизи маълум буда, мақсади ҷумла хабар аст, зеро вай номаълум мебошад. Дар ҳолати инверсия ҳам ин чиз боқӣ мемонад, вале диққат бештар ба объект равона карда мешавад. Ин ҳолатро дар диалог мушоҳида мекунем:—Чӣ шуд ба ту? Чӣ шуд ба шумо (Ч. И. ва Х. Н., Сар., 64, 195)

Пуркунандаҳое, ки ба хабари дигар тобеъ шуда омадаанд, мафҳумҳои гуногунро ифода мекунанд ва ҳамеша пеш аз хабар ҷой мегиранд:—Ба қадри ин хушбахтӣ расидан даркор (Ю. А., Нор., 247). Писарам Пӯлод,— гуфт вай падарона,— аз

¹ Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке. М., 1968, с. 86.

марг ҳазар кардан даркор (Р. Ҷ., Од., 89). — Ба он нақи тағбирот даровардан зарур! (Ю. А. Нор., 51). Аз бароварданашон чӣ шуд? (Ҷ. И. ва Х. Н., Сар., 207).

Дар ташаккули II ҷумлаи дуаъзои бешахс ҳоли замон иштирок кардааст, ки ин 10.78% ҷумлаҳои дуаъзоро ташкил медиҳад. Ҳоли замон ҳамеша пеш аз хабар ҷой гирифтааст. Аксар хабар алоқамандона ба матн ҳоли замон қабул кардааст. Дар зеро ҳуди ин хабарҳо он қадар ба ҳоли замон муҳтоҷ нестанд: — Акнун чӣ бояд кард? (Р. Ҷ., Си., 142).

Саҳарӣ барвақт хестан даркор (Ю. А., Нор., 207).

Албатта, ҳамаи ҳодисаву воқеаҳо дар замоне ба амал оянд, аз ин рӯ, амале, ки ҷумлаҳои бешахс ифода мекунад, замон вобастагӣ дорад ва ҳоли замон барои пурратар ифода намудани фикр саҳми худро гузоштааст. Аксар ҳоли замон мафҳуми навро ифода мекунад, бинобар он дар ҷумлаи иштирок дорад.

Дар ташаккули 9 ҷумлаи бешахси дуаъзогӣ (8.82%) ҳоли макон иштирок намудааст. Вай ҳамеша пеш аз хабар ҷой гирифтааст. Дар ҷумлаҳои, ки хабарашон бо ёрии «бояд» ва «наояд» ифода шудаанд, ҳоли макон дар байни таркибҳои хабар омадааст: — Ҳозир дӯсташ меояд. Бояд ба куча баромад (Ф. М. Ас., ҷ. 2, 478).

Агар феъли модалии «бояд» бо исми яқоя ояд, дар охири ҷумла ҷой мегирад. Ҳоли макон ба хабарҳои дигар тобеъ гафтад, ҳама вақт пеш аз онҳо ҷой мегирад: — Ба Бухорои шариф рафтаи лозим (Ҷ. И., Тах., 243). Ба истгоҳи мошинҳои ёри таъҷили рафтаи даркор (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 435).

Ҳоли тарзи амал низ дар ташаккули ҷумлаҳои бешахс ёри мерасонад. Хабарҳои, ки бо ёрии калимаҳои модалии «даркор» ва «лозим» ифода шудаанд, ҳоли тарзи амал гирифтанд. Ҳоли тарзи амал бевосита пеш аз хабар ҷой гирифтааст: Андеша карда гап задан даркор (С. Т., Кам., 241). Ҳаргарафа санҷидан даркор (Ю. А., Нор., 162). Фақат доништа кор кардан лозим (Ҷ. И., Тах., 44). Ба ҳар ҳол хушёр будан лозим (Ҷ. И., Тах., 102). Ба ҳар ҳол як санҷидан зарур (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 63).

Дар як мисол масдар дар шакли пуррааш бо феъли модалии «бояд» ба вазифаи хабар омада, ҳоли тарзи амал қабул кардааст. Масдар дар охири баъд аз феъли ёридиҳанда омадааст: — Бале, шод бояд зистан, ношод бояд зистан! (Ҷ. И. ва Х. Н., Сар., 144).

Аз аъзоҳои пайрави дигар дар ташаккули 3 ҷумлаи ҳоли микдору дараҷа ва дар як ҷумлаи ҳоли ҳилофро мушоҳидаи қардем, ки онҳо ҳам пеш аз хабар ҷой гирифтаанд: — Лекин камтар эҳтиёт шудан даркор! — гуфта монд Махсум (Ҷ. И. ва Х. А., Сар., 123). Боз камаш чор-панҷ бор рафта омадан лозим (С. Т., Кам., 107). Бо вучуди ин хушёр бояд шуд (Ф. М. Ас., ҷ. 2, 9).

Дар ду чумла хабар чида шуда омадааст: — Хушёр будан ва амал қардан лозим аст! (Ч. И., Тах., 28).

Аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки чумлаҳои бешаҳси дуаъзо яке аз маъмултарин намудҳои чумлаҳои соддаи як-таркибаи бешаҳс мебошанд. Онҳо (33.23%) тамоми чумлаҳои бешаҳсро ташкил медиҳанд. Дар ин чумлаҳо аъзоҳо асосан ҷои муқимӣ доранд. Хабар дар охири чумла омада, аъзоҳои найрав пеш аз он ҷой мегиранд ва онро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳанд. Хабар одатан мафҳуми навро ифода мекунад ва ба қисмати рема дохил мешавад. Аъзоҳои найрав ва махсусан пурқунандаҳо, ки аъзои нисбатан зарурии хабар аст, мафҳуми ба хонанда аз матн боло маълумро ифода меку- нанд ва ба тема дохил мешаванд.

Дар чумла ҷи андоза аъзоҳои найрав зиёдтар бошанд, фикр ҳамон дараҷа пурратар баён мегардад. Чумлаҳои сеаъ- зогӣ то андозае ба ҳамин гуна хусусият доро мебошанд. Он- хо аз ҷиҳати истемол баъди чумлаҳои якаъзо ва дуаъзо ме- истанд. Ба 68 чумла дучор шудем ки аз се аъзо — аз хабар ва ду аъзон найрави дигар таркиб ёфтааст.

Дар чумлаҳои соддаи бешаҳси сеаъзогӣ низ аъзои маъмул- тарин пурқунандаҳо ва махсусан пурқунандаи бевосита мебо- шад. Зиёда аз 53% ин гуна чумлаҳо бо ёрии ҳамин аъзоҳо таркиб ёфтаанд. Ин ба он шаҳодат медиҳад, ки объект то ан- дозае функцияи фоили мавҷуд набударо мебозад. Ба фикри забоншиноси рус В. С. Юрченко¹, ин гуна пурқунандаҳо (Ива- ну неработается) дар як вақт ҳам функцияи объект ва ҳам субъекти мантиқиро адо мекунанд, вале азбаски ба хабар то- беъанд, онҳо пурқунанда буда, чумлаҳо бешаҳсанд. Масалан, дар мисолҳои «Аммо лою обро тоза қардан даркор!» (Ю. А., Нор., 245). Давлатро аз амир гирифта мешудааст? (Ч. И., Д. д. Бух., 17)» сухан ба таври пушида дар хусуси «лою об» ва «давлат» рафта истодааст, вале азбаски онҳо бо пасоянд су- рат гирифта, ба хабар тобеъ шудаанд, пурқунанда мебошанд. Ин чумлаҳо бо осонӣ, бо тағйири шакли хабару пурқунан- да ба чумлаи дутаркиба баргардонидан мумкин аст: «лою об тоза қарда шавад» ва «Давлат аз амир гирифта шавад».

Пурқунандаи бевосита дар ташаккули 43 чумлаи яктарки- баи бешаҳси сеаъзо иштирок намуда, 45 бор кор фармуда шу- дааст, ки ин 34.09% ин гуна чумлаҳо дар бар мегирад. Пур- қунандаи бевосита дар ду мавқеъ — дар аввал ва мобайни чумла, ҷой гирифтааст. Вай 25 бор дар аввали чумла омада, баробари объект бевоситаи хабар шудан муносибати наздик доштани чумлаи мазкурро бо чумлаи пешомада нишон дода- аст ва барои ифодаи фикр ва махсусан мафҳуми нав, ёри ра- сонандааст. Аксар хабар ва баъзан аъзон найрави дигар, ки

¹ Юрченко В. С. Простое пред. в совр. русском языке. Саратов, 1972, с. 126.

баъди объект ҷой гирифтаанд, мафҳуми навро ифода менамоянд ва мувофиқи таҳлили маъноии ҷумла ба таркиби рема дохил мешаванд. Пурқунандаи бевосита дар ин тип ҷумлаҳо дар ҳамаҷонибаи пурқунандаи бавосита, ҳоли замон, ҳоли макон тарзи амал ва хабар ҷой гирифтааст.

Дар II ҷумлаи бешаҳси сеаъзогӣ пурқунандаҳои бевосита бавосита дар паҳлуи якдигар омада, объекти амалу ҳолатро ифода намудаанд. Албата, ҳамаи ин хабарҳо бо феълҳои гузаранда ифода шудаанд. Дар аксари ин ҷумлаҳо (8 мисол) пурқунандаи бевосита пеш аз пурқунандаи бавосита, яъне дар аввали ҷумла омадааст. Вай бо исми хос ва ё ҷонишин, ки ҳар ду ба предмети конкрету муайян ишора мекунанд, ифода гардидааст: — Инро ба сардорони чека фаҳмонидан лозим (Ч. И., Таҳ., 76) Шаҳри ояндаи Норакро фақат аз рӯи плани генералӣ бояд сохт. (Ю. А. Нор., 111). Ин воқеаро ба роҳбарият хабар додан лозим! — гуфт комендант (Ч. И. Таҳ., 80).

Дар се ҷумла тартиби «пур. бавосита — пур. бевосита» мушоҳида шуд. Дар ин ҷумлаҳо пур. бавосита мафҳуми маълумро ифода мекунад ва аз ин рӯ, бештар бо ҷонишину исми хос ифода ёфтааст: — Ба Саидов ҳам инро фаҳмонидан даркор (Р. Ҷ., Од., 266). Ба кӣ доди худро гуфтан мумкин? (Р. Ҷ., Си., 34).

Дар ин тип ҷумлаҳо ҳар ду пурқунанда ҳам таъкид меёбанд, зеро тартиби муқаррарии онҳо «пур. бевосита — пур. бавосита» аст.

Дар ҷумлаҳои, ки аз пурқунандаҳову хабар таркиб ёфтаанд, барои хабар муҳимтару заруртараш пурқунандаи бавосита аст, зеро вай дар ҷойи муқаррарии худ, байни пурқунандаи бевоситаву хабар аксар мафҳуми навро ифода намуда, дар якҷоягӣ бо хабар як гурӯҳи семантикиро ба вучуд меоранд. Пурқунанди бевосита бошад, чун объекти маълум, алоқаи семантикии ҷумлаи мазкурро бо ҷумлаи пешомада нишон дода, дар реалияти мақсади ифода ёри мерасонад.

Пурқунандаи бевосита дар 8 ҷумла бо ҳоли замон дар ҳамаҷонибаи омада, аксар (6 ҷумла) баъди он ҷой гирифтааст. Сабаби чунин ҷой гирифтани объект он аст, ки хоҳ амалу ҳолат ва хоҳ объекту воқеаву ҳодисаҳои дигар дар замон ба амал меоянд, берун аз замон рӯй доданишон мумкин нест. Ҳоли замон дар аввал омада, ба тамоми аъзоҳои, ки баъди он ҷой гирифтанд, мантиқан алоқа дорад, бо вучуди ин ки аз ҷиҳати грамматикӣ вай ба хабари ҷумла тобеъ аст. Ин гуна аъзоҳои дар забоншиносӣ детерминант меғоянд¹.

Пас, тартиби муқаррарии ин аъзоҳои пайрав — «ҳоли за-

¹ Ниг.: Н. Ю. Шведова. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. Жур. «Вопросы языкознания», 1964, № 6, 81—82. Тон Тхат Хан. Обстоятельственные детерминативные группы в простом предложении современного русского языка. Канд. диссертация, Л., 1978.

мон — пур. бевосита» мебошад: — Аз гирифтаи пештар вайро санҷида дидан лозим (С. У., *Восеъ*, 67). Акнун одамонро овардан даркор (К., *Як.*, 32). Лекин холо Норахро сохтан лозим! Ю. А., *Нор.*, 50). Аввал калиди уро ёфтаи лозим (Ч. И. ва Х. Н., *Сар.*, 154). Ва холо бояд ки ҷои онро иваз кард (М. Х., *Наг.*, 222).

Агар мақсад таъкид кардани холи замон бошад, он гоҳ пур. бевосита пеш аз он, дар аввали ҷумла ҷой гирифта, холи замон бевосита пеш аз хабар ҷой мегирад: — Ғами бинои омӯзишгоҳ ва хобтохро низ аз худи ҳозир хурдан даркор. Салахяро худи ҳозир огоҳонидан зарур (Ю. А., *Нор.*, 227, 115).

Аз ин ду аъзои пайрав барои хабар заруртар ва муҳимтараш пур. бевосита мебошад. Бе он ҷумла нокис ва фикр нотаом барин менамояд. Пуркунандаро аъзои хатмиву холи замонро ғайри хатмӣ гуфтан мумкин аст¹.

Пур. бевосита дар ҷумлаҳои соддаи бешахс ва махсусан дар ҷумлаи сеаъзогӣ, бо холи макон ниҳоят кам ҳампахлу омадааст, ҳол он ки дар ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи феълии муайяншахсу номуайяншахс бо холи макон омадани пур. бевосита маъмул аст. Танҳо дар як ҷумлаи бешахси сеаъзо дар пахлуи ҳамдигар омадани онҳо мушоҳида шуд. Дар он ҷумлаи ягона пур. бевосита пеш аз холи макон ҷой гирифтааст: — Дили мардумро ба Норақ гарм кардан даркор (Ю. А., *Нор.*, 106).

Пуркунандаи бевосита дар ҷумлаҳои яктаркибаи соддаи бешахси сеаъзо бо холи тарзи амал зиёдтар дар ҳамсоягӣ омадааст. Дар 17 ҷумлаи ин ҳол мушоҳида шудааст. Аксар (13 мисол) пур. бевосита пеш аз холи тарзи амал омадааст ва ин тартиби нисбатан муқаррарӣ мебошад, зеро холи тарзи амал бештар дар якҷоягӣ бо хабар мафҳуми навро ифода кардааст. Рема бошад, дар забони адабии ҳозираи тоҷик аксар баъди тема ҷой мегирад: — Ин гирехи сарбастаро ҷӣ навъ карда бояд кушод? (Ф. М., *Ас.*, ҷ. 2, 55). Лоихаро ҷӣ тавр бояд навишт? (Ф. М., *Ас.*, ҷ. 2, 477). — Сабаби ҳар як фалокатро алоҳида тафтиш кардан даркор (Ю. А., *Нор.*, 223). Кароргоҳи отрядро зуд иваз бояд кард (Ф. Н., *Ҳар.*, 389). Корро хуб мулоҳиза кардан лозим (Ч. И., *Шодӣ*, 21). Дурбинро эҳтиёт шуда кор фармудан лозим (Ф. М., *Ас.*, ҷ. 2, 279).

Дар 4 ҷумла баъди холи тарзи амал ҷой гирифтани пур. бевосита мушоҳида шуд: — Бо таърифу тавсиф шайтонро ба дом афтонидан мумкин (Ф. М., *Ас.*, ҷ. 1, 317). Ҷӣ хел карда пеши ин расвоиро гирифтаи мумкин? (Ч. И., *Тах.*, 67). Ҷӣ хел онро бояд гирифт? (Б. Н., *Акс.*, 160).

Яке аз сабабҳои чунин тартиб саволе, ки холи тарзи амал

¹ Ниг.: М. Норматов. Структураи ҷумлаи соддаи яктаркибаи муайяншахс. Дар китоби «Актуальные проблемы иранской филологии». Душанбе, 1985, с. 100.

ифода кардааст, то андозае ба пурқунандаи бевосита ҳам тааллуқ доштаниш мебошад.

Чор чумлаи соддаи бешахси сеъзё аз хабари чидаву пур. бевосита таркиб ёфтааст. Дар ҳамаи он чумлаҳо пурқунанда дар аввал ҷой гирифтааст. Дар ду мисол пурқунанда ба ҳар ду хабар баробар тааллуқ дошта, онҳоро шарҳу эзоҳ додааст: — Ҳама тарафашро дидаю санҷидан лозим (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 290). Хоинро ёфта гирифтани, пора-пора кардан лозим! (Ч. И. Тах., 321).

Дар ду чумлаи дигар пурқунанда танҳо ба хабари аввал тобеъ шудааст: — Ҳар корро аз паяш шудан даркор, ташкил кардан даркор (К., Я., 183). Инро фаҳмидан, ба қадраш расидан даркор (Р. Ҷ., Од., 401).

Маълум шуд, ки пур. бевосита дар чумлаҳои соддаи бешахси сеъзё ҷои нисбатан муқаррарӣ дорад. Ҷои нисбатан муқаррарии онро вобаста ба аъзоҳои пайраве, ки ба он дар ҳамсоияи омадаанд, муайян кардан лозим аст. Агар пур. бевосита бо ҳоли замон ҳампахлу ояд, аксар баъди он, яъне дар ҷои дуюм, бевосита пеш аз хабар ҷой мегирад. Бо аъзоҳои пайрави дигар ҳампахлу ояд, аксар пеш аз онҳо, дар ҷои якум ҷой мегирад ва ин ҷои нисбатан табиӣ он ба шумор меорад.

Пурқунандаи бевосита яке аз аъзоҳои пайрави серистеъмом дар чумлаҳои бешахси сеъзё мебошад. Вай 25 маротиба истифода шудааст, ки ин 18.94%-ро ташкил медиҳад. Ҷои пур. бевоситаро низ вобаста ба ҷои аъзоҳои пайрави дигар, ки бо он ҳампахлу омадаанд, муайян кардан лозим аст.

Пурқунандаи бевосита бо пур. бевосита*, ҳолҳои замонӣ мақоли тарзи амалу миқдору дараҷа, ҳоли сабабу мақсад ҳампахлу омадааст.

Пурқунандаи бевосита дар 4 чумла бо ҳоли замон омада, дар се ҳолат баъди он ва фақат дар як чумла пеш аз он ҷой гирифтааст. Пас, ҷои нисбатан муқаррариаш баъди ҳоли замон аст: — Ҳоло дар бораи охири сафар фикр кардан лозим (Ч. И. Тах., 149). Алҳол ба ҳар амри духтурҳо итоат кардан даркор Ю. А. Нор., 278). Ба Маҳмудҷон сари вақт хабар додан даркор (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 92).

Ҷои ин аъзоҳоро бе душворӣ иваз кардан мумкин аст. Аз ин сохти чумла тағйир намеёбад, вале чумла услубан тағйир ёфта, тобиши маъноӣ нав пайдо мекунад. Зеро ҳоли замон, чи хел ки гуфтем, дар аввали чумла омада, мантқан ба ҳамаи аъзоҳои баъди ҳудаш омада вобаста мебошад. Дар натиҷаи тағйир ин хусусият нест мешавад ва он танҳо ба хабар вобаста мешаваду халос. Одатан дар ҳолати мафҳумӣ навро ифода

¹ Азбаски дар фасли гузашта тарзи ҷой гирифтани пурқунандаҳо нишон дода шуд, ҳоло тарзи бо аъзоҳои пайрави дигар ҳампахлу омадани пур. бевосита аз назар гузаронида мешавад. Минбаъд ҳам дар як фасл муқоиса шавад, баъд тақрор намешавад.

карда, задаи мантиқӣ гирифтан вай бевосита пеш аз хабар
ҷой мегирад.

Пуркунандан бавосита дар 4 ҷумла бо ҳоли тарзи амал
ҳампахлу омада, дар ду ҳолат пеш ва дар ду ҳолати дигар
баъди он ҷой гирифтааст. Аз рӯи ин рақам ҷои нисбатан му-
қаррарии онҳоро муайян кардан мумкин нест. Аз ҷиҳати грам-
матикӣ ҳам ҷои аниқӣ онҳоро нишон додан имконнопазир аст.
Дар ин масъала вазифаи семантикии онҳо кӯмак мерасонад.
Дар ин тип ҷумлаҳо пуркунанда аксар мафҳуми маълум, ва-
ле ҳоли тарзи амал мафҳуми навро ифода мекунад. Аз рӯи ҳа-
мин хусусият гирем, онҳо бо тартиби «пуркунанда — ҳоли
тарзи амал» ҷой мегиранд: Бо Фаттоҳ бо забони махсус гуфт-
туғӯ бояд кард (Ф. М., Ас., ҷ. 1, 56). Дар ин кор дуруст анде-
ша кардан лозим (Ҷ. И., Тах., 173).

Ҳоли тарзи амал хусусияти детерминативӣ пайдо кунад,
яъне аз ҷиҳати семантикӣ ба тамоми ҷумла тааллуқ дошта бо-
шад, дар аввали ҷумла меояд: Пешакӣ ба ҳама тасодуф тай-
ёр бояд буд (М. Х. Нанг., 50). — Гапа кашола накарда, — гуфт
кампир, — ба бачаҳо маслиҳати дуруст додан лозим (Ҷ. И. ва
Х. Н., Сар., 53).

Пуркунандаи бавосита дар ҷумлаҳои бешаҳси сеаъзо бо ҳо-
ли миқдору дараҷа ва мақсаду сабаб ҳам дар ҳамсоият ома-
дааст, вале фақат дар як ё ду ҷумла. Дар асоси як-ду ҷумла
ҷои нисбатан муқаррарии онҳоро нисбат ба ҳамдигар муайян
кардан душвор аст, бинобар ин бо овардани он ҷумлаҳо қа-
ноат мекунем: — Бинобар ин ба рафти ҳодисот моил шудан
даркор (М. Х., Нанг., 82). Барои ба он савор шудан чӣ бояд
кард? (Ҷ. И. ва Х. Н., Сар., 179).

Дар мисоли охир пур. бавосита ба ҳоли мақсаде, ки бо мас-
дар ифода шудааст, тобеъ мебошад, аз ин рӯ, ҷои табиӣ он
пеш аз ҳоли мақсад аст. Дар ин ҷумла ҷои аъзоҳои пайравро
иваз кунем (Барои савор шудан ба он чӣ кор бояд кард?),
пуркунанда саҳт таъкид меёбад.

Дар се ҷумлаи сеаъзо пур. бавосита чида шуда омадааст:
— Ба ваъдаҳои хушкӯ ҳоли, ба омада мӯъҷиза нишон додани
Анвар бовар кардан нашояд! (Ҷ. И. Тах., 153). Аз сабукфик-
рихову саросемакорихо даст бояд кашид (М. Х., Нанг., 230).

Ҳамин тариқ, пур. бавосита бо ҳоли замон ва ё пур. бевоси-
та якҷоя ояд, бештар пас аз онҳо, вале бо аъзоҳои пайра-
ви дигар ояд, пеш ва ё пас аз онҳо ҷой мегирад.

Ҳоли замон дар ташаккули 21 ҷумлаи бешаҳси сеаъзо иш-
тирок кардааст, ки ин 15.90%-ро ташкил медиҳад. Ҳоли за-
мон бо ҳолҳои макону тарзи амал ва миқдору дараҷа низ
ҳампахлу омадааст. Миқдори ин ҷумлаҳо низ зиёд нест, вале аз
рӯи мисолҳои мавҷуда маълум шуда меистад, ки ҳоли замон беш-
тар пеш аз онҳо ҷой мегирад ва мантиқан ба он аъзоҳои пайрав
ҳам вобастагӣ дорад: Пагоҳ боз ба қишлоқҳо баромада рафта
даркор (Р. Ҷ., Од., 321) Аввал дурустакак санчидан даркор (М.

манзил борро кашонидан даркор (*Б. Ф., Аз., 221*). Ба Фирӯ тасаллӣ дода, рӯҳи ўро бардоштан лозим (*Ч. И., Тах., 262*). Дар мисоли якум (борро) пуркунанда таъкид гардида боша дар мисоли дуюм, (рӯҳи ўро) бевосита ба хабар тобеъ буда бо он алокаи зич дорад, аз ин рӯ, ҷои онро бо аъзоҳои пайравии дигар иваз кунем, ҷумла аз ҷиҳати маънӣ хароб мешавад.

Дар мисоли зер пуркунанда дар ҷои сеюм, дар ҷои муқаррарии худ омадааст, зеро ин пуркунандаи бевоситаи сураи наёфта буда, ҷои табиӣ он бевосита пеш аз калимаи тобеъкунанда аст: — Дар ин бора ба вазир мактуб навиштан даркор (*Ю. А., Нор., 132*).

Аз таҳлили мисолҳо маълум шуд, ки ҷои нисбатан муқаррарии пуркунандаи бевосита дар ҷумлаҳои соддаи бешаҳо ҷораъзо низ аввали ҷумла аст. Ҷойҳои дигар барои вай ғайри табиӣ буда, бо мақсадҳои гуногун гузошта мешавад.

Пуркунандаи бавосита бо пуркунандаи бевосита, ҳолҳои тарзи амал, миқдору дараҷа ва замон дар ташаккули 19 ҷумлаҳои ҷораъзо (20.43%) иштирок карда, дар мавқеъҳои гуногун ҷой гирифтааст. Ба таври умумӣ гирем, вай бештар дар ҷои сеюм, дар паҳлуи хабар омадааст. Инро дар 9 ҷумла (29.03%) мушоҳида кардем. Дар ин мавқеъ вай асосан дар байни пуркунандаи бевоситаю хабар ҷой гирифтааст: — Хоки забурҳо ва ахлоқи ба он омехта кардан мумкин (*Ф. М., Тур., 56*).

Дар як гурӯҳ ҷумлаҳои ҷораъзо пуркунандаи бавосита ва хабар ҷида шуда омадааст: — Лекин аввал бо ҳуди коммунистон ва ҳуди рафиқ Осипов сӯҳбат кардан даркор (*Ю. А., Нор., 247*). Дар ин ҳусус бо парторг ва аъзоёни правления бояд маълумоти лиҳат кард (*Ф. М., Ас., ҷ. 1, 18*). Зинда мондан, рӯз дидан ва аз умр баҳра бурдан лозим (*Ч. И., Тах., 87*). Ҷои пуркунандаи бавосита бо таъбири услуб иваз кардан мумкин, вале дар мисолҳои охир ҷои пуркунандаро таъбир додан имконнопазир аст, ҷунокки пуркунанда аз ҷиҳати семантикӣ танҳо ба хабари сеюм (*бахра бурдан лозим*) вобаста мебошад, аз ин рӯ, онро пеш аз хабарҳои якуму дуюм гузоштан имконнопазир аст.

Пуркунандаи бавосита дар ҷойҳои якум ва дуюм як ҳаҷм (*панҷҷумлагӣ*) омадааст: — Аз ғӯшти вай ба мо ҳам ду-се чаки са расад даркор (*Р. Ҷ., Од., 57*). Аз ин афғон бисёр гапҳои фаҳмида гирифтани даркор, — гуфт Холбӯта дар дилаш (*Р. Ҷ., Од., 262*). Ба Фирӯза тасаллӣ дода, рӯҳи ўро бардоштан лозим (*Ч. И., Тах., 262*). Дар ин бора ба вазир мактуб навиштан даркор (*Ю. А., Нор., 132*).

Аз рӯи миқдор ва ҳам аз рӯи он, ки пуркунандаи бавосита бештар баъди пуркунандаи бевосита омадааст, ҷои нисбатан табиӣ объектҳои бавоситаро дар ин тип ҷумлаҳо ҷои сеюм гуфташтан мумкин аст.

Пуркунанда дар ҷойҳои якум ва дуюм бо ҳолҳои тарзи амалу замон ва миқдору дараҷа ҳампаҳлу омадааст.

Ҳоли макон дар ин тип ҷумлаҳо 12 бор (12.90%) истифода

шуда бошад, аз он 4 бор дар аввал, 2 бор дар чои дуом ва 6 бор дар чои сеюм, яъне бевосита пеш аз хабар омадааст. Пас, чои сеюм барои вай то андозае табиӣ мебошад. Вай дар чои сеюм байни ҳоли тарзи амалу хабар, холи миқдору дараҷаву хабар ва инчунин пур. бевоситаву хабар қой гирифтааст:— Акнун сари вақт аз ин чо рафтан даркор (*С. Т., Қам., 105*). Акнун соате дар гирду атроф давр задан мумкин (*Ф. М., Ас., ч. 2, 57*). Боз чанд тан мисли Сарир аҳли фазлу донишро гирди чаноби олиҷамъ бояд кард (*Р. Х., Си., 359*).

Дар ин ҷумлаҳо холи макон бо хабар гуруҳи семантикиро ташкил медиҳанд, бинобар он ҳам холи макон барои хабар аъзон аз ҳама заруритарин аст. Дар чои якуму дуом асосан бо пуркунандаи бевосита ва инчунин бо ҳолҳои тарзи амалу миқдору дараҷа ҳампахлу омадааст:— Дар Ангор ҳам то манзил борро кашондан даркор (*Б. Ф., Аз., 221*). Ба шаҳр андак озода шуда рафтан лозим (*Ф. М., Тур., 54*). Ҳар чӣ зудтар ба ҷабҳаи Бойсун ёрии моддӣ ва қувваи аскарӣ расондан лозим (*Ҷ. И., Тах., 176*).

Холи тарзи амал 13 бор (13.98%) истифода шудааст. Аз ин як бор дар аввали ҷумла, 7 бор дар чои дуом ва 5 бор дар чои сеюм. Вай бештар бо пур. бевосита (дар чои дуому сеюм) ҳампахлу омадааст. Бо пуркунандаи бавосита, ҳолҳои замону макон ва миқдору дараҷа якборӣ ҳамсоғӣ кардааст: Аз фардо сар карда ба кор даромадан даркор (*Р. Ҷ., Од., 166*). Акнун камари ғайратро маҳкамтар бастан даркор (*Б. Н., Акс., 8*). Аксар холи тарзи амал мафҳуми навро ифода намуда, ба қисмати рема дохил мешавад, бинобар он чои вайро иваз кардан на ҳама вақт мумкин аст.

Дар ҷумлаҳои чораъзоғӣ низ аъзоҳои пайрав чои нисбатан муқаррарӣ доранд. Холи замон фақат дар аввали ҷумла омадааст. Дар ин мавқеъ вай хусусияти детерминативӣ пайдо мекунад, муносибаташ бо хабар то андозае суст мешавад, зеро мантиқан тамоми аъзоҳои ҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳад.

Пуркунандаи бевосита дар мавқеъҳои гуногун омада бошад ҳам, чои нисбатан муқарраринаш аввали ҷумла аст. Дар ин мавқеъ вай ғайр аз мафҳуми конкрету муайяно ифода кардан ҷумлаи мазкурро бо ҷумлаҳои пешомада алоқаманд мекунад.

Барои пуркунандаи бавоситаву холи макон бошад, чои сеюм нисбатан табиӣ мебошад. Ҳолҳои тарзи амалу миқдору дараҷа бештар дар чои дуом омадаанд.

Мисолҳо ба он шаҳодат медиҳанд, ки барои ҷумлаи бешаҳс ҷумлаҳои тафсилии бисёреро он қадар хос нест. Ҷумлаҳои мазкур фикрро нисбатан муфассал баён мекунанд. Хабар аз ҷиҳатҳои гуногун шарҳу эзоҳ дода мешавад. Ҷумла чӣ андоза тафсил ёбад, ҳамон дараҷа муайян кардани чои муқаррарии аъзоҳо душвор мешавад. Ғайр аз ин аз рӯи миқдори маҳдуди мисолҳо доир ба чои нисбатан табиӣ ин ё он аъзо хулоса баровардан

хеле душвор аст, бинобар он баъзе фикрҳои худро вобаста ба микдор баён мекунем.

Дар ин ҷумлаҳо азбон серистеъмом боз пуркунандаи бевосита ва ҳоли тарзи амал мебошад. Пуркунанда 10 бор (25%), ҳоли тарзи амал бошад, 3 бор (22.5%) истифода шудааст. Ҳам пуркунандаи бевосита ва ҳам ҳоли тарзи амал дар ташаккули 7 ҷумла (20%) иштирок кардаанд.

Пуркунандаи бевосита як бор дар аввал, 4 бор дар ҷои дуюм, 5 бор дар ҷои чорум омадааст. Ин мавқеи пур. бевоситаро бо он ҷое, ки вай дар ҷумлаҳои то ҳол аз назар гузаронидаамон дошт, муқоиса кунем, ҷи андоза фарқ кардани онро мушоҳида мекунем. Ин сабаб дорад. Яке аз сабабҳои иштироки фаъоли ҳоли тарзи амал. Сабаби нисбатан пурра тафсил ёфтани ҷумла ҳам ҳоли тарзи амал мебошад. Ҳоли тарзи амал дар нисфи ин ҷумлаҳо бо сифати феълӣ ифода шуда, хусусияти автономӣ гирифтааст. Дар ин ҳолат вай ёрдамчи хабар мешавад ва мустақилона ба худ аъзоҳои пайравро тобеъ намуда, таркиби ҷумларо васеъ мекунад. Дар ин ҳолат хабар мӯхтоҷи пуркунанда бошад, вай баъди ҳоли тарзи амал ҷой мегирад, зеро пуркунанда ба хабар тобеъ бударо пеш аз ҳоли тарзи амал гузорем, маънии ҷумла хароб мешавад. Масалан, дар мисоли зер пуркунандаи бевоситаи дуюмро, ки дар паҳлуи хабар омадаасту бевосита онро шарҳу эзоҳ медиҳад, пеш аз сифати феълӣ (ҳоли тарзи амал) гузорем, ҳам маъно ва ҳам сохти ҷумла вайрон мешавад: — Балки кам-кам барфа кашида санҷоро шикастан даркор (Б. Ф., Аз., 136).

Сабаби имконнопазир будани тағйироти ҷои пуркунандаҳо аз ҷиҳати семантикӣ бо ҳам мувофиқат карда натавонистани калимаҳои «барф» ва «шикастан» мебошад. Ин калимаҳо дар алоқамандии якдигар омада наметавонанд.

Агар хабар ҷида шуда омада бошад хабари дуюм пуркунандагирифта бошад, дар ин ҳол ҳам пуркунанда дар ҷои чорум меояд: — Баъд аз ин доништа кор кардан лозим, ҳар эҳтимолро дар назар доштан лозим (Ҷ. И., Тах., 40).

Баъзе ҷумлаҳо аз ҳоли замону пуркунандаҳои бевоситаи ҷида ва хабар таркиб ёфтаанд, дар ин ҳол ҳам пур. бевосита дар паҳлуи хабар ҷой мегиранд: — Он гоҳ чувозхонаро — ин манбаи ризку рӯзии оилаашро, кӯдаконашро бастан лозим меояд (С. У., Восеъ, 21). Дар мисоли зер бошад, пуркунандаи бевосита баъди ҳоли микдору дараҷа ҷой гирифтааст ва ҷои онҳоро иваз кардан мумкин нест, зеро ҳоли микдору дараҷа бар эзоҳи пуркунанда омадааст: — Аммо дар сафҳои он акнун хело дигаргуниҳоро дидан мумкин (Ф. М., Тир., 68).

Барои он пуркунандаи бевосита баъди объекти бевосита омадааст, ки пуркунандаи бевосита ба шахси конкретӣ пеш аз худ омада ишора кардааст: — Асоро ёфтан, ба вай ҳамаи гапиро гуфтан додан лозим! (Ҷ. И., Тах., 117). Дар ин мисол объекти

бевоситаи назди хабари дуҷум (ҳамаи гапро) то андозае таъкид ёфтааст.

Дар ҷои дуҷум пурқунандаи бевосита бештар баъди ҳоли замон омадааст, ки ин ҷои нисбатан табиини вай мебошад: — Ҳоло ин корро ҳатман сарфи назар аз ҳамаи мушкилиҳои гушношунида бояд анҷом дод (Ф. М., Ас., 212).

Ҳоли тарзи амал асосан дар ҷои сеҷум (4 бор) ва ҷорум (3 бор) омадааст. Дар ҳар ду мавқеъ ҳам ин ҳол аксар мафҳуми навро ифода мекунад. Дар ин мавқеъ вай бо пурқунандаи бевосита, ҳоли замон, пурқунандаи бавосита, ҳолҳои мақоли миқдору дараҷа ҳамшафат омадааст: — Ақаллан худ ин шахсро дида нағзакак шинохта гирифтани зарур (Ф. М., Тур., 50). Аммо ҳозир бо ин бачча рафта аз ҳоли занат хабар гирифтани лозим (Ч. И., Шодӣ, 155).

Ҳоли замон дар ташаккули 6 ҷумла иштирок карда, асосан дар ҷои табиини худ, аввали ҷумла омадааст, ки мисолҳояшро аллакай вобаста ба ҷои дигар аъзоҳо овардем. Дар ҷои дуҷум якборӣ баъди ҳоли мақоли омадааст: — Аз боло то поён дафъан дигар нағзакак дида баромадани лозим (Ф. М., Тур., 16). Аммо дар сафҳои он акнун хело дигаргунӣ ҳоро дида мумкин (Ф. М., Тур., 68).

Ҳолҳои мақоли миқдору дараҷа себорӣ иштирок кардаанд. Ҳоли мақоли дар аввали ҷои дуҷум омадааст, ки аллакай аз назар гузаронидем. Ҳоли миқдору дараҷа бошад, дар ҷои сеҷум (2 бор) ва якум (1 бор) омадааст: — Аммо бо вучуди ин бо мудири хоҷагӣ боз як бор дурустакак гапзанон кардани лозим (Ф. М., Тур., 86). Дар ин мисол ҳоли хилоф ҳам иштирок дорад. Вай ҳамагӣ як бор истифода шудааст. Азбаски ҷумлаи мазкур бар хилофи фикри пешистода омадааст, ҳоли хилоф дар аввали ҷумла ҷой гирифтааст. Маънии хилофро боз пайвандаки пайвастанданани хилофини «аммо» низ қувват додааст.

Ҷи андоза ҷумлаи содданани яктаркибани бешахс тафсил ёбад, ҳамаи дараҷа миқдори он кам шудани мегирад.

Доир ба ҷумлаҳои шашаъзогии бешахс 5 мисол пайдо кардем. Ин ҷумлаҳо аз пур. бевоситаву бавосита, ҳолҳои замон тарзи амал ва мақоли сабаб таркиб ёфтаанд. Ин гуна ҷумлаҳои фикрро нисбатан пурра ифода мекунанд, зеро дар онҳо амал аз ҷиҳати ҳуногун шарҳу эзоҳ меёбад. Дар ин ҷумлаҳо низ аъзои серистеъмол пур. бевосита мебошад, вай 9 маротиба истифода шудааст ва бештар дар ҷойҳои дуҷум (3 бор) ва сеҷум (3 бор) омадааст, ҷунок дар ин ҷумлаҳо ҳоли замон иштирок дорад ва он одатан дар аввали ҷумла ҷой мегирад. Ҳоли замон асосан дар аввали ҷумла (3 бор), ҳоли тарзи амал дар ҷои сеҷуму ҷорум (дуборӣ) ва пурқунандаи бавосита (3 бор) дар ҷои панҷум, ҳоли сабаб дар аввали ҷумла омадааст. Умуман, аъзоҳо ба мисли ҷумлаҳои дигар ҷой гирифтаанд, фарқи кулли надоранд, бинобар он бо овардани чанд мисол қонеъ мешавем: — Пагоҳ мағазинҳои дигарро кофта барои кӯдак, албат-

та, аробача ёфтан даркор (С. Т., Кам., 320). Аввал, чони бародар, қоидаи қуръапартӣ ё фолбиниро бояд аз худ кард, баъд ба ин кор даст бояд зад (Ф. М., Ас., ҷ. 2 278).

Аминов ва Ҳайдарқулро саҳт дошта гирифта, бо онҳо тарҳи дӯстӣ соҳтан лозим (Ҷ. И., Тах., 89). Барои ҳамин ҳам ба ин ҷо ба қор меомадагӣҳо дурустақак аз духтур гузаронидан дарқор (Б. Ф., Аз., 200).

Ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи бешаҳси ҳафтаъзогӣ қамтар дучор шуд, ҳамагӣ 4 ҷумла. Азбаски таркиби ҷумла васеъ шудан мегирад, аъзоҳои пайрав ҳам дар ҷойҳои гуногун ҷой мегирад. Аъзои серистеъмолтарини ин навъи ҷумлаҳо ҳоли тарзи амал 7 бор) дар шаш ҷой омадааст, дар аввал 2 бор омадааст. Сабаби дар аввал зиёд ҷой гирифтани ҳоли тарзи амал хусусияти детерминативӣ пайдо кардани он мебошад. Дар ин мавқеъ ҳоли тарзи амал мантиқан ба ҳамаи аъзоҳои ҷумла тааллуқ дорад, бо вучуди он ки ба он аз хабар савол мегузореҷ. Ин гуна ҳоли тарзи амал барои хабар аъзои заруртарин ба шумор намеравад. Аъзоҳои дигар — пур. бевоситаҷу бавосита, ҳалҳои мақон, монандиву мақсад дар мавқеъҳои гуногун омадаанд. Ҳоло он ҷумлаҳо меорем: — Бо ягон тадбир Аҳадхонро аз худамон розӣ ва Остонақулро дар чашми вай бад карданамон лозим (С. У., Восеъ, 165). Тезтар-тезтар қадам мондан лозим, Насимҷон ва шарикони ўро аз хатар огоҳ кардан лозим (Ҷ. И. Тах., 75). Пас, ба ҳеч қиз ва ба ҳеч қас аҳамият наодоа зуд роҳ гаштан лозим, зуд қадам мондан лозим (Ҷ. И. Тах., 76). Дар ин замини ҳамин барин нарм барои бардошта ба сари пушта баровардани тобути гарон ва часади дарози раҳмати ақаллан бисту панҷ бӯзбалаи ҳузурб дарқор (Ф. М., Ас., ҷ. 1., 219).

Аз мисолҳо маълум шуда истодааст, ки яке аз роҳҳои тафсил ёфтани ин гуна ҷумлаҳо чида шудани хабар мебошад.

Маълум шуд, ки ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи бешаҳс мисли ҷумлаҳои дигари содда ҷумлаи қомилхуқуқи забони адабии ҳозираи тоҷик мебошад. Вай ҳам дар алоҳидагӣ ва ҳам дар таркиби ҷумлаҳои мураккаб вучуд дорад ва бо хусусиятҳои грамматикиву семантикӣ ва ҳатто структура ва таркиби худ аз ҷумлаҳои дигари яктаркиба фарқ мекунад. Хабарҳои ҷумлаҳои бешаҳс бо масдари кӯтоҳ, ки аз рӯи шакл бо феълҳои «шаҳс»-и сеюми танҳои замони гузаштаи сиғаи хабариву шартӣ-хоҳишмандӣ ва масдари қалимаҳои модалӣ ифода мешавад ва аз рӯи он фоил ва ё шаҳсу шумораи онро муайян кардан мумкин нест. Дар ин ҷумлаҳо диққати асосӣ ба амалу ҳолат дода шуда, иҷроқунандаи амал ба эътибор гирифта намешавад ва ҳоҷат ба мавҷудияти он ҳам нест. Ин ҷумлаҳо на аз ҷиҳати грамматикӣ ва на аз рӯи семантика қамбудие надоранд. Ҷумлаҳои соддаи бешаҳс хабарӣ, саволӣ ва хитобӣ мешаванд.

Ин ҷумлаҳо яқинан ва бисёр аъзо мешаванд. Навъи маълумтарин ҷумлаҳои дуаъзо мебошад. Ба ин намуд 102 ҷумла пайдо кардем, ки (33.23%) мисолҳо ташкил медиҳад. Ҷумлаи

бешахс чӣ андоза тафсил ёбад, ҳамон дараҷа камтар дучор мешавад. Масалан, ба ҷумлаҳои ҳафтаъзо ҳамагӣ 4 ҷумла (1,3%) пайдо кардем.

Ҷумлаҳои соддаи бешахс аз бӯи ифодаи мақсад хабарӣ, саволӣ, хитобӣ ва ҳатто саволӣ-хитобӣ мешаванд. Қисми асосиро ҷумлаҳои ҳикоягӣ ташкил медиҳанд, аз ҷамъи мисолҳо 196 ҷумла ё ки 62.20% ба ҳамин ҷумлаҳо рӯст меояд. Ин ҷумлаҳо одатан фикри умумии номуайяно дар шакли тасдиқӣ ифода мекунанд. Мақсади асосии ин ҷумлаҳо ба иҷрои амал нигаронидани диққат мебошад. Аксари амалҳо ба замони оянда тааллуқ доранд ва иҷрои онро талаб мекунанд. Ин ҷумлаҳо нисбат ба ҷумлаҳои саволию хитобӣ зиёдтар тафсил меёбанд. Ҳамаи восиҷаҳои ифодаи хабар хабари ҷумлаи ҳикоягӣ шуда метавонанд: — Хайр, ин хел бошад, ба ягон меҳмонхона фурумадагист. Телефон кардан даркор (С. Т., Кам., 361). Ғами зиндагиро хӯрдан даркор, — ҷавоб дод Салимбой (Р. Ҷ., Од., 35). Ба Фирӯза тасалли дода, рӯҳи ӯро бардоштан лозим (Ҷ. И. Тах., 262). Акнун соате дар гирду атроф давр задан мумкин (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 57). Аз сабуқфикрихову саросемакориҳо даст бояд кашид (М. Х., Нанг., 230).

Дар ташаккули ҷумлаҳои соддаи яктаркибаи бешахс ҳамаи аъзоҳои пайрав як хел истеъмол нашудааст. Аъзои хеле фаъолу серистеъмолтарин пур, бевосита мебошад. Вай 331 бор истифода шудааст. Онро дар таркиби ҳамаи намудҳои ин ҷумла мушоҳида кардан мумкин аст. Аъзои камистеъмолтарин ҳоли хилоф аст. Ҳамагӣ дар 2 ҷумла дучор кардем.

Аъзоҳои пайрав дар ҷумлаҳои гуногунаъзо як хел истифода нашудаанд ва мавқеъҳои гуногунро ишғол кардаанд. Маълум мешавад, ки ҷои аъзоҳои пайравро вобаста ба чандаъзогӣ будани ҷумла ва инчунин дар ҳамсоияти кадом аъзои ҷумла омаданашон муайян кардан лозим аст. Агар дар ҷумла ҳоли замон иштирок дошта бошад, вай аксар дар аввали ҷумла ҷой мегирад. Агар ҳоли замон набошад, дар ин мавқеъ бештар пуркунандаи бевоситаро мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳоли замон барои он аксар дар аввали ҷумла меояд, ки вай хусусияти детерминативӣ дошта, аз ҷиҳати семантикӣ бар эзоҳи тамоми ҷумла омадааст. Пуркунандаи бевосита бошад, барои он дар аввали ҷумла хеле зиёд истифода шудааст, ки вай мафҳуми маълуму конкретро мефаҳмонад, бо ҷумлаҳои пешистода алоқаи зичи семантикӣ дорад ва инчунин ба қисмати тема дохил мешавад. Умуман, ҷои ҳар аъзоро вобаста ба чандаъзогӣ будани ҷумла муайян кардан даркор аст.

ҶУМЛАИ УНВОИ

Ҷумлаи унвоӣ як хели ҷумлаи яктаркиба мебошад. Вай танҳо аз таркиби мубтадо иборат буда, ягон предмет, ҳодиса, ҳолат, ҷой, замонро номбар мекунад ва дар баробари ин мав-

чуд будани он чизи номбар кардаашро ҳам тасдиқ менамояд. Битарзи дигар гуем, чумлаи унвонӣ ягон предмети конкрети дорои аломатро номбар карда, ҳастии онро ҳам мефаҳмонад: — Бухоро. Субҳи содиқ медамад (*Маориф ва мад.* № 128, 1964). — Ма-на мактуби Латиф, худатон хонда бинед (*Ф. Ниёзӣ. Вафо.* қ. 2).

Чумлаи унвонӣ хабар надорад. Агар ба он ягон хел хабар илова карда шавад, вай сифати худро ҳамчун чумлаи унвонӣ гум карда, ба чумлаи дутаркиба мубаддал мешавад.

Чумлаи унвонӣ предметро номбар мекунад, ки гӯянда аз ҳама пеш, фақат мавҷудияти он, ҳастии он, вучуд доштани онро нишон додани, маълум кардани ва ё фаҳмонданист. Ин мақсад ки бо номбар кардани худӣ предмет ҳосил мешавад, ба баёни ҳаракату ҳолат, мақоли воситаҳои машғулияти он хоҷат намемонад. Ба ин маънӣ аъзои марказии чумлаи унвонӣ дорои сифати мубтадо мебошад. Вале аз мубтадои чумлаи дутаркиба фарқ дорад: иҷрокунандани амал, предмети дорои аломатро номбар намекунад.

Чумлаи унвонӣ бо оҳанги (интонацияи) хоси чумлаҳои ҳикоятӣ ва хитобӣ талаффуз карда мешавад. Вай зоҳиран ба калима ва ибора монанд намояд ҳам, бо интонацияи махсус ва муносибати ба ҳастӣ доштаи худ аз онҳо фарқ мекунад: — Тӯй. Ҳама хурсандӣ мекарданд (*Маориф ва мад.* №62, 1964).

Ҳарамии шоҳ. Дар як тарафи он хонаи истиқомати Комдеҷой гирифтааст (*А. Деҳотӣ. Асарҳои мунт.*).

Чумлаи унвонии "Тӯй" аз калимаи тӯй бо он фарқ мекунад, ки он дорои интонацияи чумлаи хабарӣ буда, ҳодисаи номбар кардааш бо ҳастӣ муносибат дорад. Дар калимаи тӯй, ки мафҳуми махсус дорад, ин ду хислат дида намешавад. Чумлаи унвонии дуҷум ҳам аз иборани изофии ҳарамии шоҳ бо ҳамин хел хислатҳои фарқ мекунад. Чумлаҳои унвонии тӯй. **Ҳарамии шоҳ** бо чумлаҳои дутаркибаи тӯй давом мекард, **ҳарамии шоҳ менамояд** аз ҷиҳати маъно наздик мебошанд.

Предмет, ҳодиса, ҳолат ва ғайра, ки мубтадои чумлаи унвонӣ номбар мекунад, дорои ким-чӣ хел аломати номуайян (бо калимае ифоданашуда) мебошад. Бинобар ин ба чумлаи унвонӣ хабаре илова кардан ё барои он хабар ҷустуҷӯ намудан, ба мубтадои он ягон хел аломатро нисбат додан рафтори зиёдатӣ ва нодуруст шуморида мешавад.

Интонация имконият медиҳад, ки гӯянда ба воситаи як калима ё ибора фикри худро пурра ифода кунад. Барқарор шудани муносибати предмети чумлаи унвонӣ ба ҳастӣ шоҳиди маъноии тоҷибонии он шуда метавонад.

Дар чумлаи унвонӣ ғайр аз мубтадо ва муайянкунанда дигар аъзои пайрав вучуд надорад ва вучуд дошта ҳам наметавонад: **Рӯзона.** Дар хайма Лена хобидаст (*С. Улуғзода. Дар оташ*). **Гашти рӯз.** Як села кабутарони ранг ба ранг дар болои Ҷӯйбор дар парвозанд (*Ф. Ниёзӣ. Вафо.* қ. 2). **Бинои пурхаша-**

мати дуошъёна. Дар пештоқи он бо ҳарфҳои калон лавҳаи «хонаи маданият» гузошта шудааст (*Маориф ва мад.* № 18, 1964).

Ҷумлаи унвонӣ бештар дар асарҳои драмавӣ ба сифати ре-марка барои тасвир қардани макон, предмет ва ашъҳои ҷои амалиёти иштирокчиёни асар истифода бурда мешавад. Онро дар адабиёти бадеӣ бештар ва дар забони гуфтугӯи камтар мебинем.

Ҷумлаи унвонӣ предметро мефаҳмонад, ки дар замони ҳо-зира мавҷуд аст. Вай предмети дар замони гузашта вучуд дош-таро намефаҳмонад. Ба ин маъно гуфтан мумкин аст, ки вай **фақат барои фаҳмондани** ҳастии предмети дар айни замон мав-ҷудбуда муносиб мебошад.

Ҷумлаҳои унвонӣ вобаста ва вазифаашон ду хел: тасвири ва ишоратӣ мешаванд:

1. **Ҷумлаҳои унвонии тасвири.** Дар вақти тасвир қардани ягон предмет, ҳодиса, ҷой ва ғайра барои алоҳида қайд қарда-ни мавҷудияти онҳо, барои ифода қардани ҳодисаҳои табиат, ки вақт, замони амалиёти персонажҳо ва ҳолати метеорологии табиатро мефаҳмонад; барои номбар қардани манзара, ки ҷои амалиёти персонажҳо ва ё предмети тасвираванда мебошад; барои ифода қардани ҳар хел ҷамъомадҳо, барои тасвир қар-дани ҳолат, ки замон ва ҷои амалиёт вобастагӣ дорад; барои ҳар хел ҳодисаҳои овозиро номбар қардан ва барои ифодаи якчанд маъниҳо, ки дар саҳифаҳои оянда батафсил мебинем, ҷумлаҳои унвонии тасвири ба кор бурда мешаванд. Ин хели ҷумлаи унвонӣ хоси забони асарҳои бадеӣ ва саҳнавӣ мебо-шад. Дар забони гуфтугӯи истеъмоли намешавад.

2. **Ҷумлаи унвонии ишоратӣ.** Ҷумлаи унвонии ишоратӣ ба ҳастии предмети номбар қардаш ишора қарда, диққатро ба он ҷалб мекунад. Гуянда барои нишон додани предметҳои ду-ру наздик ин хел ҷумлаи унвониро истифода мебарад.

Ҷумлаи унвонии ишоратӣ ҳиссачадор ва беҳиссача меша-вад.

Ҷумлаи ҳиссачадор бо оҳанги махсус, ба воситаи имо ва ҳиссачаи ишоратӣ ба ҳастии предмет ишора мекунад. Ин хел ҷумла дар гуфтугӯи, дар асарҳои адаби ва китобҳои дар-сӣ бисёр ба кор бурда мешавад. Он ба воситаи ҳиссачаҳои **ана, мана** ва **исм** ифода мегардад. Барои ба ҳастии предметҳои наздику дур ишора қардан воситаи мувофиқ аст: — Мана хуҷ-чатам (*Ф. М. Тири.*). Мана шаҳодатнома (*С. Улуғзода. Субҳи ҷав. мо.*). Раис ана баъзеи он хуҷчатҳоятон (*Ф. Ниёзӣ. Вафо,* к. 2). Ана як порча қоғази ҷой, дастхӯрдашудаи чиркин, хонед, дар он ҷӣ нависта шудааст! (*Р. Ҷ. Од.*). Ана нарзан! — гуфт раис дар қанори тарафи чапи роҳ чашмаи хурдери нишон дода (*А. Деҳотӣ. Ҳаёт қадам мезанад.*).

Ҷумлаи ишоратии беҳиссача вақте ба кор бурда мешавад, ки гуянда ягон предметро ногаҳон дида, ба шавқ омадааст, хурсанд шудааст ё дар воҳима афтадааст ва бо ҳамин ҳолат

ба касе мавҷудияти онро нишон медиҳад. Имо ва оҳанги та-
лаффуз ба ҳар як кас имконият медиҳад, ки ба воситаи чуни
ҷумлаи унвонӣ ҳастии предметро нишон диҳад: — Хезед, хо
Брабанцио! Дузд, дузд! (А. Лоҳутӣ. Қул. ҷ. 5). Урус! — гуфт
писари Абдуҳафиз — амак, руст шав! (Ҷ. Икромӣ. Тори анка
буд). Қатраҳои хун! (Ф. М. Тири).

Ҷумлаи ишоратии беҳиссаҷа дар забони гуфтугӯӣ нисбатар
бештар ба қор бурда мешавад. Бачагон, ки ба ҳар чиз бо як
ҳисси тааҷҷуб, шавқ, ҳайрат, воҳима ва ғайра нигоҳ мекунанд,
ин ҷумларо хеле бисёр истифода мебаранд.

Умуман, ҷумлаи унвонии ишоратӣ нисбат ба ҷумлаи унво-
нии тасвирий дар забони адабии китобатӣ камистеъмом аст ам-
мо дар забони гуфтугӯӣ: ниҳоят бисёр дида мешавад.

Фарқи ҷумлаи унвонӣ аз номҳои китоб, идора ва вывескаҳо.
Лозим донистем, ки оид ба тафовути ҷумлаи унвонӣ аз номҳои
китоб, идора, вывеска ва дигарҳо мухтасар маълумот диҳем.

Номҳои китоб, идора, қорхона ва ғайра дар як қатор асар-
ҳои забоншиносони рус, тоҷик ва ўзбек ҷумлаи унвонӣ шумо-
рида шудаанду дар як қатори дигараш не.

Ҳар як калима ва ибора он вақт номи хоси ягон предмет
шуда метавонад, ки мафҳуми он ба мазмуну сифатҳои пред-
мети номгиранда рост ояд. Ҳеҷ вақт дар ҳеҷ ҷой ба бозори
молфурушии колхозӣ «Институти шарқшиносӣ» ном намеди-
ҳанд, чунки мафҳуми умумии ин иборати изофӣ ба мазмуни
қорҳои бозори колхозӣ рост намеояд.

Дуруст аст, ки номҳои китобҳо дорои тобиши ниҳоят нозу-
ки ба мазмуни асар далолаткунанда мебошанд, вале ҳаргиз
як маъноии томо фаҳмонида наметавонанд. Бигузор, ки ном-
ҳо мазмуни асарҳоро ифода кунанд, вале ин далели ҷумлаи
унвонӣ будани онҳо шуда наметавонад.

Ҷумлаи унвонӣ дар баробари он ки предметро номбар ме-
кунад, ҳастии онро ҳам мефаҳмонад. Номҳои асарҳо бошанд,
ҳаргиз мавҷудияти предметро намефаҳмонанд.

Ҳар як ҷумла бо мақсади ифода қардани як фикри пуррае
сохта мешавад. Аммо ҳар як ном бо мақсади ифода қардани
фикр сохта нашуда, танҳо барои конкретонидани як предмет
дар байни предметҳои ба он монанд гузошта мешавад. Онҳо
дар мавриди дар рӯи муқова ва деворҳои бинои ташкилотҳо
вучуд доштан ҳамчун як нишонаи маълумкунандаи предмет-
ҳои соҳиби ном аз дигар предметҳои ба онҳо монанд роли на-
моён мебозад. Пас аз рӯи номи дар муқова ва ё дар девор бу-
дагӣ предметро шинохтани мо чунин маъно надорад, ки ном
ҳамчун ҷумла маъноии томо ифода қардаст, балки чунин
маъно дорад, ки мо ҳудомонро, предметро аз рӯи нишонаи
маълумкунандааш шинохтем.

Номҳои китоб, идораҳо предметро номбар мекунанд, вале
мавҷудияти онро тасдиқ наменаоянд. Дар онҳо интонацияи ба
ҷумла хос вучуд надорад.

Ҳар як калимаи ҷудогона, ки предметро мефаҳмонад ва ба саволҳои кӣ?, кихо? ё чӣ?, чихо? ҷавоб мешавад, он вақт чун ҷумлаи унвонӣ шинохта мешавад, ки муносибати предмети номбаркардаи он ва ҳастии реалӣ барқарор гардад ва дар вай интонацияи ба ҷумла хос вучуд дошта бошад.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик асосан ду хел ҷумлаҳои мавҷуданд, ки аз баъзе ҷиҳатҳо ба ҷумлаи унвонӣ монандӣ доранд. Ин ҷумлаҳо то ҳол омӯхта нашудаанд, аз ҷумлаи унвонӣ фарқ доштанишон муайян карда нашудааст. Бинобар ин лозим шуморидем, ки фарқи ҷумлаи унвониро аз онҳо бо роҳи муқоиса нишон диҳем. Як хели онҳо ба ҷумлаи унвонии тасвирий ва дигар хелашон ба ҷумлаи унвонии ишоратӣ шаклан монандӣ дорад.

Хели якум ягон хислату номи ба предмети маълум (аз матн ё мавриди сухан) қасдан нисбат дода шударо мефаҳмонад. Дар он ягон нишонаи ҷумлаи унвонӣ вучуд надорад: — Пас аз он чашмашро... ба тарафи Одина андохта гуфт; — Сақалтуи кӯрнамак! (С. Айнӣ. *Кул.* ҷ. 1). Вай ишқу муҳаббатро чӣ медонад? Дилбариро таннозиро чӣ медонад? Ҷӯридухтари говтабиат! (Ҷ. И. *Духтари от*). Озмой, ман аз ту наметарсам, мурдор! Босмачии оқипадар! Дузди беномус! (С. *Улуғзода. Калтакдорон*).

Ҷумлаҳои сақалтуи кӯрнамак, Ҷӯридухтари говтабиат аломатҳои ифода мекунанд, ки ба **Одина** ва «**вай**» нисбат дода шудаанд. Ҷумлаҳои: **мурдор**, **босмачии оқипадар**, **дузди беномус** аломатҳои мефаҳмонанд, ки ба шахси дуюми танҳо (ту) нисбат дода шудаанд. Ин ҷумлаҳо шаклан ба ҷумлаи унвонӣ монанд бошанд ҳам, аслан нопурраанд.

Хислати асосии ин хел ҷумлаи нопурра он аст, ки берун аз матн чӣ хел маъно ва чӣ гуна вазифа доштани маълум намешавад. Он доим ба матн вобастагии мустақаме дорад, берун аз матн ва мавриди сухан ҳаргиз ба қор бурда намешавад. Чунонки дидем, вай ҳамчун хабари номии ҷумлаи дутаркиба гоҳ танҳо ва гоҳ бо муайянқунандаи изофӣ меояд.

Хели дуюми ҷумлаи зикршуда шаклан ба ҷумлаи унвонии ишоратӣ хеле монандӣ дошта, аз ҷиҳати иҷрои вазифа аз он фарқи намоён дорад. Вай ба сифати воситаи ифодаи ягон навь муносибату хиссиёти гӯянда нисбат ба ягон предмет ҳамеша ба қор бурда мешавад:

Ана гӯ! — Хитоб қард Шарофат-хола (С. *Улуғзода. Навобод*).

Ана буздилай! (*Шарқи сурх.* № 9, 1962).

Аз матни китоб маълум аст, ки гӯянда (Шарофат) ба восити ҷумлаи якум нисбат ба ҳаракати духтараш ҳам баҳои манфӣ додааст, ҳам ҳашму ғазаби худро ифода кардааст. Ба воситаи ҷумлаи дуум гӯянда ба тарсонҷаки ва бечурҷатии худ писханд задааст.

Ин хел ҷумла ба ҳастии предмети номбаршуда ишора на-

мекунад, онро нишон намедихад. Вай ба ягон хел ҳаракат, холати муайян чӣ хел баҳо додани гӯяндаро ифода кардз, дар баробари ин нисбат ба он ҳаракату ҳолат як навъ ҳиссиёташро ҳам мефаҳмонад: — Зани раиси қишлоқи болоро дида ҳавасам рафт. Шабу рӯз дар хона. **Ана зиндагӣ, ана ҳузуру ҳаҷоват** (*С. Саидмуродов. Саодат*). Тахтапушташ қати якта мӯй. **Ана қаду қомат, ана хусуну малохат!** —Завқ кард зан (*Р. Ҷ. Ҳикояҳо*).

Ин навъ чумла ба матн ва мавриди сухан саҳт вобастагӣ дорад, зеро берун аз онҳо маънояшро фаҳмида намешавад. Ҳатто баъзан як чумла вобаста ба матн ва мавриди сухан ҳар хел маъноро ифода мекунад:

Ба писаракам, Пӯлодакам ҳеч чиз нашудааст? Дина Пӯлод ба дасти босмачиҳо афтидааст, гуфта хабар оварданд-ку!

— Ана гапу мана гап! — Салимбой қоҳ-қоҳ зада хандид... (*Р. Ҷ. Од.*).

— Чаро ин қадар асабӣ мешавӣ?

— Ана гапу мана гап! Акнун ман асабӣ ҳам шудаам (*Маориф ва мад. № 75, 1964*).

Ин хели чумлаҳо ба матн ё мавриди сухан вобаста бошанд ҳам, ягон аъзои ифоданашуда ё «пинҳон гузошта шуда» надоранд. Дар онҳо барои ягон аъзо ҷои ҳолӣ ҳам мавҷуд нест. Бо ин хислати худ аз чумлаи нопурра фарқ мекунад.

Мавқеи истифода ва вазифаҳои чумлаи унвонӣ. Чумлаҳои унвонӣ предметҳои ҷудогона, ҳодисаву воқеа, замону макон барин мафҳумҳоро ном мебаранд ва мавҷудияти онҳоро нишон медиҳанд. Чумлаҳои минбаъда ва ё пешистода бо ин чумлаҳо алоқаи зич доранд ва фикре, ки дар чумлаҳои унвонӣ ифода мегарданд, бо ин чумлаҳо боз ҳам равшантар мегардад. Чумлаҳои унвонӣ интонацияи муҳсуи предикативӣ доранд, дар акси ҳол чумла шуда наметавонанд. Чумлаҳои унвонӣ типӣ маҳсуси чумлаҳои яктаркиба буда, дар забон ба таври табиӣ, рағлаӣ вучуд доранд.

Чумлаҳои унвонӣ яке аз шаклҳои хеле оддӣ ва соддаи ифодаи фикр мебошанд. Бо ин хусусияти худ аз чумлаҳои дигар фарқ мекунад. Чумлаи унвонӣ шакли мӯҷази тасвир намудани табиат, муҳиту ҳолат ва инчунин ҳолати ботинии инсон мебошад. Онҳо шакли хеле қулаи ифодаи таассурот ва хотироти худ мебошанд. Чумлаҳои унвонӣ бо тарзи ифода, сохту таркиб, ҷойгиршавии аъзоҳо ва ифодаи фикр аз чумлаҳои дигари яктаркиба фарқ мекунад.

Чумлаҳои унвонӣ, чи тавре ки аз номаш маълум аст, предмету ҳодисаҳо, воқеаву амалҳо ва замону макони воқеъ гардидани онҳоро ном мебаранд. Ин аст, ки чумлаҳои унвонӣ асосан бо исми ифода мешаванд.

Дар ҷустуҷӯи хӯрок. **Решачинӣ.** Ба умеди алав (*Б. Фирӯз. Аз, 142*). Қафқӯбӣ. Тӯйхӯрон то ҳол чизе нахӯрдаанд, ба хӯрдану нушидан фармони раис нашудааст. (*Кӯҳзод. Як 66*). Асп-

давонӣ. Аспдавониро ҳам медонем. Бе вай ҳам чони аспҳо баромада мондагӣ (Р. Ҷ., Од., 114).

Рӯзгори пурзаҳмати ҷангалбон. Ҳамаи инро дида, кас ин мардро, чӣ гӯям? — Қамар даме пешониашро молида фикр кард (Ф. М., Ас. мунт. ч. 2, 407). Ҳаяҷони умумӣ. Сангин намоён шуда, бошитоб пеши Кова меояд (А. Лоҳутӣ. Кул., ч. 3). Аз он ки қисми бузурги сангтӯдаҳо кайҳо тағи хок гаштааст, тахмин кардан мумкин буд, ки аз тӯда кардани онҳо асрҳо гузаштааст... Кори дастӣ инсон. Ҳеч боварии кас намеояд! (Б. Ф. Аз., 204).

Ҷумлаҳои унвоние ҳам дучор мешаванд, ки паси ҳам меоянд ва ҳар яке аз онҳо як фикри ҷудогонро ифода мекунад: Столи корӣ. Диван. Рафи китоб. Портретҳои гуногун (Ф. Ансорӣ. Иштихон).

Ҷумлаи соддаи унвонӣ бо исму шумора низ ифода мешавад. Микдори ин гуна ҷумлаҳо зиёд нест. Дар ин тип ҷумлаҳо калимаи асосӣ исм буда, шумора муайянкунандаи он шуда меояд. Дар ин тип ҷумлаҳо яке аз ҷузъҳоро партофта мумкин нест, зеро ҷумла аз байн меравад: — Ба гуфтан осон, духтарам. Шаст сум. Хайр, илоҳӣ давлати ҳукумати шӯро зиёд шавад (Р. Ҷ. Од., 409). Сад танга. Пули дувоздаҳ ман ғалла. Бо нархи пеш аз хушксоли пули бисту панҷ ман гандум (Улуғзода. Восеъ, 18).

Ҳиссаҷаҳо дар ташаккули ҷумлаҳои унвонӣ роли муҳим мебозанд. Бесабаб нест, ки аксари забоншиносон вобаста ба истифодаи ҳиссаҷаҳо як намуди ҷумлаи унвониро нишон дода, ба он «ҷумлаҳои унвонии ишоратӣ» ном медиҳанд. Ҳиссаҷаҳо аз як тараф, ба мавҷудияти предмет ишора кунанд, онро таъкид намоянд, аз тарафи дигар ба шакл гирифтани ҷумла низ кӯмак мерасонанд. Ба назар чунин мерасад, ки гӯё ҳиссаҷаҳо ба ин гуна калимаҳои ҷудогона хусусияти предикативӣ илова мекунанд ва ҷумлаи мустақил будани онҳоро бори дигар таъкид мекунанд. Масалан, «шибит», «гашнич» гӯем, ба тарзи муқаррарӣ номбар кардани предметҳо, мафҳумҳо ба назар расад, бо илова кардани ҳиссаҷаҳо онҳо оҳанги предикативӣ гирифта, фикри ҷудогонро ифода мекунанд. Пас, ҳиссаҷаҳо баробари тобиши иловагии семантикӣ илова кардан чун воситаи синтаксисии ташаккули ҷумлаи намудор мешаванд: — Мана шибит, ана гашнич (Ф. М. Ас. мунт. ч. 2, 332). Дар ин ҷо ду ҷумлаи унвонӣ буда, бо алоқаи пайваст ки бо интонацияи пайваст ифода гардидааст, ҷумлаи мураккаби пайваст ба вучуд омадааст.

Ҳиссаҷаҳо ба конкретии предметҳо ишора мекунанд. Масалан, Мана девори анбори ангиштсанг. Дар паҳлуи дарвозаи шалақи анбор кулбаи хурдаки фарсуда (Ф. М. Тири, 37). Ман дар ин ҷо гӯсфанд мечаронам, ана калтаки ҷуноним (С. Айни. Кул. ч. 2). Э, охир уро рӯи занбар ба мошин бор

карданд. Ана шишаи ширранги чароғаки сакфи мошин (Ф. М. Ас. мунт. ч. 2, 479).

Чумлаҳои соддаи унвонӣ бо мақсади боз ҳам конкрету аниқ ифода намудани маъно аъзоҳои истисноӣ ҳам гирифта метавонанд. Аъзоҳои истисноӣ баъди калимаи асосӣ меоянд. Агар аъзои истисноӣ набошад, фикри ифодакардаи чумлаи унвониро аниқ фаҳмидан душвор аст. Масалан, пештар, солҳои 20—30 рӯзи истироҳат чумъа буд, аксари хонандагони ҷавони ҳозира иро намедонанд, барои ҳамин дар мисоли зер нави-санда аз иборати истисноӣ истифода карда, мақсади худро аниқ фаҳмонидааст: **Рӯзи чумъа, рӯзи истироҳат.** Лекин ҳам саҳро-нишинон ва ҳам шахриёни уезд дар он рӯз аз ҳаррӯза дида аз хоб барвақт бархоста буданд (Р. Ҷ. Од. 338).

Чумлаҳои соддаи унвонӣ аз ҷиҳати таркиб ду хел мешаванд: хуллас ва тафсилӣ.

Ҳар ду намуд ҳам дар забони адабии ҳозираи тоҷик васеъ истифода мешаванд. Чумлаи хулласи унвонӣ аз як калима иборат аст. Одатан ин калима исм мешавад. Бештар макони амалиёту воқеаҳо бо чумлаҳои хулласи унвонӣ ифода мешаванд:— Чормағзак... Чормағзаки якка фикр мекард Фотима (Ф. М. Ас. мунт. ч. 1, 180). Пулисангин. Замоне ягона гузаргоҳе буд аз дарёи Вахш (М. Ҳ. Нанг, 168). Осие... Қитъаи бузургӣ ман... беихтиёр ин калимаҳо аз даҳонам мебароянд (Ф. М. Ас. мунт. ч. 2, 84).

Чумлаи соддаи унвонии тафсилӣ аз мубтадо ва муайянкунандаҳои изофӣ ва беизофӣ таркиб меёбад. Ин чумлаҳо нисбат ба чумлаҳои хуллас фикрро пурратар ва ё конкреттар ифода мекунанд: Субҳи босафо. Қишлоқи Гулистон ба оғуши рӯз медарояд (*Икромӣ. Шодӣ*, 15). Пагоҳони баҳор. Насими навозишгар бӯи димоғпарвари гули дарахтони шафтолу, себро... пароканда мекард (Р. Ҷ. Од., 5). Моддаи бисъёр ҷиддӣ. Марди оқил набояд ба дасти рақиб баҳонае барои айбдор кардани худаш диҳад (*Улугзода. Восеъ*, 123). Меҳмонхонаи оддӣи колхозчиёни осудахол (*К. Наимӣ. Найрангҳои беҳуда*). Ана як тугмаи шикаста, ана порчаи матое (Ф. М. Тири).

Чумлаҳои соддаи унвонӣ аз рӯи ифодаи мақсад ва оҳанги гуфтор хабарӣ ва хитобӣ мешаванд.

Чумлаҳои унвонии хабарӣ. Албатта, қисми асосии ин чумлаҳои чумлаҳои хабарӣ ташкил медиҳанд. Чумлаҳои унвонии хабарӣ ҳама гуна маъноҳои чумлаҳои унвониро ифода карда метавонанд. Масалан: Шаби тирамоҳ. Моҳ дар зери абрҳои парешон гоҳ намоён, гоҳе пинҳон мешуд (М. Н. Од., 198). Ҷанги мушқил. Аскарони сурх дар ин ҷангҳо ниҳоят хушбӯрона рафтор мекарданд (Р. Ҷ. Од., 129). Сеньёр, мана Мавр (*А. Лоҳутӣ. Кул.* ч. 5). Мана руҳсатнома (Ф. М. Тири).

Чумлаҳои унвонии хитобӣ. Чумлаи хитобии унвонӣ нисбатан кам дучор мешавад. Ин чумлаҳо бо оҳанги махсусе талаффуз шуда, диққати шунавандаву хонандаро ба худ бештар

чалб мекунанд: Мана он «фона»-и сабилмонда (*С. Улуғзода. Навобод*). Ана Юнусбой! Ана Қаришбег! Ана Мирзо Усмон! (*С. Айни. Кул. ч. 2*).— Ана Хоруғ — гуфт яке аз ҳамроҳон нуқтаи арзанвор хурдакакро нишон дода (*А. Деҳотӣ. Ҳаёт қадим мезанад*).

Чумлаҳои унвонӣ дар таркиби чумлаи мураккаб.

Аксари чумлаҳои унвонӣ дар шакли содда шаванд ҳам, баъзан як қисми онҳо дар чумлаи мураккаб ба назар мерасанд. Дар ин тип чумлаҳо бо номбар қардани предметҳои ҷудогона фикри мураккаб ифода мегардад. Ҳар як предмет як фикри мустақилро ифода мекунанд. Хусусияти ин гуна чумлаҳои мураккаб аз он иборат аст, ки онҳо бо алоқаи пайваст ба вуҷуд меоянд ва аз ин рӯ, чумлаҳои мураккаби пайваст мешаванд: — Хонаи хурд ва ҳавои тафсон. Дуи ғафсу тунди махорка ҳавои хонаро вайрон карда буд (*Р. Ҷ. Од., 119*). Гурги гурусна, хуқҳои ваҳшӣ, хирсбачаҳои машғули бозӣ (*Ф. М. Ас. Мунт. ч. 2, 407*).

Чунин чумлаҳои мураккаб бо ду восита ташаккул меёбанд: бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунанда ва интонацияи пайваст.

Бо ёрии пайвандакҳои пайвасткунанда алоқаманд шудани ҳиссаҳои чумлаҳои мураккаби пайваст нисбатан кам дучор мешавад. Аз пайвандакҳои пайвасткунандаи пайҳам танҳо ва ин функцияро адо кардааст: Хонаи хурд ва ҳавои тафсон. Дуи ғафсу тунди махорка ҳавои хонаро вайрон карда буд (*Р. Ҷ. Од. 119*)¹.

Аз пайвандакҳои ҷудой «ё, ё» дучор шуду халос: — Пеши назарат аз уфуқ то уфуқ — доимо кушода. Ё осмони соф, ё абрпораҳои рангини парешон (*Ф. М. Ас. мунт. ч. 2, 333*).

Ҳиссаҳои чумлаҳои мураккаби пайваст аксар ба воситаи интонацияи пайваст бо ҳам алоқаманд шудаанд. Ин тип чумлаҳо зиёдтаранд. Саҳрои васеъ, биёбони хушк. Дар он биёбони бепоён ғайр аз чоҳҳои чуқур манбаи обе нест, онҳо ҳам дар масофати як фарсах, ду фарсах аз якдигар дуртар қанда шудаанд (*Айни. Куллиёт, ч. 3, 7*). Саҳро, канори ҷӯйбор (*С. Улуғзода. Қалтақдорон*). Ана васика, аҳду шарт, мӯҳру имзо (*Р. Ҷалил. Маъ. дил*). Аввали баҳор, тарафи бегоҳ (*Ф. Ансорӣ. Имтиҳон*). Ғуриши самолётҳо, таркиши бомбаҳо (*С. Улуғзода. Дар оташ*).

Дар баъзе чумлаҳои мураккаби зикршуда ҳар ду восита — интонацияи пайвасту пайвандаки пайҳам — дар як чумла омадаанд. Албатта, ин чумлаҳо камаш аз се чумлаи содда ташкил ёфтаанд: — Офтоб, рӯшноӣ ва гармӣ. Магар бе инҳо ҳаёт аст? (*Норак. 13*).

Ин чумлаҳо бо чумлаҳои чидааъзо монандӣ доранд, зеро ба мисли онҳо аз калимаҳои ҷудогона таркиб меёбанд ва бо он воситаҳои, ки аъзоҳои чида бо ҳам алоқаманд мешаванд, муносибат пайдо мекунанд. Баробари ин фарқи қуллӣ ҳам доранд: яқум, аъзоҳои чида мафҳумҳои ҷудогонаро ифода ку-

нанд, инҳо фикрҳои алоҳидаро мефаҳмонанд, дуҷум, аъзоҳои ҷида хоҳу ноҳоҷ ба ягон аъзо вобаста мешаванд, дар ҷумлаҳои мураккаби пайваст бошад, ҷунон ки дидем, ҷумлаҳо баробарҳуқуқ буда, яке ба дигаре ва ё ба ягон ҷумлаву калимаи дигар вобаста намебошанд.

Қалимаеро, ки дар ҷумлаҳои унвонӣ калимаҳои дигарро ба худ тобеъ мекунад, калимаи асосии ҷумлаи унвонӣ гуфтан бештар аст. Худи номи ҷумла — **унвонӣ**, предметро ифода намудани онро мефаҳмонад. Пас, дар ин тип ҷумлаҳо предмет номбар шуда, вале дар бораи он маълумоти муфассал дода намешавад.

Ҷумлаҳои унвонӣ предметҳои ҷудоғона, ҳодисаву воқеа, замону макон барин мафҳумҳоро ном мебаранд ва мавҷудияти онҳоро нишон медиҳанд. Ҷумлаҳои минбаъда ва ё пешистода бо ин ҷумлаҳо алоқаи зич доранд ва фикре, ки дар ҷумлаҳои унвонӣ ифода мегардад, бо он ҷумлаҳо боз ҳам равшантар мегардад. Ҷумлаҳои унвонӣ интонацияи махсуси предикативӣ доранд, дар акси ҳол ҷумла шуда наметавонанд. Ҷумлаҳои унвонӣ типӣ махсуси ҷумлаҳои яктаркиба буда, дар забон ба таври табиӣ, реалӣ вучуд доранд. Онҳоро қариб ҳамаи адибон истифода мебаранд. Аз материалҳои гирдоварда маълум мешавад, ки аз адибон Ф. Муҳаммадиев ва Р. Ҷалил аз ин ҷумлаҳо васеъ истифода бурдаанд. Раҳим Ҷалил бештар дар ифодаи мафҳуми замон ва макон ин ҷумлаҳоро қор фармудааст.

Ҷумлаи унвонӣ як намуди ҷумлаи яктаркиба мебошад. Вай ба кулӣ аз навъҳои дигари ҷумлаҳои яктаркиба фарқ мекунад, зеро дар ҷумлаҳои яктаркибаи феълӣ хабар ҷун аъзои асосӣ дар атрофи худ аъзоҳои пайрави гуногунро муттаҳид менамояд. Дар ҷумлаи унвонӣ бошад, хабар вучуд надорад ва за ин рӯ, аз ҳисоби ҳолу пурқунанда тафсил ёфтани он имконнопазир аст.

Доир ба ҷумлаҳои унвонӣ дар китобҳои дарсии мактаби олии маълумоти умумӣ дода шудааст.

Ҷумлаҳои унвонӣ ҳам дар шакли ҷумлаҳои содда ва ҳам дар шакли ҷумлаҳои мураккаб вучуд доранд.

Навъҳои гуногуни исм ба вазифаи ҷумлаи унвонӣ омада метавонанд. Исмҳои хосу ҷинс, конкрету абстракт ва бештар исмҳои, ки мафҳуми макону замон доранд, серистеъмоланд. Исмҳо ва ибораҳои исмӣ дар ифодаи маъноҳои зерин ба вазифаи ҷумлаи унвонӣ меоянд:

1. **З а м о н.** Маълум аст, ки тамоми ҳодисаву воқеаҳо, амалу ҳолатҳо дар замону маконе ба амал меоянд. Мафҳуми замон дар ҷумлаҳо бо ҳоли замон ифода меёбад, вале он маънӣ, он тобиш ва он фикре, ки ҷумлаи унвонии дорони мафҳуми замон ифода мекунад, ҳеҷ гоҳ ҳоли замон дода наметавонад. Ин

чо як фикри конкрет, фикри нисбатан пурра ифода мегардад. Ин чумлаҳо ба ягон аъзо эҳтиёҷ надоранд, як ва ё якчанд калима як фикри ба охир расидаро ифода мекунанд. Албатта, интонацияи предикативӣ роли калон мебозад. Баъди ин чумлаҳо он ҳодисаву воқеае, ки дар ҳамин вақт бояд ба амал оянд, оварда мешавад.

Чумлаҳои унвоние, ки ба замон далолат мекунанд, гуногун мешаванд. Зеро ҳуди мафҳуми замон васеъ аст. Замонро ба таври умумӣ ва ҳам конкрет ифода кардан мумкин аст. Барои ифодаи мафҳуми замон дар забон воситаҳои гуногуни лексикӣ грамматикӣ мавҷуданд. Чумлаҳои унвонӣ бо ёрии воситаҳои лексикӣ ифода меёбад, ки ҳоло аз назар мегузарсем.

а). *Маънои умумии замонро ифода кардани чумлаҳои унвонӣ.*

Дар осори адибони ҳозира як гурӯҳ чумлаҳои унвонӣ ба назар мерасанд, ки мафҳуми замонро ба таври умумӣ ифода мекунанд. Ин гуна маъноро ба воситаи як калима ифода кардан душвор аст, аз ин рӯ, чумлаҳои унвонии мазкур дар шакли тафсилӣ дучор мешаванд. Дар ифодаи фикр ҳамаи компонентҳои чумла хизмат мекунанд. Яке аз компонентҳои истисно карда шавад, чумла барҳам мекурад ва ё чумлаи номинативии дигар ба амал меояд:— Арафаи шӯриш. Мардуми ба ҳайҷон-омада хонакучу буръепеч ба кӯча ва гузарҳо баромада буд (Р. Ҷ., *Од.*, 170). Ба хоҳири Сафаров расид, ки имшаб бояд аз болои шаҳр ҳамроҳи сунъии замин гузарад. Замони аҷоиб. Писарчаи шашсолаи ӯ ҳам ҳар рӯз мегӯяд, ки калон шавад, лётчик мешавад (Ф. М., *Тир.* 8).

Дар мисоли якум мафҳуми замон бо калимаи «арафа» баён гардидааст, вале он дар алоҳидагӣ фикрро ифода намекунад. «Шӯриш» чумлаи шуданаш мумкин, вале на ифодакунандаи замон. Дар мисоли дуюм бошад, ҳеҷ кадоме аз калимаҳо дар алоҳидагӣ фикрро ифода карда наметавонанд.

б). *Бо соли моҳ ифодаи шудани мафҳуми замон.*

Калимаи сол дар якҷоягӣ бо муайянкунандаи худ, ки бо шумораи тартибӣ ифодаи шудааст, ба мафҳуми замон далолат мекунад ва фикри ҷудогонаро ифода мекунад. Ин гуна чумлаҳои унвонӣ дар ифодаи матлаб хеле заруранд. Бе онҳо фикри умумии пурра ифодаи намеёбад. Чумлаҳои мазкур рема мешаванд:— **Соли бисту шашум.** Мактаби Бехбудии Хучанд. Муаллимон ба дарс чамъи шудаанд (Б. Н., *Акс.*, 206).

Агар гуянда ва ё нависанда фикрро конкреттар ва пурратар ифода карданӣ бошад, ба ин гуна чумлаҳо калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми вақтро, ки замонро боз ҳам аниқтар мекунанд, илова мекунад:— Миёнаҳои моҳи феввали соли 1942. Чиллаи зимистон гузашту ҳаво андаке нарм гашт (Б. Ф.,

Аз. 124). Пагоҳии барвақти чоруми июли соли 1916. Аз маҳаллаҳои Сарибаландӣ, гузари Охунд... мардон ва занон... меоманд (*Р. Ҷ., Од. 174*).

Мафҳуми замони моҳ васеъ аст, барои то андозае конкрет кардани он калимаҳои «аввал», «охир», «мобайн», «миёна», «нима» ва ғр. низ қор фармуда мешавад: — Нимаи аввали моҳи апрель. Дарахтони зардолу, себ, олу гелос ғарқи гул буданд (*М. Н. Од., 151*).

Дар тамоми ин гуна мисолҳо ҷумлаи унвонӣ мафҳуми нав, фикрро ифода мекунад, ки хонанда бори аввал бо он шинос мешавад. Яке аз забоншиносони рус Санжаров Л. Н. низ қайд кардааст, ки аксари ҷумлаҳои унвонӣ мафҳуми навро ифода мекунад.

Агар ин ё он мафҳум дар ифодаи фикр зарур набошад, онро наовардани муаллиф ҳам мумкин аст: — Сентябри... Умуман, рӯзу солаш аҳамият надоштагист (*К., Як., 188*).

Дар ин ҷумла сол афтидааст, зеро чизи асосӣ барои ифодаи фикр моҳ мебошад.

в). Ифодаи мафҳуми замон бо фаслҳои сол.

Фаслҳои сол мафҳуми замонро ба таври хеле васеъ ифода мекунад. Ҷумлаҳои унвоние, ки бо номи фаслҳои сол ифода мешаванд, чун муқаддимаи воқеаву ҳодисаҳои гуногуне, ки дар фаслҳои сол ба вучуд меоянд, хизмат мекунад: — Тирамоҳ. Баргҳои дарахтон қанда шуда ба замин мерехтанд (*Р. Ҷ., Ос., 182*). Тирамоҳ. Вақти ҳосилгундорӣ буд (*Ҷ. И., Шодӣ, 15*).

Ин ҷумлаҳо муайянкунандаҳо қабул карда, фикрро боз ҳам конкреттару аниқтар ифода карда метавонанд: — Тирамоҳи зарнигор. Дарахтону буттаҳо ба ранги оташанд (*Б. Ф., Аз., 259*).

Хангоми маҳдуд намудану аниқ гардонидани ҳудуди замон бо ёрии калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми вақт фикр боз ҳам конкреттар мегардад. Дар ин ҳолат одатан калимаҳои ифодакунандаи фаслҳои сол ба вазифаи муайянкунанда меоянд. Ин тип ҷумлаҳо зиёдтар дучор мешаванд. Фикр дар ин ҷумлаҳо пеш аз ҳама ба воситаи қадимаҳои **шаб** ва **рӯз** конкрет гардонидани мешавад: — **Шаби тирамоҳ**. Моҳ дар зери абрҳои парешон гоҳ намоён, гоҳ пинҳон мешуд (*М. Н., Од., 198*). **Рӯзи гарми тобистон**. Бар болои шаҳр ҳисори баланди ҳокимнишин, ки дар замони Рӯдакӣ куҳандизаш меномиданд, ҳукмфармоист (*С. У., Мун., ҷ. 3, 221*). **Яке аз рӯзҳои тобистон**. Моҳи асад, анвои меваҳои Хучанд пухта расида буданд (*Р. Ҷ., Од., 157*).

Мақсад боз ҳам конкрет гардонидани замони воқеаву ҳодиса бошад, ба ин гуна ҷумлаҳо калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми замоне, ки аз шабу рӯз ҳам маҳдудтаранд, илова карда мешавад: — **Пагоҳони баҳор**. Насими навозишгар бӯи димоғпарвари гули дархтони шафтолу, себро... пароканда ме-

кард (*Р. Ҷ., Од., 5*). **Аввали субҳи рӯзҳои тирамоҳ.** Ханӯз рӯз сафед нашуда буд (*С. А., Кул., ҷ. 3, 20*).

г). *Ифодаи замон бо рӯзҳои ҳафта.*

Рӯзҳои ҳафта чун ифодакунандаи вақт ба вазифаи ҷумлаи унвонӣ омада метавонанд: **Рӯзи ҷумъа**, рӯзи истироҳат. Лекин ҳам сахронишинон ва ҳам шахриёни уезд дар он рӯз аз ҳаррӯза дида аз хоб барвақттар хеста буданд (*Р. Ҷ., Од., 338*). Дар ин мисол ҷумлаи унвонӣ аъзон пайрави истисноӣ (рӯзи истироҳат) гирифта, фикрро аниқу конкрет ифода кардааст.

д) *Ифодаи замон бо шаб ва ё рӯз ва инчунин як қисми онҳо.*

Ҷумлаи унвонӣ бо калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми замони шаб ва ё рӯз низ зиёд ифода мегардад: — **Шаб.** Чароғони беҳадду ҳисоби само чашмак мезаданд (*Р. Ҷ., Од., 211*). **Шаб. Боғистон.** Аспу аробае, ки дар даҳани як тангкӯчаи торик истодааст, базӯр дида мешуд (*С. У. Мун., ҷ. 3, 294*).

Баъзан ин калима муайянкунандаҳо қабул карда таркиби худро васеъ менамояд, дар натиҷа маънӣ боз ҳам пурратар ифода мегардад: — **Шаби хуш ва рӯҳнавози аввали моҳи июнь. Шаби орому осуда ва беғилу ғаше...** Дар осмон моҳи мунир бо тамоми равшанӣ ва хусну ҷамол арзи дидор менамуд (*Ҷ. И., Зоғ. 3*).

Дар забони тоҷикӣ калимаҳои ҳастанд, ки замонро нисбат ба шаб ва ё рӯз боз ҳам конкреттар ифода мекунанд. Мафҳуми онҳо нисбат ба соат васеътар мебошад: — **Сапедадам.** Дариҷаи дарвоза ғичиррос зада кушода шуду аз он марди миёнақадди газгӯште берун омад. (*Б. Н., Акс., 210*). **Саҳарӣ.** Ситораҳои ба замин нигоҳ мекарданд (*Р. Ҷ., Од., 108*). **Бегоҳӣ.** Ҷузҷонӣ дар хонаи Абӯалӣ дастнависи устоди худро покнавис карда нишастааст (*С. У., Мун., ҷ. 3, 193*).

Бо мақсади боз ҳам конкрет ва аниқ ифода кардани мафҳуми замон адибон ба ин гуна калимаҳои муайянкунандаҳо илова намуда, фикрро боз ҳам пурратар баён намудаанд, чунки калимаҳои номбурда, вақтро нисбатан умумӣ ва номуайян ифода мекунанд. Муайянкунандаҳо бошанд, онҳоро як андоза конкрет ва муайян менамоянд. **Сӯбҳи барвақт.** Ҳама ҷо ором, аммо дар ин ҳавлича аз чор тан се тан ханӯз ҳам бедор буданд (*Р. Ҷ., Од., 201*). **Саҳари барвақт.** Орзумурод диплом, дастури қор ва якдаста нақшаю қоғазҳои иловагии рисолаи дипломиашро ба портфель андохта, аз хавлӣ баромад (*Б. Н., Акс., 34*).

Ин ҷумлаҳо бо ҷумлаҳои нопурра монандӣ доранд. Масалан, дар мисоли зер як калима ҷумла шудааст ва маънои замон дорад, вале он ҷумлаи унвонӣ набуда, ҷумлаи нопурра аст, ки аз матн баръало ҳис карда мешавад: — Худи ман ба гапҳои ин мӯйсафеди дилсиёҳ бовар карда, бурда додам. **Парер-**

шаб. Фиристонед, гирифта мебиёрам. (*Р. Ҷ., Од., 370*). Ин чумларо бо осонӣ ба чумлаи дутаркибаи тафсилӣ гардонидан мумкин аст: — Худи ман ба гапҳои ин мӯйсафеди дилсияҳ бо-бар карда, парершаб бурда додам.

Бо чумлаҳои унвонӣ ин корро кардан мумкин нест.

2. **Маконо.** Мафҳуми макон низ чун замон хеле васеъ аст, ҳамаи онҳоро ба як гурӯҳ дохил кардан имконнопазир аст, бинобар он мафҳумҳои ифодакунандаи маконро ба гурӯҳҳои зерин чудо кардан лозим меояд:

а). *Номи қитъаҳову мамлакатҳо.*

Ин гуна чумлаҳои унвонӣ маънои хеле васеъро ифода ме-кунанд ва мафҳумҳои аз ҳад зиёди макониро дар бар гирифта метавонанд. Онҳо бештар дар шакли хуллас дучор мешаванд: **Осиё...** Қитъаи бузурги ман... — беихтиёр ин калимаҳо аз даҳонам мебароянд (*Ф. М., Ас., ҷ. 2, 84*). Вай ба онҳо ба як мамлакат рухсатномаи саёҳат гирифта дод. Боз чӣ гуна мамлакат, гӯед? **Иттифоқи советӣ.** Дар он кишварҳо ин хел рухсатнома насиби ҳар кас намешавад (*Ф. М., Тир., 21*).

б). *Номи вилоятҳову шаҳрҳо.*

Чумлаҳои унвоние, ки бо номи вилоятҳову шаҳрҳо ифода мегарданд, аксар дар чумлаҳои баъдина шарҳу эзоҳ меёбанд ва ё мафҳумҳои маконии нисбатан хурдтар ё тангтар ифода мешаванд: — **Тумани Ғичдувон.** Зодгоҳи шоир. Ватани мардонии далери «аробанишину занбарбардор» (*Ю. А., Дун., 186*). **Ҷӯи Мӯлиён.** Дар он ҷо подшоҳон ва аъёну ашрофи Бухоро кӯшқу саройҳои нақманзар доштанд. (*С. У., Мун., ҷ. 3, 248*) **Москва.** Вокзали Поволецкий молмоли мусофирон. Поездҳо бо навбат хуштаккашон ба қароргоҳи худ омада, нафаси чуқуре гирифта меистоданд (*Б. Н., Акс., 76*). **Шаҳри Нисо,** тангкӯчаи назди ҳавлии Фирдавсӣ. Дар пеши дар ҳаре истодааст, ки ба вай ду хӯрчин бор карда шудааст (*С. У., Мун., ҷ. 3, 206*).

Дар мисоли охири ҷӣ тавр, дараҷа ба дараҷа маҳдуд шудани мафҳуми макон ифода гардидааст. Маъное, ки ҳоли макони «дар пеши дар» ифода кардааст, нисбатан хурд, вале конкрет аст.

в). *Номи қишлоқу маҳалҳои нисбатан калон.*

Ин гуна исмҳо ҳам дар шакли содда ва ҳам тафсилӣ ба ва-зифаи чумлаи унвонӣ меоянд. Муносибати ин тип чумлаҳо бо чумлаҳои баъдина зич аст, зеро чумлаҳои сонӣ то андозае чумлаҳои унвониро шарҳу эзоҳ медиҳанд, пурра мекунанд: — **Сайроб.** Номи ин деҳа ба ҳудаш аҷоиб муносиб афтадааст (*С. Т., Кам., 376*). **Қишлоқи хушрӯй.** Нигоҳ кунед ҳама каб-қабуду суп-сурх (*Р. Ҷ., Од., 84*). **Дашти Доробӣ.** Дар як ҷои ин дашт чашмае пайдо шудааст (*М. Н., Од., 294*).

г). *Маконе, ки ҳодисаву воқеа дар он ҷо рӯй додааст.*

Як гурӯҳ исмҳо маконеро ифода мекунанд, ки дар он ҷо одамон амалиёт мегузаронанд, кор мекунанд. Ҷумлаҳои унвонии бо ин гуна исмҳо ифодашаванда бештар дар шакли тафсиلى меоянд. Аксар муайянкунандаҳо ҳам мафҳуми маконро ифода мекунанд. Дар ҷумлаҳои баъдина сухан дар бораи ҷумлаи унвонӣ меравад ва маънии он боз ҳам равшантар мегардад: — **Корхонаи кулолии сарибозор.** Як чанд кулол бар болои чархҳои гардони кулоли ҳам шуда машғули коранд (С. У., Мун., ҷ. 3, 210). **Лашкаргоҳи соҳили наҳр.** Рӯдакӣ ва Балъамӣ лаб-лаби наҳр гардиш мекунанд (С. У., Мун., ҷ. 3, 285) **Манзараи бошукӯҳи сохтмони банди об.** Ҳама ҷо аз одамоне, ки бо каланду бел кор мекунанд, бо хару аробаю уштур ҳок мекашонанд, пур аст (*ҳамон ҷо*, 3, 198).

д). *Исмҳои, ки таълимгоҳро ифода мекунанд.*

Мадрасаи Кӯкалтош. Баъди аз дарвоза даромадан дар кунҷи болоии саҳни мадраса, дар тарафи чап хучраи хурдтараке хаст (С. У., Мун., ҷ. 3, 97). **Саҳни як мадрасаи калон.** Дар атроф дарҳои кандакории хучраҳои бисёр менамоянд (С. У., Мун., ҷ. 3, 133). **Зали калони оростаи Институти педагогӣ.** Мулоқоти зиёиёни шаҳр бо Айнӣ. Муаллимон, талаба ва толибаҳо, коркунони советӣ ва партиявӣ ҷамъ омаданд (С. У., Мун., ҷ. 3, 94).

е). *Исмҳои ифодакунандаи кӯчаву хиёбонҳо ва раставу бозорҳо.*

Ҷумлаи унвонӣ бо ин гуна исмҳо зиёд ифода шудааст: **Растаи саҳхофон.** Китобфуруши шиноси мо ба болои дӯконаш коғази дарозеро часпонда истодааст. **Кӯчаи пушти мадраса.** Мардуми пиёда, аспакӣ ва харакӣ равонанд. **Бозори шаҳри Бухоро.** Растаи атторӣ ва доруфурушӣ. Фурушандаи дорувор дар нимторикии дӯконаш ба рӯи қолинча нишастааст (С. У., Мун., ҷ. 3, 246, 224, 129).

ё). *Исмҳои ифодакунандаи ҷои зисту зиндагонӣ.*

Ин исмҳо мафҳуми умумии ҷои истиқоматро ба маънои васеаш ифода кунанд ҳам, маъноҳои хоса доранд. Як гурӯҳи ин исмҳо маънои нисбатан васеъро ифода мекунанд. Ба ин калимаҳои **қаср, дарбор, зиндон** ва ғр. дохил мешаванд. **Дарбор.** Маҷлиси зиёфат. Наср дар курсӣ нишастааст. **Зиндони тангу торик.** Ягона қизе, ки ин ғӯри даҳшатангези зиндаҳоро бо ҷаҳони башар пайваст мекунад, рӯшноии бағоят камест, ки аз равзани шифт ба ин ҷо метобад (С. У., Мун., ҷ. 3, 298, 209).

Исмҳои гурӯҳи дуюм мафҳуми нисбат ба яқум маҳдудтарро ифода мекунанд: — **Ҳавлии Рӯдакӣ.** Дар айвон Рӯдакии нобино... Шоири дар ҳолати гардиш ба Маҷ имло мекунад. **Айво-**

ни хавлии Абӯрайҳон Берунӣ. Худи ӯ дар бистари беморӣ ба болиштҳои баланд такя карда хобидааст (С. У., Мун., ч. 3, 324, 2192). **Хавлии** хурд. Атрофаш бо девори кулӯлағи гирифта шудааст (Р. Ч., Од., 147).

Исмҳои гурӯҳи сеюм як қисми мафҳуми гурӯҳи дуҷумро дар бар мегиранд; **Хона**. Хонае, ки аз падару модараш ба ӯ мерос мондааст (Ч. И. ва Х. Н. Сар., 104). **Хонаи кори Абӯали Ибни Сино**. Як шогирди вай бо тарозуи хурдакаки ғалати-сохт доруи хокаеро бармекашад (С. У., Мун., ч. 3, 175).

Калимаи «хучра» боз ҳам мафҳуми хурдтареро ифода мекунад; **Хучраи нимторик**. Дар миёнаҷояш як мизи паст, дар рӯи миз китобҳо, давог ва найқалам. Дар тоқчаҳо ҳам китобҳо хобидаанд (С. У., Мун., ч. 3, 22).

Исми «боғ» ҳам ба ҷои истиқомат алоқаманд аст. Чумлаи унвонӣ ба ин гуна исмҳо низ ифода шуда метавонад; — **Боғчаи пушти хавлии бону**. Гулзор, фаввора, ҳавзи мармар. Ниги-на аз фаввораи сарду соф ба рӯяш об зада ҳаловат мебарад. **Чорбоғи амир**. Дар даруни чорбоғ охувон ва товусон ба гардишанд (С. У., Мун., ч. 3, 224, 257).

ж). *Номи ташкилотҳо, идораву муассисаҳо.*

Чумлаҳои унвонӣ ин маъниро бештар дар шакли тафсилӣ ифода мекунанд; — **«Штаби комсомоли Норақ»**. Ва акнун ба ин штаб на фақат комсомолон, балки ҳама пиру ҷавон ва оид ба ҳама масъалаҳо муроҷиат мекарданд (Ю. А., Нор., 46). **Кабинети ораста**. Дар рӯ ба рӯи дари даромад столи калони поя-ҳояш куббадор гузошта шуда бӯд (Р. Ч., Од., 142). **Ана, бинои якқабатаи китобхонаи давлатӣ**. Аминҷон дар вақти хонда гаштанаш ба ин ҷо тез-тез омада меистод (Ч. И., Зоғ., 4).

Ин чумлаҳо фикри мафҳуми макондоштаро ифода меку-нанд, ҳоли макон ҳам мафҳуми маконро мефаҳмонад. Пас, онҳо ҷӣ фарқ доранд? Пеш аз ҳама аз рӯи ифодаи мақсад онҳо фарқ мекунанд, зеро чумлаҳои унвонӣ фикри мустақилро ифода мекунанд ва ба ягон калима ва ё чумлаи дигар вобаста намебошанд, ҳоли макон бошад, танҳо мафҳумро ифода мекунад ва ба хабар ва ё ягон аъзон дигар тобеъ намебошад, онро шарҳу эзоҳ медиҳад. Аз ҷиҳати грамматикӣ ҳам инҳо фарқ мекунанд. Калимаҳои пешоянд, ки ба вазиҳои чумлаи унвонӣ омада-анд, ҳеҷ гоҳ **пешоянд** намегиранд, вале ҳоли макон дар забони адабии ҳозираи тоҷик аксар пешоянд мегирад ва ин нишонаи ба ягон калима вобаста будани он аст. Масалан, дар мисоли зер исми хосу пешоянд як чумларо ташкил додаанд, вале онро чумлаи унвонӣ гуфта наметавонем, зеро вай чумлаи нопурра буда, ба чумлаҳои ҳампахлӯяш саҳт вобаста намебошад, бе онҳо вучуд надорад. Дар ин чумла танҳо ҳоли макон ифода шудааст, аъзоҳои дигараш аз матн маълум мешавад, бинобар он оварда нашудааст; — Як нафар ҷувозкаш будааст. Аз Дар аи Мухтор. Бадбахро ман мешинохтам (С. У.,

Мун., ч. 3, 255). Ё ин ки дар мисоли зер ду чумлаи ба ҳам монанд омадааст, ки яке чумлаи унвонӣ буда, дигаре чумлаи дутаркибаи нопурра мебошад; — **Як шипанги сабук.** Дар як тарафаш гушаи сурх. Китобу газетаҳои нав дошта бошад, дар ин ҷо одам бисёр мешавад (*Р. Ҷ., Од.*, 382).

Аз ин маълум мешавад, ки дар таркиби чумлаҳои унвонӣ ҳол ва пурқунандаҳои, ки бевосита ба калимаи асосӣ тобеъ бошанд, дида намешаванд.

3. Табиат ва ҳодисаҳои он. Мафҳуми табиат ва ҳодисаҳои он ҳеҷ васеъ мебошад. Он маъноҳо асосан ба востан исм ва ибораҳои он ифода меёбад. Бо ин гуна исмҳои ифода шудани чумлаҳои унвонӣ зиёд ба чашм мерасад. Чумлаҳои унвонӣ бо ин гуна исмҳои ифода гардида, мавҷудият ва реализи онҳоро тасдиқ мекунад. Чумлаҳои унвонӣ дар ифодаи маъноҳои зерин истифода шудаанд;

а). Манзараҳои табиат.

У дар бадали ин се сол ба сӯзи талафоте, ки ба сараш дар қатори кӯп мерасид, одат карда буд. **Ҳазорон хонаҳои сӯхта хокистаршуда. Шаҳро, деҳаҳои вайрону валангор.** Халокати Ҷигитҳои нозанин, ки аз гулашон ҳанӯз яктоаш нашукуфтааст (*Ф. М., Ас.*, ч. 1, 276). **Чузӣ дилкаш ва дилкушо.** Дилкаш на фақат аз он сабаб ки вай дар умри дарози худ бисе кишварҳои дид, дар ҳеҷ қадом шаҳр ё деҳа хибобонеро ба ин нафосат надидааст (*Ф. М., Ас.*, ч. 1, 273). **Моҳтобшаб.** Оби шӯхи ҷӯйбори сербаре, ки аз байни боғу майдонҳо мегузарад, дар партави мохи тобон медурашад (*С., У., Мун.*, ч. 3, 200).

б). Обу ҳаво.

Ҳавои мӯтадил ва форам. Холбӯта дар суфаи лаби ҳавз хоб рафта буд (*Р. Ҷ., Од.*, 108). Пеши назарат — аз уфқ доимо кушода. **Ё осмони соф, ё абрпораҳои рангини парешон.** Масоҳати бекарон! Олам гӯё қадду ҳудуде надорад (*Ф. М., Ас.*, ч. 2, 333). Ҳавои нарму гарм. **Насими кӯҳсор, суруди ҷӯйбор.** Гӯё ки ин шаҳро маҳз барои сайругашти ошиқон офаридаанд (*Ю. А., Нор.*, 102).

Одатан чумлаи унвонӣ дар аввал омада, чумлаҳои минбаъдаи вобаста ба фикри дар чумлаи унвонӣ баён гардида баъзе маълумотҳо медиҳанд. Дар мисоли охири ин ҳолро мебинем, яъне чумлаи пеш аз чумлаи унвонӣ ҷойгирифта фикри бо чумлаи унвонӣ алоқамандро ифода намудааст.

в). Гулу растаниҳо.

Гулҳои хушрӯй. Гулҳои хушбӯй. Аз ҷо, ба ҷое гули бадбӯй намебаранд. Накхати ким-ҷи гуна ранги муаттар, рағани атрогин, пӯлоди хушбӯй. Ҳа, пӯлоди хушбӯй. Иброҳимҷон гарду чанги Қонвасашро пок мекард (*Ф. М., Ас.*, ч. 2, 490, 248).

Дар мисоли охир се чумлаи унвонӣ бо алокаи пайваст омада, чумлаи мураккаби пайвастро ба вучуд овардааст.

г). *Ходисаҳои гуногуни табиат.*

Талотуми сел. Боди девонаавзое, ки сари дарахтонро ба пой ҳамдигааршон, ба рӯи харсангҳо ҳам мекунад (Ф. М., Ас., ч. 2, 407). Офтоб, рӯшноӣ ва гармӣ. Магар бе инҳо ҳаёт аст? (Ю. А., Нор., 13). Барф. Барф. Барф. Ба кучое нигаред, барф! (Б. Ф., Аз., 124).

Дар мисоли охир як чумла чанд бор такрор шуда омадааст. Ин аломати зиёдии ҳамон предмет мебошад.

д) *Ифодаи чумлаи унвонӣ бо номи ҳайвоноту паррандаҳо.*

Гурги гурусна, хукҳои вахшӣ, хирсбачаҳои машғули бозӣ (Ф. М., Ас., ч. 2, 407). Рӯзи сеюм ба водӣ баргашта, ба фермаи ғусфандҳои хисорӣ рафтанд. Ғусфандҳои дунбакалон. Қамар серғуштуравгани ҳамин зоти аҷибӣ қадимро нишон додан мехост (Ф. М., Ас., ч. 2, 246). Чонвари номаълум. Ҳар хел шубҳаҳо. Алав даргирифт! (Б. Ф., Аз., 153).

е). *Хӯрокворӣ.*

Чумлаҳои унвоние, ки номи хӯроквориро ифода мекунанд, ҳам бо исмҳои ҷудогона ва ҳам дар шакли ибора меоянд; — Фурсати як пиёла чой нӯшидани шумо нагузашта, як хӯриши оличаноб тайёр кунам, ки бобокалонатон дар хонаи хушдоманаш нахӯрдааст! Мана Шибит, ана гашнич. Чаккаи тозаи рағанӣ (Ф. М., Ас., ч. 2, 32). У аз халтаи целлофанӣ, ки дар яхдони умумии шӯба нигоҳ медошт, ҳар гуна сабзавот мебаровард;

— Ана мулло бодиринг! Барра бодиринг! Сара бодиринг! Гулбасар бодиринг! Шахдасар бодиринг! Бодиринг диринг-диринг, кӣ овардат? Муллоҷиринг (331). Дар паҳлуи дӯкони нон мағазини ғӯшт. Ғӯшти ғусфанд, гов, хук, мурғ, мурғобӣ. Шир, чӯрғот, ҳасибҳо, рағанҳои хел ба хел, консерваҳо. Ходимони савдо хоҳанд, ғӯстро дар яхдон бист-сӣ сол якзайл нигоҳ медоранд (Ф. М., Ас., ч. 2, 331, 251).

Ин чумлаҳо чумлаҳои дутаркибаи нопурра шуданашон мумкин нест, зеро дар ин ҷо мавҷудияти предмет дар айни замон тасдиқ карда шудааст. Дар чумлаи баъдина тафсили он дода шудааст.

ё). *Маросимҳои гуногун.*

Тӯй. Тӯятон илоҳӣ ба азо гардад (Ф. М., Тур., 70). Боз тӯй. Тӯй хатна. Бузқашҳо як таккаро як даст метохтанд (К. Як., 80). Масъалаи зиёфат. Хайр, ин гапи дигар, аз ёру бародар мадад пурсидан ҳеҷ айб надорад (С. Т., Кам., 280). Мебиёрам. Аз ҳамин ҷо пӯшида бароед. Рӯзи нек (С. Т., Кам., 36).

Чумлаҳои унвонии мураккаб.

Аксари чумлаҳои унвонӣ дар шакли содда дучор шаванд ҳам, як қисми онҳо дар қолаби чумлаи мураккаб ба назар мерасанд. Дар ин тип чумлаҳо бо номбар кардани предметҳои ҷудоғона фикри мураккаб ифода мегардад. Ҳар як предмет як фикри мустақилро ифода мекунад. Хусусияти ин гуна чумлаҳои мураккаб аз он иборат аст, ки онҳо бо алоқаи пайваст ба вучуд меоянд ва аз ин рӯ, чумлаҳои мураккаби пайваст мешаванд;

— Хонаи хурд ва ҳавои тафсон. Дуди ғафсу тунди маҳорка ҳавои хонаро вайрон карда буд (*Р. Ҷ., Од., 119*). Гурги гурусна, хуқҳои ваҳшӣ, хирсбачаҳои машғули бозӣ (*Ф. М., Ас., ҷ. 2, 407*).

Чумлаҳои мураккаби унвонӣ мисли чумлаҳои пайвасти дигар бо ду восита ташаккул меёбанд; бо ёрии пайвандаҳои пайвасткунанда ва интонацияи пайваст.

Бо ёрии пайвандаҳои пайвасткунанда алоқаманд шудани чумлаҳои мураккаби унвонӣ нисбатан кам дучор мешавад. Аз пайвандаҳои пайвасткунандаи пайҳам танҳо ва ин функцияро адо кардааст; — Хонаи хурд ва ҳавои тафсон. Дуди ғафсу тунди маҳорка ҳавои хонаро вайрон карда буд (*Р. Ҷ., Од., 119*)¹.

Аз пайвандаҳои ҷудой «ё, ё» дучор шуду халос; Пеши назар аз уфук то уфук — доимо кушода. Ё осмони соф, ё абрлоҳаҳои рангини парешон (*Ф. М., Ас., ҷ. 2, 333*).

Чумлаҳои мураккаби пайвасти унвонӣ аксар ба воситаи интонацияи пайваст бо ҳам алоқаманд шудаанд. Ин тип чумлаҳо зиёдтар дучор мешаванд; — Саҳрои васеъ, биёбони хушк. Дар он биёбони бепоён гайр аз чоҳҳои чуқур манбаи обе нест, онҳо ҳам дар масофати як фарсах, ду фарсах аз якдигар дуртар канда шудаанд. (*С. А., Кул., ҷ. 3, 7*). Вагарна зиндагии ман чӣ маъние дошт? Хиромони ман. Сарви хиромони ман, ҳастии ман, ҳаёти ман, рӯҳу равони ман (*Ф. М., Ас., ҷ. 2, 454*). Чормағзи якка, якка, Яккабед, Яккатут, Яккачинор. Номҳои аҷоиб. ҳам зебову равон, ҳам аз онҳо ба дили кас гӯё як насили сарде мевазад (*Ф. М., Ас., ҷ. 1, 180*). Осие... Сарзамини бузурги ман, кишвари кӯҳан ва ҷафодидан ман (*Ф. М., Ас., ҷ. 2, 85*).

Дар баъзе чумлаҳои унвонии мураккаб ҳар ду восита — интонацияи пайвасту пайвандаки пайҳам — дар як чумла омадаанд. Албатта, ин чумлаҳо камаш аз се чумлаи содда ташкил ёфтаанд; — Офтоб, рӯшноӣ ва гармӣ. Магар бе инҳо ҳаёт аст? (*Ю. А., Нор., 13*).

¹ Бо сабаби аз ҷиҳатҳои гуногун таҳлил шудани чумлаҳо баъзан тақриб шуда омадани онҳо мумкин аст.

Ин чумлаҳо бо чумлаҳои чидаъазо монандӣ доранд, зеро ба мисли онҳо аз калимаҳои ҷудогона таркиб меёбанд ва бо он воситаҳои, ки аъзоҳои чида бо ҳам алоқаманд мешаванд, муносибат пайдо мекунанд. Баробари ин фарқи кулӣ ҳам доранд; якум, аъзоҳои чида мафҳумҳои ҷудогонаро ифода кунанд, инҳо фикрҳои алоҳидаро мефаҳмонанд, дуҷум, аъзоҳои чида хоҳу ноҳоҳ ба ягон аъзо вобаста мешаванд, дар чумлаҳои мураккаби унвонӣ бошад, чумлаҳои баробархукук буда, яке ба дигаре ва ё ба ягон чумлаву калимаи дигар вобаста намебошанд. Барои исботи фикр ин ду чумларо бо ҳам муқоиса кардан мумкин аст; — Ним сол аст, ки дар банк кор мекунанд. Духтари ўҳдабаро, меҳнатдўст (Ф. М., Тур., 27). Офтоб, рӯшнӣ ва гармӣ. Магар бе инҳо ҳаёт аст? (Ю. А., Нор., 13).

Дар чумлаи якум калимаҳои «ўҳдабаро, меҳнатдўст» бо ҳам муносибати пайвасти доранд ва бо **интонацияи пайваст** алоқаманд шудаанд, яъне яке ба дигаре тобеъ нест. Вале ҳар ду калима бар эзоҳи калимаи «духтар» омадааст ва онро шарҳу эзоҳ додааст, бинобар ин онҳо муайянкунандаҳои изофии чида мебошанд. Дар мисоли дуҷум бошад, ҳар як калима як фикри ҷудогонаро ифода намуда, дар якҷоягӣ як фикри нисбатан мураккабро ифода намўдаанд. Онҳо яке ба дигаре ва ё ба ягон калимаву чумлаи дигар тобеъ намебошанд. Бинобар ин онҳо чумлаи мураккаби пайваст мебошанд.

Чумлаи соддаи унвонӣ сохт ва структураи хоси худро дорад. Пеш аз ҳама чумлаи соддаи унвонӣ аз чумаҳои соддаи яктаркибаи феълӣ ва духтаркиба бо надоштани хабар ва пуркунандаву ҳол фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, таркиби он ба мисли он чумлаҳо васеъ намебошад. Чумлаҳои соддаи унвонӣ **дар замонҳои гузаштаву оянда** намеояд, танҳо ба замони ҳозира далолат мекунанд. Компоненти асосии чумлаи унвонӣ асосан бо исм ва он ҳам бо исми ғайришаҳс ифода мегардад. Бо исмиҳои шаҳс ифода шудани он нисбатан кам мушоҳида мешавад. Калимаи асосии чумлаи унвонӣ бо тобеъшавандагони худ асосан бо **алоқии изофӣ** ва **ҳамроҳӣ** муносибат пайдо мекунанд.

Дар бораи таркиб ва структураи чумлаи соддаи унвонӣ дар забоншиносии тоҷик маълумоти зарурӣ ба ҷашм намерасад. Аз ин сабаб нишон додан ва муайян кардани қолаби ин чумлаҳо ба омӯзиши ҳамаҷаҳаби худӣ чумлаи унвонӣ ёрӣ мерасонад ва аз ин ҷиҳат ҷӣ андоза фарқ кардани онро аз чумлаҳои дигари яктаркиба равшан мекунанд.

Чумлаи соддаи унвонӣ бо матн, яъне бо чумлаҳои ҳампахлуи худ муносибати зичи семантикӣ дорад. Аксар фикре, ки дар чумлаи унвонӣ ифода меёбад, дар чумлаҳои дигар шарҳу эзоҳ меёбад ва ё бо ёрии чумлаҳои дигар пурра мегардад. Аз ҳамин ҷиҳат ба чумлаҳои унвонӣ диққат диҳем, онҳо дар се мавқеъ — дар **аввал, мобайн** ва **охир** ҷой мегиранд.

Аксари чумлаҳои унвонӣ, ҷӣ тавре ки қайд кардем, мафҳум ва ё фикри тоза, чизи навро ифода мекунанд. Ин намуди чум-

лаҳон унвонӣ аксар пеш аз ҷумлаҳои алоқаи семантикӣ дошташон ҷой мегиранд. Аввал фикри тоза ифода мегардад, баъд он бо роҳу воситаҳои дигар боз ҳам равшану возеҳ мегардад:— Хомӯшӣ. Гӯё оламо сукут фаро гирифт (*Р. Х., Си., 117*). Кафкӯбӣ. Тӯйхӯрон то ҳол чизе нахӯрдаанд, ба хӯрдану нӯшидан фармони раис нашудааст (*К., Як., 66*). Арафаи шӯриш. Мардуми ба ҳайҷономада хонакӯчу буръепеч ба кӯча ва гузарҳо баромада буд (*Р. Ҷ., Од., 170*). Сайроб. Номи ин деҳа ба худаш аҷаб муносиб афтадааст (*С. Т., Кам., 376*).

Ин хусусият бештар ба ҷумлаҳои унвоние, ки маънии замондоранд, хос аст. Ва ин гувоҳи он аст, ки ҳоли замон дар забони тоҷикӣ аксар дар аввали ҷумла меояд ва ин ҷои табиии он мебошад.

Дар як қисми мисолҳо ҷумлаи унвонӣ дар мобайн омадааст ва дар ин ҳол ҳам бо ҷумлаҳои пеш ва ҳам баъди худашистода алоқаманд мебошад; — Вай ба онҳо ба як мамлакат рухсатномаи саёҳат гирифта дод. Боз чӣ гуна мамлакат, гӯед? Иттифоқи советӣ. Дар он кишварҳо ин хел рухсатнома насби ҳар кас намешавад (*Ф. М., Тир., 21*). Дар Душанбе ба институти политехникӣ даромад. Факултети меъморӣ. Дар он институт қабул шудан аз ҳар чӣ душвор будааст (*С. Т., Кам., 45*).— Ҳа, тағои Назокат,— такрор кард, Сафар, дандон хоида. Як ҳанноти ҳаромгулӯ. Дар ин гирду атроф каси вайро намешинохтагӣ кам ёфт мешавад (*С. Т., Кам., 8*).

Хусусияти ин ҷумлаҳо он аст, ки онҳо аксар маънии маълумро ифода мекунанд, зеро ин маънӣ дар ҷумлаҳои пеш зикр гардидааст, вале ба ин нигоҳ накарда, онҳо қисмати ремаро ташкил медиҳанд, чунки задаи мантикӣ ба он афтидааст ва муаллиф онро махсус қайд кардааст; — Ҳатто панҷ-шаш нафари онҳо аз паси Ҳамроҳхон мерафтанд ва аз дидани ӯ сер намешуданд. Зани бефаранҷӣ! (*Ҷ. И., Тах., 74*). Медонам, апаҷон, бобом ҳамонро Пӯлодҷон мегӯянд-ку. Мардаки сараш мӯйсардор (*Р. Ҷ., Од., 66*). Рӯзи сеюм ба водӣ баргашта, ба фермаи ғусфандони ҳисорӣ рафтанд. Ғусфандони дунбақалон. Қамар серғуштурувғанин ҳамин зоти аҷиби қадимро нишон додан мехост.— Ёфти анонотро, кучой будани ўро бе ту ҳам медонам,— эътироз кард Исрофил ва лаби поёнрошро кашола карда, илова намуд! Одамҳои ғалатӣ (*Ф. Н., Ас., ҷ. 2, 246, 43*).

Хусусияти ҷумлаҳои унвонии баъди ҷумлаи алоқаманди худ меомадагӣ он аст, ки онҳо дар кушодан ва равшан намудани маънии ҷумлаи пешомада хизмат мекунанд¹ ва диққати хонандаро ба он ҷалб мекунанд. Ин ҳолатро дар мисолҳои овардаамон ҳам мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар таркиби ҷумлаи соддаи унвонӣ ҳол ва пурқунандаҳо дида намешаванд, аз ин рӯ, муайян намудани таркиби ҷумлаҳои унвонӣ аз ҷумлаҳои яктаркибаи дигар ва инчунин дутар-

¹ Санжаров Л. П. Асари номбурда, сах. 155.

киба фарк мекунад. Дар вақти муайян намудани таркиби он чумлаҳо муайянкунанда ба ҳисоб гирифта намешавад. Муайянкунанда бо муайяншавандаш як аъзо шуморида мешавад. Ғайр аз ин, калимаҳои ёрирасон ба монанди ҳиссачаву нидо, низ ба эътибор гирифта намешуд. Холо бошад, ҳам муайянкунандаҳои аъзои пайрави истисноӣ ва ҳам ҳиссачаву нидо ва пайвандакхоро ба эътибор мегирем. Масалан, чумлаи «мана девори анбори ангиштсанг» ва «Бале, офтоби нав»-ро чоркалимагӣ ва секалимагӣ мешуморем. Дар мисоли якум ҳиссача ва дар мисоли дуюм нидо низ ба ҳисоб гирифта шудаанд. Пас, вақте ки мо чумлаи унвонии секалимагӣ мегӯем, се калимаи мустақил шуданаш шарт нест. Аз рӯи ҳамин меъёр чумлаҳои унвониро аз назар мегузаронем. Мувофиқи ҳамин қоида чумлаҳои унвонӣ яккалимагӣ, дукалимагӣ, секалимагӣ, чоркалимагӣ, панҷакалимагӣ, шашкалимагӣ ва бисёркалимагӣ мешаванд. Холо ҳар яке аз ин намудхоро алоҳида-алоҳида дида мебароем.

Чумлаҳои соддаи унвонии яккалимагӣ аз як калимаи мустақилмаъно, аксар исм, иборатанд. Дар ин вазифа ҳам исмҳои хос ва ҳам ҷинс истифода мешаванд. Доир ба ин гурӯҳ чумлаҳои ҳаминро гуфтан лозим аст, ки агар онҳо маъноӣ замон ва ё макон дошта бошанд, аксар пеш аз чумлаҳои алоқаманди худ ҷой мегиранд; — Тирамоҳ. Баргҳои дарахтон қанда шуда ба замин мерехтанд (*Р. Ҷ., Од., 182*). Шаб. Чароғони беҳадду ҳисоби само чашмак мезаданд (*Р. Ҷ., Од., 211*). Хона. Хонҷе, ки аз падару модараш ба ӯ мерос мондааст (*Ҷ. И. ва Ҳ. Н., Сар., 104*).

Исмҳои ифодакунандаи амал, ки ба вазифаи чумлаи унвонӣ омадаанд, низ ҳамин хел хусусият доранд, яъне онҳо ҳам аксар дар аввал меоянд; — Хомӯшӣ. Аҳмад як нафас рост карду бо овози паст ба хондани фотиҳа шурӯъ намуд (*Р. Ҷ., Си., 291*). Аспдавонӣ. Аспдавониро ҳам медонем. Бе вай ҳам ҷони аспҳо баромада мондагӣ (*Р. Ҷ., Од. 114*).

Чумлаҳои унвоние, ки бо исмҳои дигар ва ё ҳиссаҳои нутқи дигар ифода гардидаанд, дар мобайн ва ё аввалу охири матн меоянд; Ҳеч кӣ. Ҳамту ошно.— Ошно? — Оре, ошно. Дӯст. Аз ин ҳам гузашта вай инсон аст, инсон (*С. У., Восеъ, 342*). Набошад, худо медонад, ки ба ҷӣ ҳоле мерасидам. Хиромон. Ҷӣ ҳуш, ки зиндаӣ, сихат меёбӣ. (*Ф. М., Ас., ҷ. 2, 454*).

Баъзан чумлаҳои соддаи унвонии яккалимагӣ пасиҳам меоянд ва ё худӣ як калима бо мақсади таъкид ва ё нишон додани бисёрии предмет такрор шуда меояд; Нон. Зан. Шӯҳрат. Қадом як файласуф гуфта будааст, ки меҳвари талоши бани одам аз ҳамин се ҷузъ иборат аст (*Ф. М., А., ҷ. 2, 334*). Барф... Барф... Барф. Ба кучое нигаред, барф (*Б. Ф., Аз., 124*).

Азбаски ба таркиби ин чумлаҳо ғайр аз калимаи асосӣ ягон калимаи дигар намерояд, ҳоҷат ба ҷои ҷузъҳои чумла намеронад.

Қисми асосӣ ва зиёдтари мисолхоро ҷумлаҳои соддаи унвонии дукалимагӣ ташкил кардаанд. Ин ҷумлаҳо аз рӯи шакл ба ибораҳои соддаи исмӣ бисъёр шабохат доранд, зеро аз ду калимае таркиб меёбанд, ки яке ба дигаре тобеъ буда, онро аз ягон ҷихат муайян мекунад, шарҳу эзоҳ медиҳад. Од тан ҷузъи тобеъ бо ду навъи алоқа — изофа ва ҳамроҳӣ, ба калимаи асосӣ тобеъ мешавад. Калимаи асосӣ қариб ҳамеша исм аст. Аз ин ҷихат ҳам онҳо ба иборати исмӣ монанд мебошанд. Ду аломат интонацияи предикативӣ ва ифодаи фикр, онҳоро аз ибора фарқ мекунонад. Ин таркибҳо бо интонацияи махсуси ҷумла ифода мегарданд ва ҳатман як фикри ҷудоғонаро ифода мекунанд. Ба ҷумла шудани онҳо матн низ ёрии калон мерасонад.

Дар ҷумлаҳои соддаи унвонии дукалимагӣ калимаҳо бо ҷунин навъҳои алоқа ба ҳамдигар муносибат пайдо мекунанд.

1. Алоқаи изофӣ.

Аксари ҷумлаҳои дукалимагии унвонӣ бо ёрии алоқаи изофӣ таркиб ёфтаанд. Қисми асосии ин ҷумлаҳо аз исму исм, исму сифат ва ё исму ҷонишин таркиб ёфтаанд. Ҷузъи асосии онҳо исм мебошад. Дар ин тип ҷумлаҳо ҷузъҳо бо тартиби «ҷузъи асосӣ — ҷузъи тобеъ» ҷой мегиранд ва ин тартиби муқаррарӣ ва табиӣ барои онҳо мебошад.

а) *Исму исм*: Талотуми сел. Боди девонаавзое, ки сари дарахтонро ба пой ҳамдигарашон, ба рӯи харсангҳо ҳам мекунад... (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 407). Сайри об... Сайроб. Ҳоло ҳам ду чашмаи дуртар аз ҷанори солхӯрдаи қадӣ роҳ, ки аз онҳо як санг оби сарду зулол ҷорист, пур аз моҳианд (С. Т., Кам., 376).

б). *Исму сифат*: Тирамоҳи зарнигор. Дарахту буттаҳо ба ранги оташанд (Б. Ф., Аз., 259). Наққошию рассомиро аз кӣ ёд гирифтед? Аз пеши худ гӯям, мешавад. Вақтҳои муллобаҷагӣ... Эҳтиёҷи зиндагӣ (Р. Х., Си., 83). Гуфтугӯи ҷиддӣ. Нангу номус, орият ва шарафи мардӣ дар миён менестод (Б. Н., Акс., 61).

а) *Исму ҷонишин*: Вагарна зиндагии ман ҷӣ маъние дошт? Хиромони ман. (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 454).

Баъзан шумора хусусияти предметӣ пайдо карда, бо ёрии бандаки изофӣ калимаеро ба худ тобеъ мекунад ва ҷумлаи унвонӣ месозад. Дар ин ҳол ҳам калимаи асосӣ дар ҷои яқум ва ҷузъи тобеъ дар ҷои дуҷум меояд; Аввали тирамоҳ. Нимирузӣ ҳавои деҳа танури тафсон барин нафаси касро мегардонд (Б. Ф., Аз., 100).

2. Алоқаи ҳамроҳӣ.

Як қисми ҷумлаҳои унвонии дукалимагӣ аз ду калимае ташкил ёфтаанд, ки ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ ҷузъи тобеъ ба ҷузъи асосӣ вобаста шудааст.

Компонентҳои ин тип чумлаҳо бо тартиби «чӯзӣ тобеҷ-чӯзӣ асосӣ» ҷой гирифтаанд. Калимаи асосӣ баъди чӯзӣ тобеҷ омадааст. Ба сифати чӯзӣ тобеҷ сифат ва шумораи миқдорӣ омадааст. Чӯзӣ асосӣ бошад, исм аст; — Ба гуфтан осон, духтарам. Шаст сӯм. Хайр, илоҳӣ давлати ҳукумати шӯро зиёд шавад (*Р. Ҷ., Од., 409*).

Дар ин гурӯҳ чумлаҳо ҷои компонентҳо қатъист ва тағйир додан имконнопазир аст. Агар ҷои онҳоро тағйир диҳем, структураи чумла тағйир меёбад, яъне ба ҷои чумлаи соддаи яктаркибаи номӣ чумлаи дутаркиба ба амал меояд, ки дар он муайяншаванда мубтадову муайянкунанда хабарӣ чумла мегардад. Баъзан ҷои чӯзӣҳоро умуман иваз кардан аз имкон берун аст.

Чумлаҳои соддаи унвонии секалимагӣ аз ҷиҳати истеъмоли дар ҷои дуом меистанд. Ин чумлаҳо фикрро боз ҳам конкреттар ифода мекунанд. Масалан, дар мисоли зер худи калимаи асосӣ «шипанг» чумлаи яккалимагии унвонӣ шуданаш мумкин буд. Як шипанги сабук. Дар як тарафаш гӯшаи сурх. Китобу газетаҳои нав дошта бошад, дар ин ҷо одам бисёр мешавад (*Р. Ҷ., Од., 382*). Вале он маъное, ки бо се калима ифода кардааст, дода наметавонист. Дар ҳолати дигар барои он се калима истифода шудааст, ки як калимаи он фикрро ифода карда наметавонад. Дар мисоли зер бошад, бе иштироки ҳар се калима фикр ифода намешавад; Моддаи бисёр чиддӣ. Марди оқил набояд ба дасти рақиб баҳонае барои айбдор кардани худаш диҳад (*С. Ҷ., Восеъ, 123*). Албатта, «моддаи чиддӣ» гуфтан мумкин буд, вале дар он ҳол ҳам фикри ҳозира пурра ифода намегардид.

Чумлаҳои унвонии секалимагиро аз рӯи мавқеи чӯзӣ асосӣ ба се гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст.

Гурӯҳи асосиро чумлаҳои ташкил медиҳанд, ки компоненти асосии чумла дар аввал, дар ҷои якум омадааст. Вобаста ба мавқеи чӯзӣ тобеҷ ин чумлаҳо ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мекунем;

а). *Чӯзӣ асосиро фақат компоненти дуом шарҳу эзоҳ додааст.* Ин чӯзӣ муайянкунандаи изофии соҳибӣ мебошад, вай бо исми ифода шудааст. Қатори дегҳои каллапазӣ. Бӯи хоши каллаву ҳасиби пухта ба димоғ мезад (*С. Ҷ., Восеъ, 92*). Ҷои қораш, вазифааш, ҳаминро талаб мекунанд. Вазорати қорҳои дохилӣ! Албатта, гапчин ва ҷосусҳои бисёре дорад (*Ҷ. И., Тах., 77*).

Дар ин чумлаҳо чӯзӣ сеюм бар эзоҳи калимаи дуом омадааст ва калимаи дуом нисбат ба он чӯзӣ асосӣ ба ҳисоб меравад. Ҷои чӯзӣҳоро дар ин тип чумлаҳо иваз кардан мумкин нест. Масалан, дар мисоли якум ҷои чӯзӣҳои якуму дуомро (дегҳои қатор) иваз кунем, калимаи «қатор» хусусияти предметии худро гум карда, ба сифат мегузарад ва муайянкунандаи сифатӣ мешавад.

б). *Чӯзӣ асосиро ҳам калимаи дуом ва ҳам сеюм эзоҳ до-*

дааст; — Дар ҳақиқат ҳам ин Пӯлод набуд. Марди қаддароз, ришдор. (Р. И., Од., 79). Ним сол аст, ки дар банк қор мекунад, Духтари ўҳдабаро, меҳнатдӯст. Аъзои комитети иттифоқи касаба (Ф. М., Тир., 27).

Дар ин чумлаҳо чузъи дуюму сеюм бо ҳам муносибати пайвасти доранд, яъне чида шуда омадаанд. Ҷои онҳоро иваз кардан мумкин аст, аз ин структураи чумла зарар намебинад, вале услубан тағйир меёбад, зеро аломати асосӣ одатан бевосита баъди муайяншаванда ҷой мегирад.

в). *Чузъи асосиро калимаи якум ва ба воситаи он калимаи дуум ҳам шарҳу эзоҳ додааст*; — Рӯзгори пурзаҳмати чангалбон. Ҳамаи инро дида, кас ин мардро чӣ гуям? — Қамар каме пешониашро молида фикр кард (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 407). Осие... Қитъаи бузурги ман. Бейхтиёр ин калимаҳо аз даҳонам мебароянд (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 84). — Одами навҷаи лоғар. Афту андомаш аз онӣ ҳама барин, ман чӣ хел ба шумо фаҳмонам. (Ф. М., Тир., 99).

Дар ин тип чумлаҳо калимаи дуум ба якум ва калимаи сеюм ба ҳар дуи калимаи пеш аз худода тобеъ шудааст. Чузъи дуум бо сифат ва ё ягон калимаи ифодакунандаи аломати предмет ифода шавад, калимаи охир — сеюм ҳам бо калимаҳои ифодакунандаи предмет ва ҳам аломат ифода мешавад. Ҷои чузъҳо қатъӣ, иваз кардан мумкин нест.

г). *Чузъи якум, асосиро калимаи сеюм эзоҳ медиҳад*; — Моддаи бисёр чиддӣ. Марди оқил набояд ба дасти рақиб баҳонае барои айбдор кардани худааш диҳад (С. У., Восеъ, 123).

Дар ин тип чумлаҳо чузъи дуум бар эзоҳи чузъи сеюм, яъне муайянкунандаи чузъи асосӣ меояд. Ҷои компонентҳо қатъист.

д) *Чузъи асосиро ибора шарҳ медиҳад*; — Медонам, аҷаҷон, бобом ҳамонро Пӯлодбой мегӯянд. Мардаки сараш мӯйдор. (Р. Ҷ., Од., ҷ; 66).

Дар як қисми нисбатан ками мисолҳо чузъи асосӣ дар ҷои дуум ҷой гирифтааст. Ин ҳодиса дар ду ҳолат рӯй додааст. Якум, пас аз чузъи асосӣ муайянкунанда ҷой гирифта, пеш аз он шумораи «як» омадааст, ки функцияи номуайяниро адо кардааст; — Як шипанги сабук. Дар як тарафаш гӯшаи сурх. Қитобу газетаҳои нав дошта бошад, дар ин ҷо одам бисёр мешавад (Р. Ҷ., Од., 382). — Ҳа, тағои Назокат, — тақрор кард. Сафар дандон хоида. Як ханноги ҳаромгулӯ. Дар ин гирду атроф каси вайро наменишохтагӣ кам-кам ёфт мешавад (Т. Т., Кам., 8). Дуум, пеш аз калимаи асосӣ, яъне дар ҷои якум ҳисса ва ё нидо ҷой гирифтааст. Инҳо ба чумла тобиши ҷудогона додаанд; — Оҳ, кишлоқи бечора — Ҳа, милтиқи шикорӣ? — гуфт матлаби Саидпахлавонро фаҳмида Наим (Ҷ. И., Дух., 67). Дар ҳолати бо ҷонишини таркибӣ ифода ёфтани муайянкунандаи беизофа калимаи асосӣ дар ҷои сеюм меиҷтад; — Ҳар хел шубҳаҳо (Б. Ф., Аз., 153).

Маълум мешавад, ки дар ҷумлаҳои соддаи унвонии секалимагӣ ҷузъи асосӣ аксар дар аввали ҷумла меояд, онро муайянкунандаҳои изофӣ бевосита ва ё бавосита эзоҳ медиҳанд. Ҷузъҳои ҷои муқимӣ доранд.

Аз рӯи истеъмол ҷумлаҳои унвонии чоркалимагӣ баъди ҷумлаҳои яккалимагӣ меистанд. Адибон ин тип ҷумлаҳоро дар ҳолати аниқу конкрет ифода намудани фикр истифода мекунанд. Ҷи андоза ҷумлаи унвонӣ тафсил ёбад, ҳамон дараҷа фикр конкрет, бо ҷузъиёташ ифода мегардад. Ба ин мисоли зерин далел шуда метавонад; — Аввали субҳи рӯзҳои тирамоҳ. Ҳанӯз рӯз сафед нашуда буд (*С. А., Қул., ҷ. 3. 20*).

Ин ҷумларо нависанда дар се намуди дигар ҳам дода метавонист, вале онҳо маънои ҳозираро ифода намекарданд. Мақсади нависанда танҳо фасл мешуд, «Тирамоҳ» мегуфтун меконд, вале қайди рӯзҳо мешуд, он гоҳ «Рӯзҳои тирамоҳ» мегуфт. Дар ҳолати «Субҳи рӯзҳои тирамоҳ» гуфтан маъно боз ҳам конкреттар мешуд, вале он гоҳ ҳам маънои ҳозираро дода наметавонист, чунки «субҳ» ҳам фосилаи муайяно дар бар мегирад. Мақсади муаллиф қайд кардани саршавии субҳи ин фасл аст. Пас, ҷумлаҳои чораъзогӣ бо мақсади боз ҳам аниқ ифода намудани маъно истифода мешаванд. Ин ҳолро дар ҷумлаҳои унвонии чоркалимагӣ, ки яке аз калимаҳои мустақил нест, низ мушоҳида мекунем. Ҷумлаҳои «Мана девори анбори ангиштсанг». Дар паҳлуи дарвозаи шалақи анбор кулбаи хурдакаки фарсуда (*Ф. М., Тир., 37*) ва «Девори анбори ангиштсанг» низ аз ҷиҳати ифодаи маъно фарқ мекунанд. Ҳиссаҳои «мана» аз як тараф, мавҷудияти предметро таъкид ва аниқ карда бошад, аз тарафи дигар, хусусияти предикативии ҷумларо пурқувват кардааст, ки инро дар варианти дуҷумлаи ҳамин ҷумла мушоҳида мекунем.

Тарзи ҷой гирифтани компонентҳои ҷумлаи соддаи унвонии чоркалимагӣ ба мисли ҷумлаҳои секалимагӣ аст. Дар ҷумлаҳои унвонии чоркалимагӣ, ки аз чор калимаи мустақилмаъно таркиб ёфтаанд, ҷузъи асосӣ қариб ҳамеша дар аввал ҷой гирифтааст. Ҷузъҳои тобеъ муайянкунандаи изофӣ буда, дар ду шакл омадаанд; яқум, муайянкунандаҳо, пасиҳам омадаанд: Нимаи аввали моҳи апрель. Дарахтони зардолу, себ, олу, гелос фарқи гул буданд (*М. Н., Од., 15*). Аслан Александр Павлович Эрлих. Олиму табиби машҳури Русия. Мусулмонҳои Оренбург он касро Алиёго мегӯянд (*Р. Ҳ., Си., 125*).

Дар ҷумлаи охир калимаи асосӣ ҷида шуда омадааст, бинобар он муайянкунандаҳои «машҳури Русия» ба ҳар ду калимаи асосӣ (олиму табиб) тобеъ шудаанд.

Дуюм, муайянкунандаҳои изофӣ ҷида шуда омадаанд, бинобар он ҳар яке калимаи асосиро эзоҳ додааст; «Мир!» ба дилаш хандида мегуфт Восеъ.— Худоё тавба! Мири чувозқаш, хоркашу хокпош. Аҷаб коре кард ин Назир (*С. У., Восеъ, 269*).

Одамон мераванд, мошинхо медаванд. Мошинҳои рангубаранг, хурду калон (Ф. М., Ас., ч. 2, 393).

Ин чумлаҳо аъзон пайрави истисноӣ дошта бошанд, онҳо низ баъди калимаи асосӣ омада, онро конкрет ва аниқ кардаанд; — Рузи чумъа, рузи истироҳат. Лекин ҳам сахронишинон ва ҳам шаҳриени уезд дар он рӯз аз ҳарруза дида аз хоб барвақт ҳеста буданд (Р. Ҷ., Од., ч. 338).

Дар ин тип чумлаҳо калимаи асосӣ дар ҷои дуум ҳам омадааст, чунки пеш аз он муайянкунандаи беизофа ҷой гирифтааст. Муайяншавандаро аз ду тараф муайянкунандаҳо шарҳу эзоҳ додаанд; — У дар бадали се сол ба сӯзи талафоте, ки ба сараш дар қатори куп мерасид, одат карда буд. Ҳазорон хонаҳои сухта хокистаршуда (Ф. М., Ас., ч. 1, 176). Хайрият, ки раиси колхоз Иван Кузьмич ҳамон Ваня будааст. Як марди калону гароне. (М. Х., *Наг.*, 162). Ногоҳ касе ӯро аз домани пиджак кашола кард. Ҳамон дугонаи ҳамкори Хиромон (Ф. М., Ас., ч. 2, 435).

Дар як чумла калимаи асосӣ дар ҷои охирон, ҷои чорум омадааст, зеро пеш аз он муайянкунандаи беизофае, ки бо шумора ифода гардидааст, ҷой гирифтааст; — Ҳа, Ватани мо бузург аст, соҳибонаш ҳам чудо мул. Дусаду панҷоҳ миллион кас (Б. Н. Акс, 178).

Дар чумлаҳои зер, ки аз се калимаи мустақилу ёрирасон таркиб ёфтаанд, калимаи асосӣ дар аввали чумла ҷой гирифтааст. Муайянкунандаҳои чидаро онро як хел шарҳу эзоҳ додаанд; — Ҳавои мӯътадил ва форам. Холбӯта дар суфаи лаби ҳавз хоб рафта буд (Р. Ҷ., Од., ч. 108).

Дар як гурӯҳ чумлаҳои унвонии чоркалимагӣ, ки яке аз калимаҳо маънои мустақил надорад, ҷузъи асосӣ дар ҷои дуум омадааст ва ин ҷой барои вай муқаррарӣ аст, зеро дар аввали чумла ҳисса ва ё нидо омадааст. Онҳо ба тамоми чумла дахл доранд ва ба он тобиши махсус медиҳанд; — Оҳ, шайтони бекафшу маҳсӣ! Номаъқул мекуни дар мобайни роҳ? — гуфт Шавкат ба сари бача фаръёд зад. Мана девори анбори ангиштсанг. Дар паҳлуи дарвозаи шалақи анбор кулбаи хурдакаки фарсуда (Ф. М., *Тир.*, 6, 37).

Аз таҳлили мисолҳо маълум шуд, ки дар чумлаи унвонии чоркалимагӣ аъзоҳо бо як тартиби муқаррарӣ ҷой мегиранд. Ҷузъи асосӣ дар аввали чумла меояд ва ин ҷои муқаррарии он аст. Дар ду ҳолат ҷузъи асосӣ дар ҷои дуум омадааст: якум, пеш аз он муайянкунандаи беизофа омадааст ва дуум, чумла бо ҳисса ва ё нидо сар шудааст.

Дар ин тип чумлаҳо ҷои калимаҳоро тағйир додан ё иваз кардан мумкин нест. Танҳо ҷои муайянкунандаҳои чидаро иваз кардан мумкин аст, вале дар ин ҳол ҳам чумла тобиши маъноии нав мегирад, зеро чидаро якум аломати асосии предметро ифода мекунад.

Чумлаҳои унвонии панҷкалимагӣ нисбатан камтар дучор

мешаванд. Дар ин чумлаҳо маъно боз ҳам конкреттар ифода гардидааст. Чузъи асосӣ дар ду мавқеъ омадааст. Асосан дар аввали чумла омада, ба худ муайянкунандаҳои чида гирифтааст; Воқеаҳои мусофирати духафтагии худро ба ёд овард. Муридони чашмгурусна ва яғмогари Саидасроф (С. У., Восеъ, 91).

Баъди калимаи асосӣ муайянкунандаҳои пайдарҳам меоянд; — Миёнаҳои моҳи феврالی соли 1962. Чиллаи зимистон гузашту ҳаво андаке нарм гашт. (Б. Ф., Аз., 124). Ҷои муайянкунандаҳоро бо якдигар ва ё бо муайяншаванда иваз кардан имконнопазир аст. Пас, чузъҳо ҷои муқимӣ доранд. Дар ҳолати иштироки ҳиссаҷа калимаи асосӣ дар ҷои дуҷум меояд; — Ана бинои якҷабатаи китобхонаи давлатӣ. Аминҷон дар вақти хонда гаштанаш ба ин ҷо тез-тез омада меистод (Ҷ. И., Зоғ., 4).

Чумлаҳои унвонии шашкалимагӣ низ зиёд нестанд. Дар ин чумлаҳо фикр нисбатан муфассал ва боз ҳам конкреттар баён гардидааст. Чузъи асосӣ асосан дар аввали чумла омадааст. Муайянкунандаҳои пайдарпай ва чида баъди он ҷой гирифтаанд. Ҷои чузъҳо қатъист; — Пагоҳии барвақти ҷоруми июли соли 1916. Аз маҳаллаҳои Сарибаландӣ, гузари Охунд мардон ва занон... меоманд (Р. Ҷ., Оз., 174). Шаби орому осуда ва бегили ғаше... Дар осмон моҳи мунир ба тамоми равшанӣ ва хусну ҷамол арзи дидор мекунад (Ҷ. И., Зоғ., 3).

Агар дар чумла ҳиссаҷа бошад, чузъи асосӣ дар ҷои дуҷум, баъди ҳиссаҷа ҷой мегирад; — Ана шишаи ширранги ҷароғаки сақфи мошин (Ф. М., Ас., ҷ. 2, 479).

Чумлаҳои ҳафткалимагӣ ва бисёркалимагии унвонӣ гоҳ-гоҳ дучор меояд. Ин чумлаҳо асосан аз ҳисоби муайянкунандаҳои чида тафсил меёбанд. Дар ин тип чумлаҳои унвонӣ нависанда фикрашро доир ба предмет нисбатан пурра ифода мекунад. Вай ҷиҳатҳои гуногуни предметро нишон медиҳад; — Шаби хуш ва рӯҳнавози аввали моҳи июнь. Дар осмон моҳи мунир ба тамоми равшанӣ ва хусну ҷамол арзи дидор мекунад (Ҷ. И., Зоғ., 3).

Ҳамин тариқ аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки чумлаҳои содаи унвонӣ чумлаҳои табиӣ забони тоҷикӣ буда, дар ифодаи фикр хизмати босазое доранд. Бо мӯъҷазӣ ва кӯтаҳбаёнӣ худ аз чумлаҳои дигар фарқ мекунанд. Аксар пеш аз чумлаҳои алоқаманди худ ҷой мегиранд ва маънои онҳо аксар дар чумлаҳои минбаъда шарҳу эзоҳ меёбанд. Баъзан дар мобайн ва ё охири чумлаҳои алоқаманд омадани онҳо низ мушоҳида мешавад. Ин чумлаҳо аз ҷиҳати таркиб гуногун мешаванд. Дар таркиби онҳо асосан муайянкунандаҳои гуногун ва ҳиссаҷаву нидо, калимаҳои туфайливу пайвандҳои пайвастаро мушоҳида кардан мумкин аст. Чумлаи серистеъмолтарин чумлаи дукалимагӣ мебошад. Чузъҳои чумлаи унвонӣ бо тартиби муайян ҷой мегиранд.

РУИХАТИ АДАБИЁТ

Б а б а й ц е в а В. В. Односоставные предложения в современном русском языке. Изд. Просвещение, М., 1968.

Б е л и ц и н А. П. Безличное предложение в современном персидском языке. Канд. диссертация. М., 1969.

В и н о г р а д о в В. В. Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950.

В и н о г р а д о в В. В. Грамматика русского языка. М., 1960.

В о л ы н и ч к о в а Е. Ф. Именные односоставные предложения в русском литературном языке XVIII в. М., 1963.

Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис, китоби дарсӣ барои мактабҳои олии, Душанбе, 1963.

Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди II. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои содда. Нашриёти «Дониш», Душанбе, 1986.

Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис, к. 2, китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии, Душанбе, 1970 ва 1984.

К р у ш е л ь н и ц к а я К. Г. Коммуникативные задания предложения и способы его выражения. М., 1978.

Н и ё з м у ҳ а м м а д о в Б., Н и ё з ӣ Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. қ. 2, синтаксис барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна. Сталинобод, 1955.

Н и ё з м у ҳ а м м а д о в Б. Н. Ҷумлаҳои содда дар забони адабии ҳозираи тоҷик, Сталинобод, 1960.

Н и ё з м у ҳ а м м а д о в Б., Н и ё з ӣ Ш., К а р и м о в А. Забони тоҷикӣ. к. II, синтаксис барои синфҳои 7—8, Душанбе, 1962.

Н и ё з м у ҳ а м м а д о в Б., Н и ё з ӣ Ш., Р у с т а м о в Ш. Забони тоҷикӣ. қ. II, синтаксис барои синфҳои VII—VIII, Душанбе, 1970.

Н и ё з м у ҳ а м м а д о в Б. Зибоншиносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб), Душанбе, 1970.

Н и ё з м у ҳ а м м а д о в Б., Р у с т а м о в Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис барои синфи VII—VIII, к. 2, Душанбе, 1984.

Р а с п о п о в И. П. Структура простого предложения в современном русском языке. М., 1970.

Р а ш и д о в Ш. Ҷумлаи яктаркибаи муайяншахс. «Мактаби советӣ», 1967, № 7.

Рашидов Ш. Простые односоставные предложения в современном таджикском литературном языке. Канд. диссертация (Автореферат), Душанбе, 1969.

Рашидов Ш. Чумлаҳои содаи яктаркиба дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Дастхати диссертация. Душанбе, 1969.

Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1963.

Русская грамматика. Том II, Синтаксис. Изд. «Наука», М., 1980.

Саянжаров Л. Н. Номинативные предложения в современном русском языке. (Поэзия). Канд. диссертация. М., 1961.

Скобликова Е. С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. М., Изд. «Просвещение», 1979.

Современный русский язык. М., 1984.

Современный русский язык. Синтаксис. Под редакцией Е. М. Галкина-Федорук. М., 1958.

Современный русский язык. ч. 2. Синтаксис. М., 1976.

Тон Тхат Хап. Обстоятельственные детерминативные группы в простом предложении современного русского языка. Канд. диссертация, М. 1978.

Тоҷиев Д. Оид ба чумлаи яктаркибаи муайяншахс. «Маориф ва маданият». 1966, № 49.

Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. «Вопросы языкознания», 1964, № 6.

Шмелев Д. Н. Стилистическое употребление форм лица в современном русском языке. «Вопросы культуры речи», вып. III, М., 1961.

Юрченко В. С. Простые предложения в современном русском языке. Саратов, 1972.

Қосимова М. Н., Қамолитдинов Б. Маҷмӯаи маҷсӯҳои синтаксиси забони тоҷикӣ. Душанбе, 1976.

НОМҲОИ ИХТИСОРШУДА

С. А., Кул., ч.— С. Айнӣ. Куллиёт, чилди

Ю. А. Во.,— Ю. Ақобиров. Водии муҳаббат.

Ю. А. Дун.,— Ю. Ақобиров. Дунё ба умед.

Ю. А., Нор.— Ю. Ақобиров. Норақ.

Зарб.— Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ.

Ҷ. И. Д. д. Бух.— Ҷ. Иқромӣ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро.

Ҷ. И. Зоғ.— Ҷ. Иқромӣ. Зоғҳои бадмур.

Ҷ. И. ва Ҳ. Н. Сар.— Ҷ. Иқромӣ ва Ҳ. Назаров. Саргузашти Сафармаҳсум.

Ҷ. И. Тах.— Ҷ. Иқромӣ. Тахти воҷгун.

Ҷ. И. Хат.— Ҷ. Иқромӣ. Хатлон.

К. Тадж.— Калонтаров. Таджикские пословицы и поговорки.

- К. Як — Кӯҳзод. Як сару сад хаёл.
 А. Л. ва А. Р. Рӯз.— А. Латифӣ ва А. Рабиев. Рӯзгори соҳибди-
 лон.
 Ф. М. Ас., қ.— Ф. Муҳаммадиев. Асарҳои мунтахаб, ҷилди ...
 Ф. М. Пал.— Ф. Муҳаммадиев. Палатаи кунҷакӣ.
 Ф. М. Тири — Ф. Муҳаммадиев. Тирӣ хокхӯрда.
 Б. Н. Акси — Б. Насриддинов. Акси садо.
 М. Н. Од.— М. Начмиддинов. Одамони замини барӯманд.
 Ф. Н. Ҳар — Ф. Ниёзӣ. Ҳар беша гумон мабар, ки холист
 С. Каб.— Сорбон. Кабӯтари сафед.
 С. Санг.— Сорбон. Санги сипар.
 С.— Сумане аз ҳар чамане.
 С. Т. Кам.— С. Турсун. Камони Рустам.
 С. У. Восеъ — С. Улуғзода. Восеъ.
 С. У. Мун., қ.— С. Улуғзода. Мунтахабот, ҷилди ...
 Б. Ф. Аз — Б. Фирӯз. Аз арш то фарш.
 М. Х. Нанг — М. Хоҷаев. Нанг ва номус.
 М. Х. Об — М. Хоҷаев. Об — рӯшноӣ.
 Ш. ва А. Печ.— Шукӯҳӣ ва Аскар. Печутоби роҳҳо.
 Р. Ҳ. Си.— Р. Ҳодизода. Ситорае дар тирашаб.
 Р. Қ. Маъ.— Р. Ҷалил. Маъвои дил.
 Р. Қ. Од.— Р. Ҷалил. Одамони ҷовид.
 Р. Қ. Ҳик.— Р. Ҷалил. Ҳикояҳо.

МУНДАРИЧА

Муқаддима	3
Қумлаҳои соддаи яктаркиба ва хелҳои он	5
Қумлаи муайяншаҳс	7
Қумлаи умумишаҳс	33
Қумлаи номуайяншаҳс	63
Қумлаи бешаҳс	90
Қумлаи унвонӣ	121

Норматов Мадиброҳим, Рашидов Шамсиддин

ИЗУЧЕНИЕ ОДНОРОДНЫХ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

(на таджикском языке)

Мудири редакция А. Худойдодов

Мухаррири ороиш Х. Сафаров
Мухаррири техники Л. Қониқова
Мусаххех А. Маҳмадалиев

ИБ № 1128

Ба матбаа 5.05.88 супорида шуд. Ба чопаш 26.12.88 имзо шуд.
Формати 60×90¹/₁₆. Қоғази типографии № 2. Гарнитурааш адабӣ.
Чопи барҷаста. Ҷузъи чопии шартӣ 9.5. Ҷузъи рангаи шартӣ 9.688.
Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 10.173. Адади нашр 4.500. Супориши № 1355.
Нарҳаш 25 тин.

Нашриёти «Маориф»-и Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба
корҳои нашриёт, полиграфия ва савдон китоб.
734063. Душанбе, кучаи Айни, 126.

Комбинати полиграфии Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба
корҳои нашриёт, полиграфия ва савдон китоб.
734063. Душанбе, кучаи Айни, 126.

25 тин.

